

છેલ્લી તસ્વીર
ગાંધીજી તથા મહાદેવભાઈ

अथर्व विज्ञान

ગાંધીજીને જગવંદ

[૭૦ મી જયંતીને પ્રસંગે પ્રસિદ્ધ થયેલો લેખસંગ્રહ]

સંપાદક

ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન

અનુવાદક

ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ

: સોલ એન્ટ :

એન. એમ. ટકર એન્ડ કંપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨

પ્રકાશક

વોરા એન્ડ કંપની, પબ્લિશર્સ, લિમિટેડ.

૩, રાઉન્ડ બિલ્ડિંગ, મુંબઈ ૨.

આવૃત્તિ પહેલી : ગાંધી જયંતી, ૧૯૪૩

આવૃત્તિ બીજી : મે, ૧૯૪૪

શ્રી. ચંદ્રશંકર શુક્લનાં દર્તર પુસ્તકો

સીનાહરણ (પાંચમી આવૃત્તિ)

પિરામીડની છાયામાં (મિસરનું પ્રાચીન સાહિત્ય)

અનુવાદો

ચીનનો અવાજ — લોવેજ ટિકિન્સન (બીજી આવૃત્તિ)

ધર્મસંસ્થાપન — ગાંધીજી

સ્વનાત્મક કાર્યક્રમ — ગાંધીજી

સ્વનાત્મક કાર્યક્રમ — રાજેન્દ્રપ્રસાદ

હિંદુ જીવનદર્શન — રાધાકૃષ્ણન

મહાત્મા ગાંધી — રાધાકૃષ્ણન

અહિંસાની તાલીમ — રીચર્ડ યેગ

ધર્મોનું મિલન — રાધાકૃષ્ણન

ચૂપ નહીં રહેવાય — ટોલરોય

હિંદુધર્મ — રાધાકૃષ્ણન

ગાંધીજીના જીવનપ્રસંગ — મીલી કિંહામ ચોલાક

ચેદની વિચારધારા — રાધાકૃષ્ણન

યન્ત્રો સામે બળત્રો — નરહરિ

કિંમત ત્રણ રૂપિયા

અસ્તાવના

ચાર વર્ષની વાત પર મહાત્મા ગાંધીજીના ૭૦ મી જન્મદિનની ઉજવણી નિમિત્તે દાશી વિશ્વવિદ્યાલયના કુલનાયક શ્રી. સર્વપક્ષી રાધાકૃષ્ણને દુનિયાનાં કેટલાંક અગ્રણી સ્ત્રીપુરુષોને એ વિશ્વવંદ્ય વિભૂતિ અત્યેનો આદરભાવ વ્યક્ત કરીને પ્રસંગોચિત સત્કાર કરવા નોતર્યા હતાં. એ નિમંત્રણનો જવાબ સુંદર અંગ્રજિ-ઓના રૂપમાં એમને મળેલો. એ પ્રશસ્તિલેખોનો નૈવેદ્યગ્રંથ બહાર પડ્યો.

રામમોહન, દયાનંદ, વિવેકાનંદથી માંડીને તિલક, અરવિંદ, ટાગોર લગીના મહાપુરુષોએ ભારતીય સંસ્કૃતિને જે રીતે નવેસર સીંચી સમારી તેના સીમાડા વિસ્તાર્યા, એમાં ગાંધીજીનો ફૂલો નિર્વિવાદપણે સૌથી મોટો અને સૌથી શક્તિશાળી ગણાયો છે. આ દાવાની યથાર્થતા સાબિત કરનાર જે એક જ મુખ્ય વસ્તુ ગાંધીજીએ પોતાના વિચાર તેમજ જીવનવહેવાર વાટે ખાસ વિકસાવી તે — સત્યાગ્રહ — ઉપર જ આ પ્રશસ્તિલેખોમાં ફરીફરીને ભાર દેવાયો છે. દુનિયાના અન્યાયો, ધુરાઈઓ અને હિંસાખોરી સામે સત્યાગ્રહ અથવા અહિંસક પ્રતિકારનું હથિયાર વાપરતાં ગાંધીજીએ જ હિન્દુસ્તાનને અને જગતને શીખવ્યું છે.

આવી અહિંસાની ગાંધીજીપ્રણીત વ્યાખ્યા જૂના ધર્મગ્રંથોની કલ્પના મુજબની નરી નકારાત્મક વસ્તુ નથી, પણ તીખામાં તીખા રાષ્ટ્રયુદ્ધની અવેજી ભરી શકે એવું અમોઘ અને અફર નૈતિક રાષ્ટ્ર છે, એવો એમનો દાવો છે. અને એ દાવાને સિદ્ધ કરવા હરહમેશ તેઓ પોતાની જિંદગી અને જીવનભરની કમાણીને હોડમાં મૂકતા આવ્યા છે. આજે પણ હિન્દુસ્તાનમાં એ પ્રયોગ આલી રહ્યો છે.

આ અહિંસાનો સંદેશો સૌને માટે છે. એને દેશકાળની સરહદો નથી. જ્યાં જ્યાં અને જ્યાં જ્યાં લગી આ સંસારમાં અન્યાય શોષણ આદિ રહેશે ત્યાં ત્યાં અને ત્યાં જ્યાં રાષ્ટ્રયુદ્ધની જગાએ આવી અહિંસાનો પ્રયોગ કરવો, એ ગાંધીજીનો સંદેશો દુનિયાનાં તમામ પીડિતોને માટે અમોઘ રાષ્ટ્ર છે.

ગાંધીજીની આ વિચારણા સર્વદેશી હોઈ એમાં આખરી તખ્તે સાંકડાં દેશાભિમાન પણ અંતરાયરૂપ નીવડી શકે છે, એ કલ્પના સદીઓથી 'સાચો

કે 'મોટો પણ મારો દેશ' (My country right or wrong) ની પરંપરામાં ઊછરેલા અને રચ્યાપચ્યા રહેલા ભલભલા પાશ્ચાત્યોને પચતી નથી. આથી જ સંકડામણની સ્થિતિમાં મુકાતાં તેઓ આહિંસાને નિરપવાદપણે સ્વીકારી શકતા નથી. તેથી જ આજના વિશ્વયુદ્ધ વચ્ચે યુરોપ ઈંગ્લંડ અમેરિકાના ભલભલા શાંતિવાદીઓના હાથહવાલ થયા છે. 'યુદ્ધનો ઇનકાર' વગેરે ગ્રંથોના લેખક પ્રખ્યાત શાંતિવાદી અંગ્રેજ પાદરી મરહૂમ ડિક શેપર્ડે રચાવેલા શાંતિ-સંઘમાં યુદ્ધ અગાઉ લાખથી વધુ સભ્યો પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ થઈ ને જોડાયા હતા. પણ યુરોપનો દાવાનળ શરૂ થતાં ખરદેન્ડ રસેલ, સી. ઈ. એમ. જોડ, ડો. કુમારી મોડ રોઈડન જેવાં અગ્રણીઓ પણ, નિઃશેષ, નિરપવાદ આહિંસા સર્વ કાળ ને સર્વ સંજોગો વચ્ચે ન નભી શકે, ને એવી નિઃશેષ આહિંસા સામાન્ય માણસને સારું કે પ્રજાઓને સારું અનહેવારું છે, આજે શસ્ત્રયુદ્ધ ન્યાય ઠરે એવા સંજોગો દુનિયામાં ઉપસ્થિત થયા છે — એ સાબિત કરવા તરફ ઈંટાઈ ગયાં અને પોતાનાં ઇમાન હારી બેઠાં, એ ખીના જાણીતી છે. પોતાના શાંતિસંધને આ કરણ કેજ નેવા ડિક શેપર્ડે જીવ્યા નહિ એ એક સાંત્વન લેખાય.

આપણે ત્યાં પણ આજને વિષમ કાળે એ જ સ્થિતિ છે. આહિંસાનું અમેઘ શસ્ત્ર નજાળાપોચાથી ઊપડી ન શકે. શસ્ત્રધારીના કરતાં ચડિયાતી વીરતા, ખેલદિલી, અને આત્મભાવ એ માગી લે છે. સમગ્રભાવ, પ્રેમવિસ્તાર, વિશ્વગ્રંથુલ એવાં અનેક નામો એને મળ્યાં છે; પણ મૂળે એ એક જ વૃત્તિ છે.

અને આમ છતાં આ વસ્તુ દુઃસાધ્ય નથી. સામુદાયિક પાયા પર પણ થોડીક શિસ્તસાધનાથી એ સુસાધ્ય છે, એવી ગાંધીજીની આંતરિક શ્રદ્ધા છે. કારણ, માણસમાત્રની ભીતર પડેલી સાવ સ્વાભાવિક અને નિયંત્રવ્યવહારમાં પ્રગટ થતી સહાયવૃત્તિનું જ એ ઉચ્ચતર કોટિએ થતું દર્શન છે, જેમ શસ્ત્રયુદ્ધ એ એનું નિકૃષ્ટતમ રૂપ છે. જેમ શસ્ત્રયુદ્ધમાં સાહસ, શૌર્ય આદિ જરૂરી ગુણો સામાન્ય માણસોમાં પણ ક્વાયત આદિ શિસ્તસાધનાથી સામુદાયિક પાયા પર કેળવી શકાય છે, તે જ પ્રમાણે શસ્ત્રયુદ્ધની નૈતિક અવેજરૂપ આહિંસક પ્રતિકારની પ્રક્રિયા પણ સામાન્ય જનસમુદાયમાં સુદાં ગંજવર પાયા પર કેળવી શકાય એવી ગાંધીજીની આંતરિક શ્રદ્ધા છે. આ જ શ્રદ્ધા એમના અનેક પ્રયોગો અને નાનામોટાં સત્યાગ્રહ-યુદ્ધોના પાયામાં રહેલી છે.

આ વસ્તુ એ રૂપમા પગુ સાવ નહીં નથી માત્ર ગાંધીજીએ એનું અનુભવ નવસરકરણુ કર્યું છે, અને એના ધડાકાટલાને ફેરવી નાખીને એમણે એનો આખો તોલ બની નાખ્યો છે.

પાશ્ચાત્ય શાંતિવાદીઓ યુદ્ધમાત્રનો ઇનકાર કરનારા છે; જ્યારે ગાંધીજી હિંસક યુદ્ધમા ઊનરેવાઓ વચ્ચે પણ ચોરશાહનો વિવેક કરે છે, આક્રમકી અને આત્મરક્ષા ખાતર મરેલાયેલા એના બેદ કરી શકે છે, અને એવા વિવેકથી અમુક પક્ષ પ્રત્યે પોતાની સદાનુભૂતિ અને પક્ષપાત દર્શાવી કે ઇનકારી શકે છે. આ બેદ સમજવા જેવો છે. પાશ્ચાત્ય શાંતિવાદીઓ આ બેદ ઝટ સમજી શકતા નથી.

૫મી એ જ વૃત્તિ ગાંધીજી પામે હિંમા અને પામરતા વચ્ચે વિવેક કરાવે છે પામરતાનો માર્ગો આદે તે બોલે આત્મરક્ષા શોધનાર કદી સાચી આત્મરક્ષા કે સત્ત્વરક્ષા કરી શક્યાનો નથી, બદલે તેમ કરવા જનાર સાગમા પોતાનું સત્ત્વ અને મનુષ્યત્વ જ ખેંચી ખેંસાનો છે, એની પામરતાને વગગવા કન્યાં હિંસાવૃત્તિને વધ થઈને પણ સામનો કરનાર ચડિયાતો છે, કારણ એનામા માણસાઈ ટકી રહેવાની આશા છે હુકુને માટે એ આશા નથી બારુ પામરતા દેવામાથી માણસાઈની જ્યોત જ ટોપસાઈ જશે ગુનામીમા એ રાચના રીખશે. ગુનામ પોતે પડશે ને પોતાના ધણિયામાને માથે પાડશે બેડ માણસાઈમાથી કપાઈ જઈને દેવાન બની જીવશે અતુ જીવતુ મગજથી અનેકગણું વધુ નપાવટ છે.

ગાંધીજીના વિચારોને અગર તેને લગતી ચર્ચાઓવાળા લખ જોને ગુજરાતીમાં આજુ ઉનાચામા મી. ચંદ્રશંકર શુક્લ સિદ્ધદસ્ત છે. ગાંધીજીના 'દરિદ્રનનધુ' આપાદિકના તંત્રી તરીકે વર્ણો સુધી એમણે એ કામ નિવ બ્યમ્બ તરીકે કર્યું છે એ રીતે આજને ટાંકણે આ વદનામય ગુજરાતીમા ઉનારીને ગુજરાતને જેટ કવવામાં એમણે તેમજ આ પ્રગટના પ્રમાણે એ ખમતી મેવા બબ્બરી છે

આમુખ

આમાના જુદાજુદા નિમષો ને વિચારોમા તે તે લેખકના વ્યક્તિત્વનું પ્રતિબિંબ પડતું હોઈ આ પુસ્તક અસમાન ગુણવાળું ને અસખ્ય ધર્મ ગણ્યું હશે એમ કદાચ કેટલાકને લાગે. પણ હું માનું છું કે એવું બન્યું નથી એના પ્રત્યેક પાનાને એક સૂત્રે પરોવનાર પ્રધાન અને અપરિસ્પર્શીય વિષય છે. વર્તમાન જગતને ગાંધીજીનો પડકાર અને સંદેશો જગતના સચામા કંઈક બગડ્યું છે એમ સહુ કબૂલ કરે છે. આપણા જીવન ઇતિહાસના એક અનોકા પ્રસંગમાથી — એક મહાવિયમ ધડીમાથી — પસાર થઈ રહ્યા છે. આપણી પ્રવૃત્તિના — ભૌતિક તેમજ આધ્યાત્મિક — એકેએક ક્ષેત્રમા આપણા માર્ગમા એક વસમો વળાંક આવી પડ્યો લાગે છે. જેમણે આ દૃશ્યનું અનુલોકન કર્યું છે તેઓ આપણી રોગશ્યાએ પડેલી સંસ્કૃતિના વ્યાધિનાં જાત જાતના નિદાન અને ઉપચાર બતાવે છે. ગાંધીજી કહે છે કે આપણે, એટલે કે સમાજરચનાના અગભૂત માણસો, પોતે જ વ્યાધિરૂપ છીએ, અને જો સંસ્કૃતિને સુધારવી હોય તો આપણે જાતે પનગતુ જોઈએ.

જેઓ આ પુસ્તક વાચશે તેમના ધ્યાનમા આવશે કે ગાંધીજીના વચન અને કર્મમા, વિચાર અને આચારમા કેવી તનરૂપતા એકતા છે, તેમના સમગ્ર જીવન ને કાર્યમા કેવો સુંદર મેગ છે, કેવો સુમધુર સવાદ છે એ સનાદમા જ સાચી સત્યનિયાતુ ખરું હાઈ રહેતું છે. તેને લીધે તેઓ માન આપણા યુગની જ નહીં પણ સર્વ યુગની એક સર્વોચ્ચ વિભૂતિ બન્યા છે *

સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન

* આ પુસ્તકના પ્રારંભમા આપેલા હો રાધાકૃષ્ણનના લેખનો અનુવાદ અગાઉ 'મહાત્મા ગાંધી' એ પુસ્તકમા અપાઈ ગયો હોવાથી, આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિમા તે આપેલ ન હતો. પણ આ બીજી આવૃત્તિમા એ પ્રાસ્તવિક લેખ પણ આપવામા આવ્યો છે. — અનુવાદક

અનુક્રમણિકા

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
	મહાત્મા ગાંધી : ધર્મનિયાર અને રાજનીતિ (રાધાકૃષ્ણન)	૧
૧.	મહાત્મા ગાંધી : એક મૂલ્યાંકન (હોરેસ એલેક્ઝાન્ડર) ...	૩૫
૨.	એક મિત્રની શ્રદ્ધાંજલિ (ચાર્લી એન્ડ્રુઝ) ...	૩૯
૩.	ગાંધીજીનો જીવનમાર (જ્યોર્જ એરડેય) ...	૪૪
૪.	ભાગતસેન (રેમ્પડ અશ્વારિયા) ...	૪૬
૫.	ગાંધીજી — મેતુ અને શાંતિસ્થાપક (અર્નેસ્ટ બાર્કર) ...	૪૮
૬.	ગાંધીજીની જય ! (લોરેન્સ મિનિયન) ...	૫૧
૭.	એક જીવનપથ (પર્વ બક) ...	૫૨
૮.	ગાંધીજી સાથે બે મુલાકાત (લાપોનવ કર્ટિસ) ...	૫૨
૯.	ગાંધીજી અને રાષ્ટ્રીય મહાસભા (બાબુ ભગવાનદાસ) ...	૫૩
૧૦.	ગાંધીજીનું રાજકારણ (આયર્ન આઈનસ્ટાઈન) ...	૫૯
૧૧.	સમાજવિદ્યાના વૈજ્ઞાનિક અને શોધક (રીચર્ડ ગ્રેગ) ...	૬૦
૧૨.	યુગપુરુષ (ગિરાડ હર્ડ) ...	૬૬
૧૩.	મુક્તિ અને સંસારગ્રેહ (વિવિયમ અર્નેસ્ટ હોકિંગ) ...	૭૨
૧૪.	ગાંધીજીનો મહિમા (જોન હેન્સ હોમ્સ) ...	૭૪
૧૫.	દક્ષિણ આફ્રિકાની એક શ્રદ્ધાંજલિ (આયરેડ હર્નથ) ...	૭૬
૧૬.	દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજી (જન એચ. હોફમાયર) ...	૮૩
૧૭.	ગાંધીજી અને અહિંસાનું ભાવિ (લોરેન્સ હાઉસમેન) ...	૮૬
૧૮.	ગાંધીજીનો સત્યાગ્રહ અને ઇન્દુનો જીવનપથ (જોન હોયનેડ) ...	૮૭
૧૯.	રાષ્ટ્રવિધાયક (સર મીરઝા ઈસ્માઈલ) ...	૯૯
૨૦.	અનાસક્તિ અને નીતિમગનો પ્રભાવ (સી. ઈ. એમ. જોડ) ...	૧૦૫
૨૧.	મહાત્મા ગાંધી અને આત્મબળ (રૂક્સ લેન્ગ) ...	૧૧૦
૨૨.	ગાંધીજી અને બ્રિટિશ પ્રજાસમૂહ (આર્થર બેરેટિય કીથ) ...	૧૧૪
૨૩.	જગનના ઇનિદામમાં ગાંધીજીનું સ્થાન (હરમેન કેસરનિંગ) ...	૧૧૭
૨૪.	જન્મનિનાં અભિનન્દન (જ્યોર્જ લેન્સમરી) ...	૧૧૯
૨૫.	ગાંધીજીનાં શ્રદ્ધા અને પ્રભાવ (જોન મેકમરે) ...	૧૨૦
૨૬.	અહિંસાની શક્તિ (કુમારી એથેલ મેનીન) ...	૧૨૨

૨૭. ગાંધીજી અને જાળકો (ડૉ. મેરિયા મોન્ડીસોરી)	...	૧૨૭
૨૮. ગાંધીજીનો વિકાસ (આર્થર મૂર)	...	૧૨૯
૨૯. ગાંધીજીનું આધ્યાત્મિક શાસન (ગિલબર્ટ મરે)	...	૧૩૬
૩૦. આત્મશક્તિના અવતાર (કાર્લ હીય)	...	૧૩૯
૩૧. એક જપાનીની દૃષ્ટિએ (યોને નોગુચી)	...	૧૪૨
૩૨. વિવિધરૂપ ગાંધીજી (ડૉ. પદ્માબી સીતારામૈયા)	...	૧૪૫
૩૩. જગતને ગાંધીજીનો સંદેશ (કુમારી મોડ પીટર)	...	૧૬૦
૩૪. ગાંધીજીનું શાણપણ (હેનરી પોલાક)	...	૧૬૪
૩૫. આત્માનો વિજય (લેવેલીન પોવીસ)	...	૧૬૯
૩૬. ચીનથી એક અદ્વાનલિ (કવો તાઈચી)	...	૧૭૩
૩૭. શિક્ષકના વેશમાં મુત્સદ્દી (સર અબ્દુલ કાદર)	...	૧૭૭
૩૮. હિંદુસ્તાન પર ગાંધીજીનું ઝાણ (રાજેન્દ્રપ્રસાદ)	...	૧૭૮
૩૯. ધર્મનો દીવાનો (રેજિનાલ્ડ રેનલ્ડ્ઝ)	...	૧૮૧
૪૦. પશ્ચિમની એક અદ્વાનલિ (રોમૅ રોલાં)	...	૧૮૪
૪૧. એક અંગ્રેજ મહિલાની અદ્વા (કુમારી ડૉ. મોડ રોઈડન)	...	૧૮૭
૪૨. સાચા નેતૃત્વનાં ફળ (વાઈકલિંડ સેમ્યુઅલ)	...	૧૯૧
૪૩. ગોળમેજી પરિપદનાં સ્મરણો (વાઈકલિંડ સેમી)	...	૧૯૪
૪૪. હિંદુ ધર્મના એક પરમ ન્યોતિધર (ડી. એસ. શર્મા)	...	૧૯૬
૪૫. નાનકડા પણ મહાન (કલેર શેરીડન)	...	૧૯૯
૪૬. ગાંધીજીની રાજકીય કાર્યપદ્ધતિ (જનરલ રમ્પ્સ)	...	૨૦૭
૪૭. કવિવરની વાણી (રવીન્દ્રનાથ ટાગુર)	...	૨૧૨
૪૮. ગાંધીજી : એક અધ્યયન (એડવર્ડ ટોમસન)	...	૨૧૩
૪૯. સત્યાગ્રહનો માર્ગ (સોફિયા વાડિયા)	...	૨૧૮
૫૦. હિંદુ-મુસ્લિમ એકપ માટે ગાંધીજીનો ઉપવાસ (ફોસ વેસ્ટકોટ)	...	૨૨૦
૫૧. મહાત્મા ગાંધી અને હિંદુ શાંતિવાદ (જોક વિન્સલો)	...	૨૨૧
૫૨. ગાંધીજીની આગેવાની (એચ. જી. વૂડ)	...	૨૨૪
૫૩. ગાંધીજી - ૪૭ વરસ પછી (સર ફ્રાન્સીસ યેંગહસઅંડ)	...	૨૨૫
૫૪. ગાંધીજીનો આભાર (આર્નલ્ડ ગ્રુબર્ગ)	...	૨૨૭
૫૫. તત્ત્વજ્ઞાનનું આચરણ (જી. એચ. મ્યુરહેડ)	...	૨૨૯
૫૬. સપાદક પર આવેલા પત્રોમાંથી અવતરણો	...	૨૨૯

GANDHI FILM COMMITTEE

Room 305, Top Floor,

20, Haines Road, Mahalakshmi

BOMBAY 11

મહાત્મા ગાંધી

ધર્મવિચાર અને રાજનીતિ

લેખક : સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન

મનુષ્યે તેના ઉત્પત્તિકાળથી આજ લગી કુદરત પર અનેક વિજયો મેળવ્યા છે, વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં અદ્ભુત સિદ્ધિઓ મેળવી છે, દુનિયાને ખૂણે ખૂણે પહોંચી કેક સાહસો ને પરાક્રમો કર્યા છે, અનેક સામ્રાજ્યો સ્થાપ્યાં ને ભાંગ્યાં છે. પણ એ કંઈ એના આ ભૂતળ પરના ઇતિહાસની મોટામાં મોટી ઘટના નથી. મોટામાં મોટી ઘટના તો તેના આત્માએ સત્ય અને શિવ એવા પરમાત્માની અવિરત શોધ કરતાં કરતાં યુગે યુગે સાધેલો વિકાસ છે. આત્માના આ પરમ પુરુષાર્થમાં જેઓ ભાગ લે છે તેઓ માનવી સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં કાયમનું સ્થાન પામે છે. કાળે જગતના રમરણપટ પરથી જેમ મનુષ્યમાત્રને ભૂસી નાખ્યાં છે તેમ તેણે દિગ્વિજય કરનાર મહાપરાક્રમી યોદ્ધાઓની કીર્તિને પણ ઝાંખી પાડી છે. પણ આત્મવિજય કરનાર મહર્ષિઓ ને સાધુસંતોની કીર્તિને તે લુપ્ત કરી શક્યો નથી કે ઝાંખી પાડી શક્યો નથી. ગાંધીજીની મહત્તા તેમની વીરતાભરી લડતોમાં છે તેના કરતાં વધારે તેમના સદાચારી, તપોમય, ઈશ્વરપરાયણ જીવનમાં છે. જગતમાં આજે સંહારક શક્તિઓનું પ્રાબલ્ય જામતું દેખાય છે. એવે વખતે તેમણે, કેવળ વાણી દ્વારા જ નહીં પણ પ્રસક્ત આચરણ અને પ્રયોગ દ્વારા, ખતાવી આપ્યું છે કે આત્મામાં સર્જનની શક્તિ છે; તેનામાં માટીમાંથી માનવી પેદા કરવાનું સામર્થ્ય છે; મરવા પડેલાંમાં નવું એવન રેડવાનું બળ છે; અને ગમે તેવા સંહારક પશુબળનો સામનો આત્મબળ કરી શકે છે. આ તત્ત્વનું આગ્રહપૂર્વક પ્રતિપાદન કરવામાં ગાંધીજીની સાચી મહત્તા રહેલી છે.

૧. ધર્મમૂલક રાજનીતિ

હિંદી પ્રજામાં જે નવજાગૃતિ ને પુનરુત્થાન થતા પામ્યા છે, તે જોણે એ પ્રજાની ગુનામીતી જાણીને દીતી પાડી છે, તે જાગૃતિ ને ઉત્થાનના મુખ્ય પ્રેરક અને પ્રણેતા ગાંધીજી જ છે, એનો યશ ખીમ કોઈના કરતા વધારે તેમને છે જગત ગાંધીજીને ભારતના નામ આ રાષ્ટ્રપુરુષ તરીકે જ ઓળખે છે રાજકાળમાં રમ્યાપરમ્યા રહેના રાજનીતિજ્ઞો ને મુત્સદ્દીઓ ધર્મને ઝાઝો લેખામાં લેતા હોય એવું જાણ્યામાં નથી એમ થતાનું કારણ છે તેઓ રાજનીતિના જે એન એને છે તેમાં તો એક પ્રજા પર ખીજી પ્રજાનો રાજકીય અકુશ, અને રક તથા નિર્ભય મનુષ્યોનું આર્થિક સૌભાગ્ય એ જ વસ્તુઓ પ્રધાનપદ ભોગવે છે એ વસ્તુઓ ધર્મના આદર્શોથી સાવ વિરોધી ને વિસંગત છે અને તેથી એ આદર્શો અનુસાર જ ચાલનાનો નિશ્ચય કરવો કે એ આદર્શોના સીધા ને સાચો જ અર્થ કરવો એ પેના મુત્સદ્દીઓને પોસાતું નથી પણ ગાંધીજી ધર્મ અને રાજ્યપ્રકરણ વચ્ચે એવી સિત્તા માનતા નથી તેઓ તો માને છે કે સમગ્ર જીવન એક અખડ વસ્તુ છે, એમાં એકબીજાથી અરપૃષ્ઠ ને અનિષ્ઠ એના ખડો કે ખાના નથી તેઓ કહે છે

“આના વ્યાપક સત્યનારાયણના પ્રત્યક્ષ દર્શનને સારુ જીવમાત્રની પ્રત્યે આત્મવત્ પ્રેમની પરમ આવશ્યકતા છે અને તે કરવાને ઈચ્છનાર મનુષ્ય જીવનના એક પણ ક્ષેત્રની બહાર નથી રહી શકતો તેથી જ સત્યની મારી પૂર્ણ મને રાજ્યપ્રકરણમાં ખેંચી મઈ છે ધર્મને રાજ્યપ્રકરણની સાથે સમઘ નથી એમ કહેનાર ધર્મને જાણતો નથી એમ કહેતા મને સંકોચ નથી થતો એમ કહેવામાં હું અવિનય નથી કરતો ”

વળી તેઓ કહે છે

“મને આ પૃથ્વીના અશાશ્વત રાજ્યની કામના નથી મારો પ્રાસ તો ઈશ્વરના શાશ્વત ધામમાં પહોંચવાનો—એટલે કે મોક્ષ મેળવવાનો—છે એ મોક્ષ સ્વદેશની ને જગતની અવિરત અવિચાત સેવા કરનાથી જ મળી શકે એવું મારું માનવું છે હું જીવમાત્રની સાથે ઐક્ય—તન્મયતા—સાધવા ઇચ્છું

હું ગીતાની ભાષામાં કહું તો શત્રુ તેમજ મિત્ર અને પ્રત્યે સમત્વની સ્થિતિ મારે મેળવની છે એટલે મારી સ્વદેશભક્તિ એ શાશ્વત મોક્ષ પ્રત્યેની મારી યાત્રામાં એક મજલસૂચક છે એ પરથી સમજી શકાશે કે મારે માટે ધર્મ વિનાનું રાજ્યપ્રકરણ શક્ય જ નથી રાજ્યપ્રકરણ ધર્મસાધનમાં મદદ કરનાર વસ્તુ છે ધર્મશત્રુ રાજ્યપ્રકરણ એ મૃત્યુના પાશ સમાન છે, કેમકે તે આત્માને હણે છે”

રાજકાજની રમતમાં મનુષ્યને ઝાઝી સફળતા નથી મળી એનું કારણ એ છે કે એણે ધર્મ અને રાજકાજને એકબીજાથી અલગ ને અલિપ્ત રાખ્યા છે, અને એમ કરવા જતા તે એમાંથી એકેનું હાઈ સમજી શકે નથી ગાંધીજી માનની પ્રવૃત્તિથી લિપ્ત ને અનિપ્ત એવો ધર્મ માનતા નથી હિંદુસ્તાનની આજની સ્થિતિમાં તેમને સન્તોગપાશાત્ રાજકીય ક્રાંતિકાર જનલુ પલ્લુ છે, અને તેઓ જુવમને સાખી લેવાની કે ગુનામીમાં મરે મોટે પગ્લા રહેવાની ના પાડે છે ને દેશને તેમાંથી છોડવા માગે છે એ સાચું પણ કેટલાક જઘ્ઘી ક્રાંતિનાદીઓ પોતાની નવી સ્વમૃદ્ધિ રચના રચના મનુષ્યની અતિવિકૃત ને અમાનુષી આકૃતિ પોતાની કંપનાને યોગ્ય પડી શકે છે, તેમનામાં ને ગાંધીજીમાં જમીન આસમાનનું અંતર છે ગાંધીજી નથી કેવળ મુત્સદ્દી કે સુધારક, નથી કેવળ દ્વિસક્ષ કે નીતિપ્રચાક, પણ એ સર્વ અશોના સયોગથી રચાયેલું એક નગ્ગલ છે તેઓ મુખ્યત્વે ધર્મપરાયણ પુરુષ છે, મનુષ્યત્વના સર્વ ઉત્તમ ગુણો તેમનામાં વાસ કરે છે, અને તેમનામાં પોતાની મર્યાદાઓનું ભાન છે ને અખૂટ વિનોદશક્તિ છે, તેને લીધે તેઓ માણસોના પ્રેમ વિશેષણો અપાદન કરી શકે છે ને તેમના હૃદય છતી શકે છે

૨. ધર્મ એટલે પ્રભુમય જીવન

આપણે ઈશ્વરને વિશે જાણે તેવો મન ધરાવના હોઈએ પણ

૧ સગ્રખાવો “ઈશ્વરની સેવા એક જ રીતે થાય જરીમોની સેવા તે ઈશ્વરની છે એક કીડીની સેવા કરી તે ઈશ્વરની છે હું ખીની સેવા કરવામાં ઈશ્વરની સેવા થાય છે જીવવાનો હેતુ પોતાને જોગખવો આત્મવત્ત્વ—આત્મજ્ઞાન—જીવમાંની સાથે જોડે ઈશ્વરની સાથે જોડાય—તન્મયતા—સાધવાથી જ મને જીવમાની સાથે આત્મ સાધનુ એટલે તેને હું એ જ્ઞાનપૂર્વક હું ખી થયું તેના હું ખનું નિવા ૧૧ કરુ ” (ધર્મમયન, પૃ ૩૦૩-૪)

આપણે એટલું તો કમૂચ કરવું જ પડશે કે ગાંધીજી ઈશ્વરને પરમ સત્ય ને જીવનનો પરમ આધાર માને છે. ઈશ્વરને તેઓ 'શ્વાસોચ્છ્વાસનો સ્વામી', 'નિમકનો દેનાર', 'ને 'દીવાદાડી' ગણે છે. તેઓ કહે છે કે એ 'સર્વનો પેદા કરનાર' છે, ને 'એ ન હોય તો આપણે નથી' આ ઈશ્વરશ્રદ્ધાએ એમનામાં નવું જ વ્યક્તિત્વ ઉત્પન્ન કર્યું છે, અને એ વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ, તેની ધમશ ને તેનો પ્રેમ આપણે સદુ જોઈએ ને અનુભવીએ છીએ. તેમને એવો અનુભવ થાય છે કે કઈક આધ્યાત્મિક તત્ત્વ તેમની સમીપ છે, તે તેમને અસ્પર્શ્ય બનાવે છે, મૂકવે છે ને નિવશ કરી મૂકે છે તેઓ અનુભવે છે કે એ તત્ત્વ તે સત્યસ્વરૂપ છે, અતરતર છે, ને તેનાથી વધારે નિકટ કે પ્રિયતર બીજું કશું નથી. અનેક વેળા બ્યારે તેમના મનમાં દુઃખિયા ઉત્પન્ન થાય છે ને તેઓ નિર્ણય પર આવી શકતા નથી ત્યારે એ વસ્તુ ઈશ્વર પર છોડી દે છે એની પાસે નિર્ણય માગે છે, ને કહે છે કે "એ નયવશે તેમ નાચીશ" ત્યારે શું ઈશ્વર આવીને એમને જવાબ દઈ જાય છે? હા અને ના ના, કેમકે હૃદયમાથી કે આકાશમાથી કોઈ ગેમી વાણીના શબ્દ ગાંધીજીના કાનમાં સહજાતા નથી હા, કેમકે એમને લાગે છે કે જવાબ મળ્યો પોતે પૂછેના સવાલનો જવાબ મળતા માણસને જેવી શાંતિ — તૃપ્તિ થાય તેવી તેમને થાય છે એ જવાબ એટલો શુદ્ધિગ્રાહ્ય ને માણસની અક્ક ન સ્વીકારી શકે એવો હોય છે કે તે જોઈને જ તેઓ માની લે છે કે એ તેમનું સ્વપ્ન કે ભ્રમણા નથી તેઓ કહે છે "એવી કોઈ અકળ અને ગૂઢ શક્તિ છે જે વિશ્વભર છે સર્વવ્યાપી છે હું એને જોતો નથી પણ અનુભવું છું આ અદૃશ્ય શક્તિ અનુભવી શકાય છે, ને છતાં તેનો કશો પુરાવો આપી શકાતો નથી, કેમકે હું મારી ઇન્દ્રિયોથી જોતો અનુભવું કરું છું તે સર્વ વસ્તુઓના કરતા આનું રૂપ કઈક જુદું જ છે તે બહારના પુરાવાથી સિદ્ધ નથી થઈ શકતી પણ જેમણે અતરમા એ ઈશ્વરની હાજરી ખરેખર અનુભવી છે તેમના આચરણ ને ચારિત્ર બદલાઈ જાય છે, ને એ પરિવર્તન જ ઈશ્વરની હસ્તીની સાક્ષી પૂરે છે એવો પુરાવો સર્વ દેશના ને સર્વ યુગના પેગંબરો ને ઋષિમુનિઓના અનુભવોમાથી મળી આવે છે એ પુરાવો ન માનવો એ પોતાની જ હસ્તી નાકબૂલ રાખના

૧ સરખાવો. તદેતત્ત્વેય પુત્રાત્વેયો વિતાત્વેયોઽન્યસ્માત્સર્વસ્માદ અન્તરતર ચદયમાત્મા । કુહદારણ્યક ઉપનિષદ

જેવું છે ” વળી “ એ વસ્તુ કદી દ્વીપનો પ્રિય બની શકતી નથી તમે મને એ વાત દ્વીપ વડે બીજાઓને ગમે ઉતારાનું કહો તો મારે હાર જ કબૂલ કરવી પડે. પણ હું તમને એટલું કહી શકું છું કે તમે ને હું આ ઓરડામાં બેઠેલા છીએ એ હકીકતની મને જોડલી ખાતરી છે તેના કરતા વધારે ખાતરી મને ઈશ્વરના અગ્નિત્વની છે. હું એમ પણ કહી શકું છું કે હું હવા ને પાણી વિના કદાચ જીવી શકું, પણ ઈશ્વર વિના નહીં જીવી શકું. તમે મારી આખો ફાડી નાખો, તેથી હું મર્યાનો નથી મારું નાવ ઉગ્રાવી દો, તેથીયે મરનાનો નથી પણ તમે ઈશ્વર વિશેની મારી શ્રદ્ધાને સુરગ લગાડીને ઉગ્રાવી દો તો હું મૃત્યો સમજાજો ” વળી કહે છે “ જે ક્રિયા મારામાં ચાલે છે તે અત્યાંત્રીની છે એમ કહી શકાય કે નહીં એ હું નિશ્ચયપૂર્વક નથી જાણતો. પણ ઘણા વર્ષોથી જે પ્રમાણે મેં મારા મોઢામાં મોઢા કહેવાયા છે તે અને નાનામાં નાના ગણાય તે કાર્યો કર્યો છે, તે તપાસતા તે અત્યાંત્રીના પ્રેરાયેના થયા છે એમ કહેવું મને અગ્નિ નથી લાગ્યું. અત્યાંત્રીને મેં જોયો નથી, જાણ્યો નથી જગતની ઈશ્વર વિશેની શ્રદ્ધાને મેં મારી કરી લીધી છે એ શ્રદ્ધા કોઈ રીતે ભૂસી શકાય એવી નથી, તેથી તેને શ્રદ્ધારૂપે ઓળખતો મરી અનુભવરૂપે જ હું ઓળખું છું ”^૧

હિંદુસ્તાનના અનેક ઋષિઓ ને સતો કહી ગયા છે તેમ ગાંધીજી પણ કહે છે કે એકનાર આપણે રચ્ન દેહના બંધનમાંથી નીકળીને ચડતા ચડતા આત્માની પ્રિયુક્તિ સુધી પહોંચ્યા કે પછી શિખર પરથી નજરે પડતું દૃશ્ય તો સર્વને એક જ પ્રકારનું દેખાય છે આપણે તજેનીએ જ્યાં હોઈએ ત્યાંથી પહાડ પર જુદે જુદે રસ્તે ચડીને ચડનાનું હોય છે ખરું, પણ આપણું સર્વનું ધ્યેય તો નગાધિરાજના એક જ શિખર પર પહોંચનાનું હોય છે ગાંધીજી કહે છે “ ઇસ્લામનો અલ્લા, ખ્રિસ્તીઓનો ગોડ, અને હિંદુઓનો ઈશ્વર એક જ છે જેમ હિંદુધર્મમાં ઈશ્વરના અનેક નામ છે તેમ અલ્લાના અનેક નામ ઇસ્લામમાં પણ છે એ નામો મૃત્યુ વ્યક્તિત્વ નથી સચરતા, પણ લિન લિન ગુણોના સૂચક છે ઈશ્વર તો નિર્ગુણ, નિરાકાર, અવર્ણનીય, અપ્રમેય છે છતાં અદ્વ્ય માનવીએ તેનામાં ગુણોનું આરોપણ કરીને પોતાની ભૂતીપાગણી લાપામાં તેનું વર્ણન કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે આ ઈશ્વરને વિશે જીવતીજગતી શ્રદ્ધા

એમ્ને સર્વ ધર્મો પ્રત્યે સમાન આદર તમારો ધર્મ અન્ય ધર્મો કરતા શ્રેષ્ઠ છે, ને ખીન્ન લોકો સ્વધર્મ છોડી તમારા ધર્મમા આવે એવી ઇચ્છા સેવવાનો તમને અધિકાર છે, એમ તમે માનો તો એ અસહિષ્ણુતાની પરિસ્થિતિમાં ધર્મ અને અસહિષ્ણુતા એ એક પ્રકારની હિંમા જ છે ”

ખીન્ન ધર્મો પ્રત્યે ગાંધીજી સહિષ્ણુતા નથી ધરાવતા, સમભાવ અને આદર રાખે છે^૧ સહિષ્ણુતામાં એક પ્રકારની ઉદારતાનો ભાવ છે, સમભાવમાં જે ઉમંગલો હોય છે તે સહિષ્ણુતામાં નથી ટોતો. ઈસ્ટ પ્રિન્સિપલ જીવન અને કાર્ય અહિંસાના સિદ્ધાન્તનું એક ઉત્તમ ઉદાહરણ હતું એમ સ્વીકારતા તેઓ કહે છે “મારા જીવન પર જોડી અસર પાડનાર અનેકમાના એક મહાન ધર્મપિતૃશક તરીકે ઈસ્ટ મારા હૃદયમન્દિરમાં પિરાજે છે ” તેઓ મહામદ પેગમરના સંસ્મરિત, અગ્ર ઇશ્વરનિઝા, અને કાર્યકુશળતાને વિષે માન અને આદર ધરાવે છે, હજરત અલીના કનુણ ને કષ્ટસહનની હમેશા સ્તુતિ કરે છે ઇશ્વરની સર્વોપરી સત્તા વિષે જ્વનત શ્રદ્ધા, જીવનની કડક સાદાઈ, મનુષ્યો પ્રત્યે બ્રાતૃત્વની ઉત્કટ ભાવના, અને ગરીબો પ્રત્યે સમતા ને સેવાભાવ— એ મહાસત્યો પર ઇસ્લામે વિશેષ ભાર દીધેલો છે એ સત્યો સર્વ ધર્મોના મૂળમાં હોવા જોઈએ, અને હોય છે, એમ ગાંધીજી માને છે પણ તેમના જીવનને દોરનારી ને તેનું નિયમન કરનારી શક્તિ તો હિંદુધર્મ જ છે હિંદુધર્મની

૧ આ બે વૃત્તિ વચ્ચેનો ભેદ સમજાવતા ગાંધીજીએ એક જગ્યાએ કહ્યું છે “સહિષ્ણુતા અગ્રેજ રાષ્ટ્ર ‘ટોલરેશન નો અનુવાદ છે એ મને ગમ્યો ન હતો પણ ખીન્ન નામ સૂઝવું ન હતું ખીન્ન ધર્મોને સહન કરવામાં તેની ઊણપ માની લેવામાં આવે છે આહિંસા આપણને ખીન્ન ધર્મો પ્રત્યે સમભાવ રાખવે છે સહિષ્ણુતા આહિંસાદૃષ્ટિએ પૂરતી નથી ખીન્ન ધર્મો પ્રત્યે સમભાવ રાખવાના મૂળમાં પોતાના ધર્મની અપૂર્ણતાનો સ્વીકાર અસી જ નય છે અને સત્યની આરાધના આહિંસાની કસોટી એ જ રાખવે આમ સમભાવ રાખીએ એટલે ખીન્ન ધર્મોમાં જે કઈ ગ્રાહ્ય લાગે તેને પોતાના ધર્મમાં સ્થાન આપતા સકોચ ન થાય એટલું જ નહીં પણ એમ કરવાનો ધર્મ પ્રાપ્ત થાય ” (મગજપ્રભાત ૫ ૫૬)

“હું તો માનું છું કે જગતના સર્વ મહાધર્મો મૂળે સમાન છે આપણને આપણા ધર્મ વિષે જોડા સ્વાભાવિક આદર હોય તેટલો જ ખીન્ન ધર્મો વિષે હોવો જોઈએ પરસ્પર સહિષ્ણુતા નહીં, પણ સમાન આદર ” (હરિજનપ્રધુ ૨૯-૧૧-૩૬)

સત્યની ક'પના, આત્મદર્શનની ઝખના, નિશાળ ઉદારતા, ને તેણે ઉપદેશથી જીવમાત્રની એકતા વગેરે તત્ત્વોને તેમણે અનેકનાર હિંદુધર્મની નિરોપતારૂપે ગણાવ્યા છે, ને કહ્યું છે કે “ હું હિંદુધર્મને મારા પ્રાણથી પણ અધિક વસ્તુ ગણું છું ”

પણ આ બધા ધર્મો સાધનમાત્ર છે, સાધ્ય તો એ સર્વમા ઓતપ્રોત છતાં સર્વથી પર એવો મહાધર્મ છે ગાંધીજી કહે છે “ આ મહાધર્મનો અર્થ હું શું કહું છું એ સમજાવું હિંદુધર્મનું મારે મન બીજા સર્વ ધર્મોના કરતા વધારે મૂલ્ય છે, તેને રિંગે મને અપાર મમતા છે, છતાં હિંદુધર્મ તે આ મહાધર્મ નથી તે તો હિંદુધર્મથી પણ પર અને ઉચ્ચતર છે તે મનુષ્યના સ્વભાવમા જ ધરમૂળની પાટો કરાવે છે, અતરમા નિરાજતા આત્માની સાથે મનુષ્યનું અતૂટ અનુસંધાન કરાવે છે, અને નિગતર હૃદયનો મેન ધોઈ તેને શુદ્ધ કરે છે એ મનુષ્યસ્વભાવમા રહેલું સ્થાયી તત્ત્વ છે તે પોતાની મોજે કળાએ પ્રગટ થતા માટે ગમે તેટલા ભોગ આપતા અચકાતું નથી, અને જ્યાં લગી આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ ઓળખે નહીં, પોતાના સરજનહારને પ્રીતે નહીં, અને એ સરજનહારની ને પોતાની વચ્ચે રહેતા ઐક્ય ને તાદાત્મ્યનો સાક્ષાત્કાર કરે નહીં ત્યાં સુધી એ તત્ત્વ આત્માને સાન બેચેન રાખે છે ને જીવીને એમના દેવું નથી ”

તેઓ કહે છે “ સત્યથી ભિન્ન પ્રાઈ પરમેશ્વર હોય એવું મેં નથી અનુભવ્યું સત્યમય થવાને સારું અર્થિમા એ જ એક માર્ગ છે આ મશુદ્ધિ વિના જીવમાત્રની સાથે ઐક્ય ન જ મધાય આ મશુદ્ધિ વિના અર્થિસાધર્મનું પાનન મર્યાદા અમમરિત છે અશુદ્ધ મા પગમા માતા ફર્ગન કરવા અમમર્ય છે ’ હૃદયને શુદ્ધ કરના માટે, ગગદોષનો ત્યાગ કરના માટે, મનથી વચનથી ને કાપાથી નિર્મિત થતા માટે, ભય અને અહંકારમાથી છૂટવા માટે આપણે વિચારામનાઓ પગ, તથા ચચા ને અચિયર મનના તગ્ગો પર અકુશ ગખાની શમ્ભિ મેળવતી વેઈએ અબ્યાન, પૈગચ બનત જનશૂનિ, અચિત પુત્ર્યાર્થ, કમળ જીવન, અને તપસ્યા એ માટેના નાપનો છે કૃતસદન આપણા અ માને પખાળીને શુદ્ધ કરે છે આપણા પુત્રગુમા અમનમયનની કથા આપેલી છે તેમા કહ્યું છે કે મમુડને વડેવના વડેવના

જ્યારે હજાહજા એર નીકળ્યું ત્યારે તે પીનાને કોઈ તૈયાર ન થયું પણ કરશુના સાગર એના મહાદેવે એ વિષ પીધું ને તેઓ નીનમ્ડ બન્યા ખ્રિસ્તી કથા અનુસાર ઈશ્વરે માનવજાતિને ઊગારના માટે પોતાના પુત્રનું બનિદાન અપાના દીધું આ કથાનકે લયે કેવળ કવિકલ્પના હોય પણ જો એ વાટે માનવી હૃદયમાં રહેલી જાડી જાડી વૃત્તિઓ પ્રગટ ન થતી હોત તો એ કથાઓ રચાત જ શા માટે ? માલુમમાં જોડેયો પ્રેમ વધારે તેટલું વધારે કષ્ટ તેણે સહેલું રહ્યું અનંત પ્રેમ એટલે અનંત કષ્ટસહન “જે જીવનને બચાવવા ઇચ્છે તેણે જીવનને હોમ્યે છૂટકો” એટલે જ પ્રેમપથને ‘પાનકની જ્યાળા’ કહ્યો છે આપણે આ જગતમાં ઈશ્વરનું સોપેનું કાર્ય કરીએ છીએ તેની ધારણાઓનો અમન કરનામાં આપણા જીવંતર વાપરવા એની આજ્ઞા એણે આપણને આપેલી છે આપણે જો એ આજ્ઞાનો અનાદર કરીએ, અને આપણા જીવંતરને વાપરી ધસી નાખવાને બદલે તેને આચવીને બેસી રહેના માગીએ, તો આપણે આપણા આત્માને દુગો દઈએ, આપણા સાચા સ્વભાવને બેવકા નીકડીએ, અને જે જીવંતરને સાચવના માગના હતા તેને જ ગુમાવી બેસીએ, ઉપનિષદની ભાષામાં કહીએ તો આત્માનો ધાત કરનાર બનીએ આપણે નજર પહોંચે તેટલે લગી ચાનવાની શક્તિ મેળવતી હોય, જગતમાં ગમે તેટલે દૂરને ખૂણેથી દુ ખી માનવીની ધા પડે તે સાલગીને મદદ કરવા દોડતું હોય, તો સસારની તૃષ્ણાઓ, કીર્તિ, સપ્તિ, ધનપૈલવ, ને ઈન્દ્રિયોના ભોગવિનાસને તિનાગતિ આપતી જોઈએ નિર્ધન અને બહિષ્કૃતની સાથે તાદાત્મ્ય સાધવું હોય તો તેના જોડયા નિર્ધન બનવું જોઈએ ને તેના જેવી બહિષ્કૃત સ્થિતિ સ્વેચ્છાએ ભોગવતી જોઈએ નિદાસ્તુતિ વિશે પરના રાખ્યા પિના સલ બોનવાની ને આચરવાની સ્વનનના મેળવતી હોય, મનુષ્યમાત્રને વિશે પ્રેમ અને દામાભાવ ધનવવાનું મામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરવું હોય, તો મનમાં અનાસક્તિની ભાવના ઝગડતી જોઈએ જે મુક્તાત્માઓ જગતમાં એક તરણના પલ્લ માનિત બન્યા પિના આખા જગતને ભોગવે છે, જેમણે તજીને ભોગવવાની કળા જાણી લીધી છે, તેઓ જ આવી સ્વનતતા અનુભવે છે, આના સ્પૃશ્યરિદાગતો આનંદ માણી શકે છે આ પ્રિયમાં ગાંધીજી સન્યાસીના મદાન આર્દ્રને અનુભવે છે સન્યાસી અનિષ્ટ ને અર્થિયન હોય છે, તેને નથી ગહેવાનું ચોરન કેમણું હોતું નથી આશ્ચર્યમય ગુણો સાધન હોતું

પણ આવા યતિધર્મના સર્વ નિયમો કેવળ સન્યાસીઓ પૂરતા ન રાખતા સમગ્ર માનવજાતિને તેનું પાલન કરવાનું કહેવામાં આવે ત્યારે કઈક અતિતથા આવી જાય છે દાખલા તરીકે, નિરાહિત જીવનમાં સયમ સર્વને માટે આવશ્યક છે, પણ અનિવાહિત બ્રહ્મચારીનું જીવન તો ખડું જ થોડા લોકો ગાળી શકે સ્ત્રીપુરસ્કો સયોગ એ કેવળ શરીરસુખ નથી, કેવળ નિષયવાસનાની તૃપ્તિ નથી, તે તો પ્રેમ પ્રગટ કરવાનું ને જીવનનો પ્રનાહ અનિર્વિઞ્ન રાખવાનું સાધન છે તેનાથી જો ખીજાઓને હાનિ થાય કે માણસના આધ્યાત્મિક વિકાસમાં અતરાય આવે તો તે દુષ્કર્મ બની જાય ખરું, પણ એ કાર્યમાંથી આ બેમાંથી એક પણ પરિણામ નીપજતું જ જોઈએ એવો નિયમ નથી જે કાર્ય વડે આપણે જન્મ પામીએ છીએ, જે પ્રેમ વ્યક્ત કરવાનું સાધન છે, અને જેના વડે માનવકુળનો પ્રનાહ અવ્યાહત ચાલે છે તે કાર્યમાં શરમ કે પાપ નથી પણ જ્યારે આધ્યાત્મિક જીવનના નિષ્ણાતો બ્રહ્મચર્યનો આગ્રહ રાખે છે ત્યારે તેમની માગણીનો આશય એ હોય છે કે વિષયવાસના આપણા મનની એકાગ્રતાનો નાશ ન કરે એટલી કાળજી આપણે રાખવી જોઈએ

ગાંધીજીએ સયમની સાધના પરાકાષ્ઠાએ પહોંચાડવામાં પ્રયત્નની કચાશ જરાયે રહેતા દીધી નથી અને જેઓ તેમને ઓળખે છે તેઓ કબૂલ કરશે કે નીચેના વચનોમાં તેમણે પોતાને નિષે જે કહ્યું છે તે સાન સાચું છે તેઓ કહે છે “ મેં સગા અને પરાયા, દેશી અને પરદેશી, ગોરા અને કાળા, હિંદુ અને મુસલમાન અથવા ખ્રિસ્તી, પારસી કે મહદી વચ્ચે ભેદ નથી જાણ્યો મારું હૃદય એવા ભેદને ઓળખી જ નથી શક્ય એમ કહી શકું છું ” વળી કહે છે ‘ આ વસ્તુને મારે નિષે હું ગુણુ નથી માનતો, કેમકે જેમ અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહાદિ યોગેને ઝળવવાનો પ્રયત્ન કર્યાનું ને તે પ્રયત્ન હજુ ચાનુ હોવાનું મને પૂર્ણ લાન છે, તેમ આવો અભેદ ઝળવવાનો મેં ખાત્ર પ્રતિન કર્યો હોય એવો મને ખ્યાલ નથી ”

જેમનું હૃદય નિશુદ્ધ છે તેઓ જ ઈશ્વરને નિષે તેમજ મનુષ્યને નિષે પ્રેમ ને અનુરાગ રાખી શકે છે સહનશીન પ્રેમ એ આત્માનો ચમ કાર છે એની શક્તિ એની છે કે આપણે ખીજાના દુષ્કર્મોનો બોને આપણે માથે

ઉપરનીએ છીએ છતાં આપણને એ બોલે હળવે કૂન જેવો લાગે છે, અને એમા જેવા ઊંડા ને સાચા સુખ ને સંતોષ મળે છે તેના નર્થ સ્વાર્થી બોર્ગાનવાસમાંથી નથી મળતા એવી ક્ષણોમા આપણે સમજીએ છીએ કે આપણે બીજા કોઈને ક્ષણનારતુ સુખ આપી શક્યા છીએ એ ભાનમા જે લહેજત આવે છે તે જગતની ખીજ કોઈ ચીજમા નથી આવતી, આપણે બીજા કોઈના દુઃખમા લાગ પડાન્યો એ ભાનમાંથી જે રસ આપણે લૂંટી શકીએ છીએ તેવો રસ દુનિયામા બીજા કશામાંથી નથી મળતો જેમા ઉપકાર કયોનો લાનવેશ ભાન ન હોય, ને જેમાંથી ગર્વમાન — સુકર્મ કયોનો ગર્વ પણ — ધોવાઈ જઈને કાચન સમી સ્વચ્છતા આવી હોય, એવી કરુણા એ સર્વત્રેષ્ઠ ધાર્મિક વૃત્તિ છે

૩. માનવસેવાની ભાવના

આમાંથી એટલું ક્ષિત થાય છે કે સાચી આધ્યાત્મિકતા સસારનો લાગ કરવામાં નથી, પણ સસારમા રહી, જીવમાત્રને વિષે પ્રેમ રાખીને કામ કરવામા રહેલી છે યસ્મિન્ સર્વાણિ ભૂતાનિ જાતૈર્વામૃદ્ વિજાનત — એવી અસ્થામા ભૂતમાત્ર જાની પુરુષને મન આત્મવત્ પતી જાય છે અન્ય જીવો પર પોતાના જેવો જ — જાતૈર્વા — પ્રેમ રાખવો જોઈએ આવા આત્મૌપચ્ય વિના ચાલી જ ન શકે મનુષ્યમાત્રને સ્વતંત્રતા મળતી જોઈએ, ને તે સર્વની વચ્ચે દરજ્જાની સમાનતા હોવી જોઈએ, એ સિદ્ધાંત જે સ્વીકારાય તો જગતમા સ્વતંત્ર મનુષ્યોનો નિશ્ચયાપી બધુસમાજ સ્થપાય અને એ સિદ્ધાંત સ્વીકારનારાઓનું એ કર્તવ્ય થઈ પડે કે તેમણે જાતિ અને ધર્મની, સપતિ અને સત્તાની, વર્ગ અને રાષ્ટ્રની કૃત્રિમ દીવાલોને તોડી પાડવી જે ટાઈપલુ સમૂહ કે રાષ્ટ્ર બીજાને ભોગે — દાખરા તરીકે જર્મનો એક પ્રજાને ભોગે, જર્મીનદારો ખેડૂતોને ભોગે, મુડીદારો મજૂરોને ભોગે — પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા મથે તો તેમા લોકશાસનનો ધાત થાય, અને એ અન્યાયનો બચાર કેવળ શસ્ત્રગળ વડે જ થઈ શકે એની સ્થિતિમા પીડક વર્ગને પોતાના હાથમાં આવેની સત્તા ને માલમતા લૂટાઈ જવાનો ડર રહે છે અને પીડિત વર્ગો તેમનો યુદ્ધપ્રકોપ મનમા દમ્યાવીને સધરી રાખે છે આ સ્થિતિ અસ્વાભાવિક છે, ને તેનો અન કેવળ ન્યાય જ લાવી શકે ન્યાય એટલે મનુષ્યમાનના સમાન હૃદયનો સ્વીકાર

આપણા સૈકા થયા આખા જગતના એક વ્રાતુસરની દિશામાં માનવજાતિની સફર ચાલી રહેલી છે માનવસમાજમાં અનેક વિકૃતિઓ ને જુલમો નિરતર પેદા થયા વરતા, તે સામાન્ય માણસને પરાણે શેકી રાખતા ને આગળ વધના દેતા નહોતા તેની સામે એ માણસે અનેકવાર બગાડ કર્યા છે તેને લીધે જગતના જુદાજુદા ભાગમાં અનેકવાર પ્રગતિના મોજા આવેના દેખાયા છે, માણસોના મનમાં ન્યાય સમાનતા ને શોષણમાથી મુક્તિ મેળવવાની ભાવનાઓ વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં જગતી ગઈ છે, અને તેઓ નવી નવી માગણીઓ કરના વાળા છે સ્વાતંત્ર્યભાવનાની પ્રગતિ માનવી ઇતિહાસના અર્દ્રરૂપ છે

આપણે અસાધારણ — અપરાદર્ય ઘટનાઓને અરળા ચરમા ચડાવીને જોઈએ છીએ તેથી તે ખરેખર હોન તેના કરતા મોટી દેખાય છે ને આપણને તેનું મહત્ત્વ વધારેપડતું આવનારું મન થાય છે એક વાત આપણે પૂરતી સમજ્યા નથી આજના જમાનામાં પ્રગતિના કાલ પાછળ પડેલા દેખાય છે, પ્રગતિના માર્ગમાં આડે મોટી દીનાલ ઊભેલી દેખાય છે, અને મહાનિપત્તિની મોખ્ખો વાગી રહી છે, એ ખરું, પણ તેથી આપણે હતાશ થવાની કે હિમત હારી બેસવાની જરૂર નથી આ ઘટનાઓનો વિચાર કરતી વેળાએ સાથેસાથે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે સેંકડો વરસ થતા માનવસમાજનો મનાહ સામાન્ય રીતે કઈ દિશામાં ચાલ્યો છે માનવજાતિએ અટક્યા, થાક્યા કે ટાપ્યા વિના જે પુરુષાર્થ ચાલુ રાખ્યો છે તેનું જો આપણે તરસ્થભાવે દર્શન કરી શકીએ તો આપણે છક થઈ જઈએ ને આપણી હૃદયનીચાના તાર ઝલુઝલુ જોડે એ દૃષ્ટિએ જગતના ઇતિહાસનું ચતુર્થનિહાળતા આપણને શું દેખાય છે? દાસત્વમાં પડેના દૂનગાઓ ધણિયામાંની બેડીમાંથી છૂતી રહ્યા છે, ધર્મના નવમત વાદીઓને જીવતા બાળાની પ્રથા નીકળી ગઈ છે, ઉમરાવો સ્વેચ્છાએ પોતાના ખાસ અધિકારોનો ત્યાગ કરી રહ્યા છે, યુનાનો પશુસમાન જીવનમાંથી મુક્તિ પામે છે ધનિકો તેમની સપત્તિની વાત કરતા સરમાય છે ને દામાં માગે છે, લગ્નકુ સામ્રાજ્યો શાંતિની આવશ્યકતાનો પોકાર જાહેરમાં ને ઉચ્ચ સ્વરે કરે છે અને આખી માનવજાતિનું પણ ઐક્ય સાધવાના સ્વપ્ના સેનાઈ રહ્યા છે હા, આજે પણ જગતમાં સત્તાધીશોનો લોભ, ધૂતેનો મત્સર, પાખડીઓના જૂગાણા, અને ગર્વિષ્ઠ કોમીનાદ તથા સકુચિત રાષ્ટ્રવાદનો ઉદ્ભવ જોવા મળે છે ખરા છતાં, લોકશાસનની મહાન પ્રજ્ઞાનિકાનું જે મોજુ આખા જગતમાં ફરી

વળેલું છે તે પણ જો આપણને સાથેસાથે ન દેખાય, તો આપણે છતી આંખે આંધળા જ ગણાઈએ કેટલાયે માણસો અવિશ્રાંત પ્રયાસ કરીને એવું જગત ગયા મધી રહ્યા છે જેમા ગરીબમા માણસોને પણ પૂરતો આહાર મળે, ઘરમા હવા અજવાળુ ને સૂર્યપ્રકાશ મળે, અને તેમના જીવનમા આશા, ગૌરવ ને સૌંદર્યનો કંઈક સચાર થાય ગાંધીજી માનવજાતિના એના એક પ્રથમ પકિતના સેનક છે માથે અત્યારે જ દુ ખોતી ઝડી વરસી રહી છે, તે વખતે, ભવિષ્યમા લાખે કાળે ક્યારેક સુખ મળશે એની આશા સેવનામા તેમને એન પડતુ નથી, ને તેઓ નિરાત વાળાને બેસી શક્તા નથી ખીજા અગ્ર શ્રદ્ધારાળા માણસોને તેઓ પોતાના સાથમાં લે છે, અને વર્તમાન દુ ખોના નિનારણુ માટે ને ભાવિ સકલોને રોકવા માટે અને તેટલા સીધા ઉપાય યોજે છે લોકશાસન એ તેમને મન શબ્દોની યાજી નથી જગતમા લોકશાસન ખરેખાત ચાલતુ જોઈએ, ને રંકમા રંક માણસની પણ રક્ષા થતી જોઈએ ને તેને ન્યાય મળવો જોઈએ એમ તેઓ માને છે દરિદ્રનારાયણ પ્રત્યેનો તેમનો આ પ્રેમ આપણે જાણીએ, તો તેમની દક્ષિણ આફ્રિકાની તેમજ હિંદમાની સર્વ જાહેર પ્રવૃત્તિઓનુ રહસ્ય સમજવાની ચાવી આપણને મળી જાય છે

જર્મનીમા નાઝી લોકોએ યહૂદીઓ પર જે જુલમો કર્યા છે તેનાથી આખી સુધરેલી દુનિયા અતિશય ખળભળી ઊઠી છે, અને ઉગર મતનાળા મુસ્લિમોએ જાતિદ્વેષના આના ઉગળા વિષે ગભીરપણે ખેદ અને અણગમે પ્રગટ કર્યા છે પણ વિચિત્ર અને ચોક્કાવનારી વાત તો એ છે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની વચ્ચાહતો અને અમેરિકા જેવા લોકશાસનનાળા દેશોમા ઘણી જાતિઓની ઉપર તેમના ભિન્ન રૂપરંગને કારણે અનેક રાજકીય ને સામાજિક પ્રતિનધો મૂકનામા આવેલા છે ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકામા ગયા ત્યાં જોયુ કે હિન્દીઓ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના સ્વત્ર નાગરિકો કહેવાય છે ખરા, પણ અહીં તો તેમને હઠધૂત કરનામા આવે છે, તેમના પ્રયે નિરસકારનુ વર્તન ચાલે છે, અનેક સ્થળોએ તેમને પ્રવેશની મનાઈ છે, અને ગોરાઓ પર નથી એના અનેક પ્રતિનધો હિન્દીઓ પર મૂક્યા છે ખ્રિસ્તી ધર્મસંધ અને સરકાર અને યુરોપ બહારની પ્રજાઓને હુકોની સમાનતા આપના નથી, ને તેમને ગોરા યુરોપિયનોથી સર્વ રિવજમા હવકા ગણે છે એ જુલમી પ્રતિનધો સામે વિરોધ દર્શાવવા ને તે પાછા ખેંચી લેવપ્રવરા માટે ગાંધીજીએ સામુદાયિક

સત્યાગ્રહની લડત શરૂ કરી. તેમની માગણી એ હતી કે મનુષ્યમાત્રની સમાનતાનો સિદ્ધાંત કબૂલ રખાવો જોઈએ; અને લોહી તથા રંગને ધોરણે પાડેલા કૃત્રિમ ભેદ છુદ્ધિ ન સ્વીકારી શકે એવા તથા અનીતિમય હોઈ તે દૂર થવા જોઈએ. હિન્દી કામને ખરેખર કેટલી હાડમારી ભોગવવી પડે છે એનું જ્ઞાન તેમણે કામને કરાવ્યું; અને તેનામાં પોતાનાં ગૌરવ, પ્રતિષ્ઠા ને સ્વમાનની ભાવના પેદા કરી. એમનો પ્રયાસ એકલા હિન્દીઓનું જ હિત સાધવાનો ન હતો. આફ્રિકાના મૂળ વતનીઓને ભલે ચૂસવામાં આવે એની પરવા નથી, પણ હિંદીઓ પ્રત્યે તો તેમની પુરાણી સમ્બતાને કારણે સારું વર્તન થવું જોઈએ, એવું તેમણે કદી કહ્યું નહીં. સત્યાગ્રહની લાંબી લડતને પરિણામે હિન્દીઓ સામે ભેદભાવ પ્રગટ કરનારા કાયદામાંથી જે વિશેષ ભૂંડા ને ખેદદા હતા તે તો રદ થયા. છતાં આજે પણ હિન્દીઓ પર અનેક અપમાનકારક પ્રતિજ્ઞા મુકાયેલા છે. એ પ્રતિજ્ઞાને હિન્દીઓ વશ થાય છે એ તેમને આંખપ લગાડનારું છે. જે સરકારે તે પ્રતિજ્ઞા મૂક્યા છે તેની પ્રતિજ્ઞામાં પણ એથી વધારો નથી થતો.

હિંદુસ્તાનમાં ગાંધીજીની ઇચ્છા એવું કામ કરવાની હતી કે જેથી દેશમાંથી કુસંપ અને વિખવાદ નીકળી જાય; જનસમૂહને સ્વાશ્રયની તાલીમ મળે; સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધરે ને તેઓ રાજકીય, આર્થિક ને સામાજિક ક્ષેત્રમાં પુરસ્કૃત જોડાયું પદ પ્રાપ્ત કરે; જે ધાર્મિક દ્વેષો રાષ્ટ્રને છિન્નભિન્ન કરી રહ્યા છે તે દૂર થાય; અને હિંદુધર્મમાંથી અસ્પૃશ્યતાનું સામાજિક કલક ધોવાઈ જાય હિંદુધર્મ પરનો આ ગ્રંથ ભૂંસવાના કામમાં તેમણે જે સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે તે માનવગતિની પ્રગતિમાં એમણે આપેલો એક મોટામાં મોટો ફાળો ગણી શકે. જ્યાં લગી અસ્પૃશ્યોનો વર્ગ રહે ત્યાં લગી તેઓ એ વર્ગના ગણાવા માગે છે: “મારી પ્રાર્થના આ છે: મને મોક્ષ જ પ્રિય છે. મારો જધો પ્રયાસ આ જ જન્મારે મોક્ષ મેળવવાનો છે. છતાં જો હું મારો મનોરથ આ જન્મે ન સાધી શકું ને આપણે અસ્પૃશ્યતાના પાપમાંથી હજીયે મુક્ત ન થયા હોઈએ તો હું પ્રભુ પાસે બીજો જન્મ હરિજનને ધેર ઇચ્છું કે જેથી હું તેમનાં દુઃખોનો પૂરો અનુભવ કરું ને તે ઓછાં કરવા ભારે તપશ્રયા કરું.” એક તરફથી એમ કહેવું કે અમે અદૃષ્ટ ઈશ્વરને ચાહીએ છીએ; અને બીજી તરફથી એ જ ઈશ્વરે જેમને સરજ્યાં છે ને જેમને ચેતન આપ્યું છે

એના મનુષ્યો પ્રત્યે દુરતાથી વર્તવું, એ એ વસ્તુઓ એકબીજાની છેક જ પિરોધી છે ગાંધીજી પોતાને સનાતની હિંદુ કહેવડાવવામાં ગર્વ લે છે ખરો, પણ જાતિભેદની કડકાઈ ને તેના પ્રતિનિધો, અસ્પૃશ્યતાનું કનક, મદિરામાં આતો દુરાચાર, અને ગાય તથા ઇતિર પશુસૃષ્ટિ પ્રત્યે થતી દુરતા પર એમના જોટલા કડક ટીકાના અહારો બીજા કોઈએ કર્યા નથી તેઓ કહે છે ‘ હુ હોતો સુધારક છું છતાં સુધારાના ઉત્સાહમાં હું હિંદુધર્મના કોઈ પણ આસ્પષ્ટ અંગનો સાગ કરના તૈયાર નથી ”

આજે તેઓ દેશી રાજ્યોની જહાગીરીનો પ્રિરોધ કરી રહ્યા છે તેના મૂળમાં એ રાજ્યોની કરોડોની પ્રજાઓ પ્રિધેનો તેમનો પ્રેમ જ રહેતો છે ઉદારમાં ઉદાર નિરીક્ષક પણ એમ ન કહી શકે કે દેશી રાજ્યોની સ્થિતિ સાવ સંતોષકારક છે કલકત્તાનું દૈનિક ‘ સ્ટેટ્સમેન ’ તો અંગ્રેજોનું જાણુ છે તેના એક અંગ્રેજીમાંથી થોડાક વાક્યો અહીં ઉતારવા જોવા છે

“ ઘણા રાજ્યોમાં લવાનક સ્થિતિ પ્રસૂત છે આમ જહેરામાં વ્યક્તિઓ સામે ટીકા નથી, ટીકા મનુષ્યસ્વભાવ સામે છે સારા તેમજ નમરા જમીનદારોને માથે કાયદોનો કોઈ જાતનો અકુશ નથી તેમના હાથમાં માણુઓને જિવાડના ને મારવાની સત્તા છે તેઓ જે લોભી, પ્રિયથી કે ધાતખી હોય તો તેમના લોભ કે પ્રિયવાસના કે ધાતકીપણાને કઈજ વિધન કે અતરાય નડે એમ નથી આના નાના નાના જાનિઓને રક્ષણ આપનારા કરારનામાંમાં કદી ફેરફાર થયેલો જ ન હોય, જે વસ્તુનો ખચાવ કરવો અશક્ય છે તેનો ખચાવ કરાતો ચક્રવર્તી સત્તા સદાકાળ પોતાનો ધર્મ માનવાની હોય, તો આ અચળ વસ્તુની સામે કોઈ દિવસ એક અમોઘ શક્તિ આક્રમણ કરશે, અને જેમાંથી એકના ભાગીને ભૂકા ચર્ધજશે ત્યારે જ એ લગાઈનો અંત આવશે ”

સમાજની પ્રગતિ એ રીતે થાય છે કે તો ક્રમશઃ વિકાસ દ્વારા, અથવા આકસ્મિક ક્રાંતિ દ્વારા વિકાસના વેગનું અતિશય ધીમાપણું એ જ ક્રાંતિમાનનું મૂળ કારણ હોય છે ગાંધીજી રાજ્યોને મિત્રભાવે વીનવે છે કે ‘ તમે જાગો ને તમારું ઘર સુચરચ્ચિન બનાવો ’ મને આરા છે કે વેળા વીતી ગયે તે પહેલા જ રાજ્યો સમજી જશે કે બંને એટલી ત્વરાથી જવાબગાર રાજ્યનના દાખલ કરવામાં જ તેમની સલામતી છે, ને તેમ કરવો તો જ ભવિષ્યમાં

તેમની હસ્તી ટકી રહેશે ચક્રવર્તી સત્તા અતિયગ્નનાન હતી છતા તેને પણ પ્રાતોમા જન્માનદાર રાજ્યનન દાખન કર્યા વિના ચાલુ નથી

હિન્દુમાની ખ્રિષ્ટિય સગર સામે ગાંધીજીનો મુખ્ય આરોપ એ છે કે તેના અમનમા ગરીબો પર ઘણો જુલમ થયો છે હિંદુસ્તાન તેના દનિદામના આગલકાગથી તેની ધનમપત્તિને માટે પ્રમિદ્ધ હતુ આપણા દેશમા અતિશય કમદુષ જમીનનાગા વિશાળ પ્રદેશો છે, ભૌતિક મામત્રીના અખૂટ ભગર ભરેના છે, અને પૂરતી વાગજ ને ધ્યાન નખાય તો આપણે રેરેર ફરીને દરેક ત્રી પુગ્ય નાગકને પેટ ભરીને ખવડાવી શકીએ એટલુ અનાજ આપણે લા પાકે એમ છે છતા આપણે લા કરોડો માણુઓ એના પડ્યા છે જે ઘોર ક્યાનિયત ભોગવે છે, જેમને નથી પેટ ભરીને અન્ન મગતુ કે નથી રહેવાને સગખુ ઝૂપડું મગતુ, જેમને જુનાનીથી માડીને ઘડપણ લગી અન્નસ્ત્રને માટે નિરતર વનખા મારવા પડે છે, અને છેવટે મૃત્યુ તેમની વહારે ધાય છે ને તેમના વેદના ભોગવતા હાથોને શાન પાડી દે છે આ રિયતિ નિર્દય કુદરતે પેદા કરેલી નથી, પણ માણુએ રમેલી અમાલુની વ્યવસ્થાએ પેદા કરી છે એ વ્યવસ્થાનો હવે નાશ થવો જ જોઈએ એ નાશ થાય એમા હિંદુસ્તાનનુ જ નહીં પણ સમગ્ર માનવજાતિનુ હિત રહેલુ છે

૧૯૩૧ મા ગાંધીજી વિનાયન ગયા ત્યારે લગ્નથી રેડિયો પર અમેરિકાને ઉદ્દેશીને તેમણે એક વ્યાખ્યાન આપ્યુ હતુ તેમા તેમણે “ઓગપ્તીસમે માર્છિ લામા ને વગ્મો માર્છિ પટોગા પ્રદેશમા રેરેર પથરાયેના સાન લાખ ગામગ્રામા વસતા અધમૂખ્યા કરોડો માણુઓ”ની વાત કરેલી, અને કહેલુ. “આ માદા ગામગ્રિયાઓને, તેમની પોનાની કરી કમુગ વિના, વગ્મમા છ મડિના બેકાગી ભોગવવી પડે છે એ દુખ્ધ દરા છે એ વગ્મ પટેના દરેક ગામકુ મનુખ્યજીવનની બે મુખ્ય જરૂરિયાન — અન્ન ને વસ્ત્ર — ની આમનમા ખ્યાત્રથી હતુ દેશની કરોડો કાનનારીઓ આજના યત્રો હતુ સુધી કદી કાની રાખ્યા નથી એલુ ક્રીશ્નામા ક્રીણુ સત્ત કાનતી તેમની આગળીઓની એ કાગા જગતખગમા ખ્યાતિ પામી હતી અમારે દુર્ભાગે ઈસ્ટ દનિયા કંપનીએ એ ગૈલુ ગ્રામઉલોગનો નાગ કર્યો એ નાશ કરવા માટે તેજે જે આપનો વાપરાં તેલુ વર્ગન તુ અર્ધી નથી કરના માગનો તેને પગિણુએ, ગામગની એ કાનનારીઓએ એક નિમ અસારે જીતે જોયુ કે તેમનો એ ઉમગ થયો નાશ

પામ્યો છે. તે દિવસથી હિંદુસ્તાનમાં ઉત્તરોત્તર ગરીબાઈ વધતી ચાલી છે એથી બિલ્ડી વાત કહેવામાં આવે તો તે ખોટી છે.”

હિંદુસ્તાન ગામડાંમાં વસે છે. તેની સંસ્કૃતિ ખેતીપ્રધાન હતી, તે હવે ઝપાટાભેર યંત્રપ્રધાન બનતી ગય છે. ખેડૂત અત્યંત ઉત્પાદક હોઈ જગતનો તાત છે. ગાંધીજી એ ખેડૂતના પ્રતિનિધિ છે. હિંદી સંસ્કૃતિનું આ મૂળ સ્વરૂપ ટકાવી રાખવાની ને તેને વધારે સખળ બનાવવાની તીવ્ર ઇચ્છા તેઓ રાખે છે. તેઓ જુએ છે કે બ્રિટિશ અમલમાં લોકો જૂની રહેણી ને જૂના આદર્શો છોડતા ગય છે; અને તેમણે યાંત્રિક કૌશલ, શૈક્ષક શુદ્ધિ, હિંમત ને સાહસ વગેરેના ધણા સ્તુતિપાત્ર ગુણો ગ્રાસ કર્યા છે ખરા, છતાં તેઓ પૈસા અને ધનવૈભવને પૂજતા થયા છે, તેમને ધનના ઢગલા કરવાની લોહુપતા વળગી છે, તેઓ દુનિયાદારીમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે, ને એમાં જ જીવનની સાર્થકતા માનવા લાગ્યા છે. આપણાં વિશાળ યંત્રોદ્યોગવાળાં શહેરો ને ગ્રામીણ ભૂમિ પર ને ગામડી વાતાવરણમાંથી રચાયાં છે તે ભૂમિ ને વાતાવરણ સાથે તેમનો કશો સંબંધ કે મેળ નથી રહ્યો. તેમનો વિસ્તાર વધતાં વધતાં એટલો મોટો થઈ ગયો છે કે એમાં નથી કશી યોજના દેખાતી; નથી એવડા મોટા વિસ્તારમાં કશી સુધડતા રહેવા પામી. એ શહેરોમાં વખતા લોકો પૈસા અને ધંત્રીની અટપટી જાળમાં ફસાઈ પડ્યા છે. તેઓ હિંસક, અશાંત, અવિચારી ને નિરંકુશ બન્યા છે, ને ગમે તેવાં કાળોધોળાં કરતાં આચકો ખાતા નથી. સાવ નજીવી મજૂરી માટે સ્ત્રીઓને સખત વૈતરું કરવું પડે છે; તેનાથી તેમનું જીવન નીરસ ને નિઃસત્વ બની ગયું છે. ધાવણાં બાળકો રડીને કારખાનાંમાં કામ કરવામાં ખલેલ પાડે નહીં એટલા માટે મા તેમને છાનાં રાખવા સારુ અફીણ ખવડાવે છે. નાનાં કુમળાં બાળકોને બચપણનો આનંદ માણવાની તક તો ક્યાંથી જ મળે ? તેમને બચપણની કુમળી અવસ્થામાં જ મિશેમાં હડસેલી મૂકવામાં આવે છે. સતત બેકારીને લીધે કરોડો માણસોનાં શરીર કીંગરાયેલાં ને રોગગ્રસ્ત બની ગયાં છે. મોટા યાંત્રિક ઉદ્યોગોએ માનવજાતિની જે દશા કરી છે તેનાં આવાં બીજાં ને હૃદયદ્રાવક દરમો ગાંધીજી પોતાની નજર સામે જુએ છે. તેઓ માને છે કે આપણે મોહમજાન ને ગુલામીમાં ફસાઈ રહ્યા છીએ, અને નજીવા લાભને સાટે આપણા આત્માએ તાબેદારી સ્વીકારી લીધી છે. જે ભાવનાએ ને જે સંસ્કૃતિએ ઉપનિષદના અપિઓ, બૌદ્ધ

ભિક્ષુઓ, હિંદુ સંન્યાસીઓ ને મુસલમાન ફકીરોનો મુંદર ફાલ પેદા કર્યો છે તેને મોટરો, રેડિયો, ને ધનની રેલછેલથી તૃપ્તિ ન જ થાય. આપણી આંખે જાંખ વળી છે. આપણે ભૂલા પડ્યા છીએ, ને આપણને રસ્તો જડતો નથી. આપણને ખોટી વસ્તુનો નાદ લાગ્યો છે. તેને લીધે આપણો ખેડૂતવર્ગ જમીન શુભાવી ખેડો છે, કંગાલ ને દેવાદાર બની ગયો છે, તેના મનમાં કડવાશ આવી ગઈ છે. આપણા મજૂરો અનાચારી, અસંસ્કારી ને આંધળાલીત બની ગયા છે. અને જેમનાં મોઢાં પર નૂર નથી, જેમની આંખોમાં તેજ નથી, ને જેમનાં શરીર હાડકાંના માળા છે એવાં કરોડો બાળકો આપણે વેંદારવા વારો આવ્યો છે. આજે આપણને આવી મૂંઝવણ અને અકળામણની સ્થિતિ આવી પડી છે, છતાં આપણા ધણાખરા લોકોનાં મનમાં હજુ સાચી સ્વતંત્રતા ને ખરેખરા સ્વમાનનું જૂનું સ્વપ્નું સિદ્ધ કરવાની ઝંખના કાયમ છે. તેઓ હજુ એવી સમાજબંધનતા માટે તકસે છે જેમાં કોઈ ધનિક ન હોય ને કોઈ નિર્ધન ન હોય, જેમાં અતિશય ભોગવિલાસ ને એદીપણાને માટે અવકાશ ન હોય, અને જેમાં ઉઘોગ ને વેપાર સાદી રીતે ચાલતા હોય.

ગાંધીજીનું ધ્યેય એવું નથી કે સમાજને ખેતીપ્રધાન બનાવી દેવો, યંત્રનો ઉપયોગ બિલકુલ કરવો નહીં, ને યંત્રથી મળના સર્વ લાભો જતા કરવા. તેઓ એમ નથી કહેતા કે યંત્રો વડે મોટા પાયા પર માલનું ઉત્પાદન કરી શકાય જ નહીં. એમને કાંઈએ પૂછેલું: “ગામડી ઉઘોગો અને મોટા યાંત્રિક ઉઘોગો એ બેનો મેળ સાધી શકાય એમ આંખ માનો છો?” તેનો જવાબ દેતાં તેમણે કહેલું: “હા; જો ગામડાંને મદદ થાય એવી રીતે એની યોજના કરવામાં આવે તો. જેના પર ખીજા અનેક ઉઘોગો આધાર રાખે છે એવા જે મૂલ્યભૂત ઉઘોગો હોય, ને જેની રાષ્ટ્રને જરૂર હોય, તેનો કારભાર એક કેન્દ્ર પાસે રાખવો જોઈએ. મારી યોજના અનુસાર ગામડાં જે માલ શહેરના જેટલો જ સારો બનાવી શકે તે માલ શહેરોને પેદા નહીં કરવા દેવામાં આવે. શહેરોનું ખરું કાર્ય તો ગામડાંના માલને ખપાવવાનાં હાટ બનવાનું છે.” ખાદી વિશે તેમનો આગ્રહ અને હાથઉઘોગને ક્ષેત્રમાં રાખીને પ્રાયશ્ચિક કેળવણી આપવાની તેમની યોજના, એ બંનેમાં ઉદ્દેશ મૂલપ્રાય થઈ ગયેલાં ગામડાંમાં નવું મેનન રેડવાનો ને તેમની નવરચના કરવાનો છે. તેઓ ફરીફરીને કહે છે કે હિંદુસ્તાન ખોળા જેટલાં શહેરોમાં નહીં જડે પગ લાખો ગામડાંમાં જાગે

હિંદુસ્તાનની વસ્તીના મોગ લાગે પાછા ગામડામાં જઈ લા વસવાટ કરવો જોઈએ, ખેતી ને ખીજ આડધંધા કરના જોઈએ, તેમાંથી જે કમાણી થાય તેના પર મુખ્ય આધાર રાખવો જોઈએ, અને એની રીતે રહેવું જોઈએ કે કુટુંબો સ્વાશ્રયી બને, અને તેઓ જે ઓગતરો વાપરે, જમીન ખેડે ને છાપરામાં વસે તે ઓગતર, જમીન ને છાપરા પર તેમની માનિકી રહે દેશના સામકારિક, સામાજિક, આર્થિક ને રાજકીય જીવન પર પ્રભુત્વ ક્યા વર્ગનું હોવું જોઈએ ? ગામડાના ધરનાર છોડીને શહેરોમાં આનીને નસેના, હાહિ મિનમગૂરોનું નહીં, અસ્થિર, લોભી, ધીરધાર કરનાર વેપારી વર્ગનું નહીં, પણ ખેડૂતવર્ગનું તથા નાના, ખેતીપ્રધાન, બગરના કસમાઓમાં વસતા સ્થિર ને ઠરેન લોકોનું આ જ લોકો દેશના જીવનમાં સદાચાર, આરોગ્ય અને હિંમત આદર્શનાદનો સચાર કરી શકે આનો અર્થ એવો હરગિજ નથી કે માણસોએ જગતની શરૂઆતમાં હતા તેના જગતી બની જવું એનો અર્થ એવો જ છે કે જે રહેણી ભારતવર્તને લાવે છે, જે તેના માનસ અને વાતારણને અનુકૂળ છે, અને જેમાંથી તેને એક કાળે આદર્શ, શ્રદ્ધા અને જીવનમત્ર મળી રહેતા હતા, તે રહેણી પાછી શરૂ કરવી મનુષ્યમતિને સમકારી રાખનાનો એ એક જ રસ્તો છે સાદા, ખડતલ ને મહેનતુ કૃષિજીવનવાળા, ગ્રામીણ પ્રગતિનો નાગા, અરણ્યના આશ્રમે ને તપોવનોનાગા ભારતવર્તે જગતને ઘણા કીમતી પામે શીખ્યા છે, પણ તેણે કોઈ પણ મનુષ્યને અન્યાય નથી કર્યો કોઈ પણ દેશનો રક્ષક નથી કર્યો ખીજાઓ પર રાજ્ય ચલાવનાની ઈચ્છા કદી નથી સેવી આજે જીવનના સાચા ઉદ્દેશને વિપરીત રૂપ અપાયેલું છે

આ નિરાશાકૂપમાંથી હિંદુસ્તાને કેવી રીતે નીકળવું ? સંકડો વરસ પસંધીનતામાં રહીને લોકો જાણે એ ખાડમાંથી નીકળનાની હોશ કે ઈચ્છા જ ગુમારી બેઠા છે તેમની સામે ખડી થયેલી શક્તિઓ તેમને અતિમળાન લાસે છે ને તેમને લાગે છે કે એની સામે પોતે ટક્કર ઝીની નહી શકે એના લોકોમાં આત્મવિશ્વાસ પેદા કરવો, તેમનામાં સ્વમાનની લાવના વધારવી, તેમને છાતી કાઢીને ચાલતા શીખવવું એ સહેલું કામ નથી છતાં ગાંધીજીએ પોતાના આત્મામાં બગતી પાવકની જનાગા વડે લોકોના મન પડી ગયેના અતરાસિતે સતેજ કરાવેલો, અને સ્વતંત્રતા માટેની પોતાની ધગશનો એપ તેમને વગાડવો તે બગીચા પ્રવાસ કર્યો છે સ્વતંત્રતામાં સ્ત્રીપુરુષો પોતાનું હીર પૂરેપૂરું બતાવી

ચાલુ કરવી એટલું પૂરતું નથી. જે આદર્શોને આપણે માનતા હોઈએ, જેને વિશે આપણને આસ્થા હોવાનું જગતની આગળ જાહેર કરતા હોઈએ, તે આદર્શોથી ઊલટી સ્થિતિ જગતમાં પ્રવર્તતી હોય તો તે સુધારવાનો આપણો ધર્મ છે; એ સુધારવાની ના પાડવી એમાં નિષ્ક્રિય હિંસા છે. અને આપણામાં સ્વાતંત્ર્ય ને ન્યાય વિશે જે સ્ત્રાવ્યો અનુરાગ હોય તો તે આપણને એવી હિંસા કરતાં જરૂર રોકે. મનુષ્યની લોભ, ક્રૂરતા ને તિરસ્કારની ભાવનાઓના પાયા પર જ જે સામ્રાજ્યોની રચના થઈ હોય, તો આપણે પહેલાં એ સામ્રાજ્યોનું સ્વરૂપ બદલવું જોઈએ. તે પછી જ સ્વાતંત્ર્ય ને ન્યાયનાં બળોને લેવાં કરી તેમનું જૂથ બાંધવાની હાકલ જગતને કરેલી આપણા મોઢામાં શોભે. હિંસા સક્રિય હોય છે તેમ નિષ્ક્રિય પણ હોય છે. પરદેશો પર ચડાઈ કરનાર રાષ્ટ્રો અત્યારે સક્રિય હિંસાનો પ્રયોગ કરી રહ્યાં છે. જે સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રો ભૂતકાળમાં કરેલી હિંસાથી, એટલે કે અન્યાયથી, મળેલા લાભોનો ઉપભોગ ચાલુ રાખે છે ને તે જતો કરવાની ના પાડે છે, તેઓ પણ એટલી જ હિંસા કરે છે; અને તેઓ સ્વાતંત્ર્ય ને લોકશાસનનાં શત્રુ છે એમ જ કહેવું જોઈએ. આ બાબતમાં આપણે પ્રામાણિકપણે ન વર્તીએ ત્યાં લગી જગતમાં આજના કરતાં સારી વ્યવસ્થા સ્થાપી શકવાના નથી. જગતમાં કાયમની અનિશ્ચિતતા રહેશે, અને લડાઈઓ કે લડાઈની તૈયારીઓ નિરંતર ચાલ્યાં કરશે. બ્રિટન હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ આપે છે કે નહીં એ પરથી બ્રિટનની પ્રામાણિકતાની ખરી કસોટી થવાની છે. સ્વરાજ હજુ મળ્યું નથી એનું સ્મરણ સદુનાં મનમાં તાજું રાખવા સારું ગાંધીજી હજુ દર સોમવારે ચોવીસ કલાકનો ઉપવાસ કરે છે. અને છતાં, આજે પ્રગતી વાજળી આકાંક્ષાઓ અને અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓની જક એ ખેતી ધરણુનો પાર ન આવતો જોઈને અધીરું બનેલું હિંદુસ્તાન ગાંધીજીના પ્રભાવને લીધે સંયમની મર્યાદામાં રહે છે. હિંદુસ્તાનમાં આટલા કાળ લગી શાંતિ ટકાવી રાખનાર મોઢામાં મોટી શક્તિ તે ગાંધીજી છે.

૧૯૧૪ માં દક્ષિણ આફ્રિકાની લડત પૂરી થયા પછી ગાંધીજી વિલાયત ગયા હતા. ત્યાં બિનર્થા ત્યારે જર્મની સામે લડાઈ જાહેર થઈ ચૂકી હતી. તેમણે લડાઈ દરમ્યાન રણક્ષેત્ર પર ધાયસોની સારવાર કરવાનું કામ બીનશરને હિંદુની લેવાની માગણી કરી. એ કામમાં તેમની સાથે જોગનાર હિંદી સાથીઓ પાણુ સારી સંખ્યામાં મેળવ્યા ને તેમનાં નામો સરકારને મોકલ્યાં. સરકારે

તેમની માગણી સ્વીકારી. તેમને હિંદી દુકડીના મુખી નીમવામાં આવ્યા. શરીરની નબળી સ્થિતિમાં તેમણે ક્વાયતમાં પૂરો ભાગ લેવા માંડ્યો, ને ધણી વેળા ઘેરથી બે માઈલ ચાલીને ક્વાયતની જગાએ જતા. એને લીધે તેમને પાંસળીનો સખત વરમ ઊપડી આવ્યો ને જિંદગીને જોખમ પહોંચવાની શંકા ઊભી થઈ. સહેજ સુધારો થયો એટલે મિત્રોએ હિંદુસ્તાનની ઉપલુ હવામાં ચાલ્યા જવાનો આગ્રહ કર્યો. સ્વદેશ આવ્યા પછી ૧૯૧૮ માં વાઈસરોયે મદદ માગી સારે ગાંધીજીએ યુદ્ધને માટે રંગરટભરતી કરવાનું કામ ઉપાડ્યું; તે જોઈને તેમના ધણા મિત્રો મૂંઝવણમાં પડી ગયા. યુદ્ધને અંતે સરકારે રોલેટ કાયદો પસાર કર્યો અને હિંદીઓએ એકે અવાજે તેનો જે વિરોધ કર્યો તેની અવગણના કરી. પંજાબમાં માર્શલ લોના અમલ દરમ્યાન એવાં કામો કરવામાં આવ્યાં જેથી દેશ ખળભળી ઊઠ્યો. પંજાબના અસાધારણ તપાસ કરવા મહાસભાએ નીમેલી સમિતિનો રિપોર્ટ લખનારમાં ગાંધીજી પણ હતા. એ બધું છતાં તેમણે ૧૯૧૯ ના ડિસેમ્બરમાં અમૃતસરમાં મળેલી મહાસભાને ભલામણ કરી કે સરકારે જે સુધારા આપ્યા છે તેનો સ્વીકાર કરવો ને તેનો બંધારણપૂર્વક અમલ કરવો. ૧૯૨૦ માં સરકારે નીમેલા હંટર કમિશનનો રિપોર્ટ બહાર પડ્યો. કમિશને અમલદારોનાં કામની ટીકા બહુ લૂલી ને અચકાતાં અચકાતાં કરી હતી. સારખાદ વિલાયતમાં ઉમરાવસભાએ જનરલ ગયરના કૃત્યને વખોડવાની ના પાડી. તે પછી ગાંધીજીએ બ્રિટિશ સરકાર જોડે અસહકાર કરવાનો, તેમના જીવનમાં અતિમહત્વનો એવો, નિશ્ચય કર્યો. ૧૯૨૦ ના સપ્ટેમ્બરમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ અહિંસાત્મક અસહકારનો દરાવ પસાર કર્યો.

૧૯૨૦ ના ઓગસ્ટની ૧ લીએ ગાંધીજીએ વાઈસરોયને જે કાગળ લખેલો તેમનો કેટલોક ભાગ અહીં આપવા જેવો છે :

“આ અમલદારોના અપરાધો પર આપે કરેલો દાંકપિછોડો, સર માઈકલ ઓડ્રાયરનો આપે કરેલો અચાવ, મિ. મોટેચુનો ખરીતો, અને છેવટે ઉમરાવોની સભાએ પંજાબ વિષે દર્શાવેલું અજ્ઞાન તેમજ હિંદીઓની ભાગણીઓ પ્રત્યે દર્શાવેલો હડહડતો તુચ્છકાર—એ બધા બનાવોએ મને સામાન્યના ભાવિ વિષે અત્યંત શંકાશીલ કરી મૂક્યો છે, ચાલુ સરકારથી મને છેક વિખૂટો પાડી દીધો છે, અને આજ સુધી હું એકનિષ્ઠપણે સરકાર

જોડે ખરા દિલથી જોવો. સહકાર કરતો આવ્યો તેવો સહકાર ચાલુ રાખવાને મને તદ્દન અશકત બનાવી દીધો છે.

“ મારા નવ્ર અભિમાય મુજબ અરજીઓ, શિષ્ટમંડળો ઈન્ હોમેશનાં સાધનો દ્વારા, હિંદી સરકારની પેઠે સાવ કર્તવ્યવિમુખ અનેલી સરકારની આંખ ઉઘાડવી અસંભવિત છે. યુરોપના દેશોમાં જો ખિસાફત અને પંગતજ જેવા મહાઅન્યાયો પર આવો ઢાંકપિછેડો કરવામાં આવ્યો હોત તો કેદહાડાનીયે રાજ્યકાંતિ યદિને લોહીની નદીઓ વહી હોત. લોકો કેવળ પશુખળના બેરથી પ્રગળને નામદ કરી મૂકવાના અથવા પ્રયત્નની સામે શિરસાટે પશુ થયા હોત. પણ આજ અરધું દિંદ આલો પ્રતિકાર કરવાને અસમર્થ છે, તે બાકીનું અરધું અનિચ્છુક છે. એટલે સરકારથી અલગ થઈ જવા ઇચ્છનારાઓને તેમ કરવાનો રસ્તો કરી આપનાર અસહકારનો માર્ગ અદલુ કરવાનું મેં સૂચવ્યું છે. અને જો આ અસહકાર ખુનામરંકી વગર ને વ્યવસ્થિત રીતે ચાલે તો તે સરકારને નમવાની ફરજ પાડી થયેલા અન્યાયોનું પરિમાર્જન અવશ્ય કરાવી શકે એવો મને વિશ્વાસ છે. પણ લોકો આવશે ત્યાં સુધી એમને સાથે લઈ આવો અસહકાર ચાલુ કરવા છતાં, હું ઉમેદ રાખ્યે જ નહિ કે હજીયે આપ ન્યાય આપવાનો નિશ્ચય કરશો. ”

ગાંધીજી કહે છે ખરા કે બ્રિટિશ અમલ જો રૂપમાં આજે ચાલે છે તેણે હિંદુસ્તાનનાં “ ધન, શ્રાવન, ધર્મ, અને તેનાં સંતાનોની આત્મરક્ષા કરવાની શક્તિ ” ઘણે અંશે હરી લીધાં છે. છતાં તેઓ એવી આશા સેવે છે કે એ સ્થિતિ અદલી શકાય એવી છે. બ્રિટિશ અંકુશની સામે લડત ચલાવતા છતાં તેઓ બ્રિટન સાથેના સંબંધની વિરદ નથી. અસહકારની દિલચાલ પૂરજોશમાં હતી તે વખતે તેમણે બ્રિટન સાથેનો સંબંધ સાવ તોડી નાખવાની દિલચાલનો સખત વિરોધ કર્યો હતો.

અંગ્રેજોની સાથે મિત્ર અને સમોવડિયા તરીકે કામ કરવાને તેઓ રાજી છે. પણ તેઓ દટતાપૂર્વક માને છે કે અંગ્રેજો જ્યાં લગી શોષાઈ અને ગુમાનની અસ્વાભાવિક જ્ઞાતિ કાયમ રાખે ત્યાં લગી હિંદુસ્તાનની સ્થિતિમાં કશો સુધારો થવો શક્ય નથી. આપણે એ યાદ રાખવું ઘટે છે કે ભારેમાં ભારે શોષ અને આવેશની દાણોએ પણ ગાંધીજીએ અંગ્રેજો વિશે દેવ રાખ્યો નથી કે તેમનું

બૂરુ ઈચ્છુ નથી તેમણે તો કહ્યું છે “ હું હિંદુસ્તાનનો લાલ સાધનાને ઈન્ડ કે જર્મનીને તુકસાન નહી પહોચાડુ ”

અમૃતચરનો હાલાકાડ કે સાધ્મિન કમિશનની નિમણૂક જેવા સરકારના એનકૂફ કે અધિકારી કામથી હિંદુસ્તાન ધીરજ અને અયમ ગુમાની એડેનુ ને તેના હૃદયમા રોનની જ્વાળા ભભૂકી બેઠેલી એવે પ્રસંગે ગાંધીજીએ એ અસંતોષ અને રોષને પ્રેમ અને સમાધાનની સુરક્ષિત દિશામા વાળ્યા હતા ગોળમેજી પરિષદમા તેમણે અંગ્રેજો પિષેનો ન ભૂસી શકાય એવો પ્રેમ દાખવ્યો હતો અને પોતાની શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરતા કહેવું કે એક એવો રાષ્ટ્રસમૂહ સ્થપાવો જેને જોઈએ જેની ઈમારતના મૂળમા પશુમન નહી પણ પ્રેમ, સહભાવ, અને સમગ્ર માનવજાતિનું દિત માધનાની ઈચ્છા રહેના હોય ગોળમેજી પરિષદના પરિણામરૂપે આતોમા લૂધપાગળુ સ્વરાજ અપાયુ મોટા ભાગના લોકો એ મધારણને સ્વીકારવા ને ચનાનનાને નારાજ હતા તે વેળા સુધારા જેના હોય તેના ચનાવવા મહાસભાને સમગ્રનનાનો યશ ખીજ કાઢના કરતા વવારે ગાંધીજીને જ છે એમની એકમાત્ર ઝખના ધિટન જોડે શાંતિની છે, પણ એ શાંતિનું મૂળ સ્વતંત્રતા ને મિનાચારી હોનું જોઈએ આજે હિંદુસ્તાનના પ્રતિનિધિ એક એના આગેવાન છે જેમના મનમા અણુમાત્ર જાતિદ્વેષ કે વ્યકિતગત કટુતા નથી તેમને પશુમનના ઉપયોગ વિષે આસ્થા નથી ને તેઓ પ્રજાને હિંમનો આશ્રય લેતા રોકે છે બ્રિટિશ પ્રજાસમૂહનો અર્થ જે સ્વતંત્ર પ્રજાઓનો સઘ હોય તો જ તેઓ હિંદુસ્તાનને એ સમૂહથી વિખૂટ પાડના નથી ઈચ્છતા કેનેડાની પાર્લામેન્ટ આગળ ગઈ ૧૯ મી મે (૧૯૩૯) એ ભાષણ આપતા ના બાદશાહે કહેવું કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની એકતા “ આજે પ્રજાઓના એક ઐચ્છિક સઘરૂપે વ્યક્ત થાય છે એ પ્રજાઓ રાજ્યતંત્રના સમાન સિદ્ધાંતોનો લાલ ભોગવે છે, અને તેમને એકબીજાની સાથે જેડી રાખનાર વસ્તુ તે તાજ પ્રત્યેની સડુની વફાદારી છે ” આ “ રાજ્યતંત્રના સમાન સિદ્ધાંતો ” હિંદુસ્તાનને પણ લાયુ પાડના જોઈએ એમ ગાંધીજી માગે છે તેમનો દાવો એ છે કે હિંદીઓ પોતાના ઘરના માનિક હોવા જોઈએ અને એ દાવા કે માગણીમા દુરાચલ કે અનીતિ એમાથી એકે નથી એ પ્રજાના સહભાવનાળા માણુઓ એકબીજા જોડે સહકાર કરતા થાય, ને એ સહકાર દ્વારા એ પક્ષો વચ્ચેનો સઘ સુધરે, એની ગાંધીજીની તીન ઈચ્છા છે

એમની આ વિનતિ અરણ્યરુદ્ધન સમાન નીરડે છે એ અતિથય અફસોસની વાત છે વરસોની અથાક મહેનત અને વીરતાભરી લડત છતાં તેમનું મહાન કાર્ય હજુ અધૂરું રહ્યું છે, જોકે તેમની દીર્ઘદૃષ્ટિને શ્રદ્ધા તો હજુ પણ તીવ્ર હતી અને સતેજ છે હું પોતે તો એવી આશા સેરીશ કે બ્રિટિશ લોકમત પોતાની સરકાર ઉપર દબાણ લાવશે અને તેની પાસે પોતાનું ધાર્મિક કારણ એ સરકારનું કર્તવ્ય આજે એ છે કે તેણે સાદા કે રકબક વિના, સકાચ કે રિનમ વિના, છૂટે હાથે ને હસતે મોઢે વિશ્વાસપૂર્વક, હિંદુસ્તાનને સ્વતંત્રતા આપી ને તે સ્વરાજ ભોગવે એની વ્યસ્થા કરી આપવી ને એમ જરૂરતા સહેજ જોખમ વહોરવું પડે તો તે પણ વહોરવું કેમકે મને લાગે છે કે ગાંધીજીએ ન્યાય અને સમાનતા માટે જે વિનતિ કરી છે તેના જવાબરૂપે જે બ્રિગન આટલું પગલું નહીં ભરે તો આપણા જે દેશો વચ્ચેનો સમય વધારે બગડશે, જે વચ્ચેનું અતર વધતું જશે, અને પરસ્પર વૈમનમ્યમા વધારે થશે એથી બને દેશને હાનિ થશે ને બને જોખમમા આવી પડશે દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર કે બ્રિટિશ સરકાર, હિન્દી મિનમાનિકા કે હિન્દુ ધર્માધિકારીઓ કે દેશી રાજાઓ, એમાથી ગમે તેની સામે ગાંધીજીના ટીકા કે વાજાણી આનતા હોય તોયે એ સર્વ ભિન્ન ભિન્ન પ્રવૃત્તિઓની પાછળ રહેલી ભાવના તો એક જ છે “એ મૂળા દરિદ્રનારાયણોના અતરમા વસતા પ્રભુ સિવાય બીજા ઈશ્વરને હું નથી ઓળખતો તેમને એ અતર્યામીની ઓળખ નથી, મને છે અને હું એ જનતાની સેના વાટે જ પરમેશ્વરને સત્કરપે કે સત્કરને પરમેશ્વરરૂપે ભજુ છું ”

૪. સત્યાગ્રહ

‘ અહિંસા પરમો ધર્મ ’ એ મહાભારતનું એક સુપ્રસિદ્ધ વચન છે એનો જીવનના વહેવારમા પ્રયોગ તે સત્યાગ્રહ સત્યાગ્રહના મૂળમા એવી માન્યતા રહેલી છે કે “જગત સત્યરૂપી ખડકના પાયા પર રચાયેલું છે અસત્યનો એક અર્થ જૂઠાણું છે, ને બીજો અર્થ એ છે કે જેની હસ્તી નથી તે સત્યનો અર્થ સન્યાઈ ઉપરાત એ છે કે ‘ જેની હસ્તી છે તે ’ અસત્યની જો હસ્તી જ ન હોય તો તેના મિત્રવતો તો પ્રશ્ન જ ક્યા મહો ? અને સત્ય એને ‘ જેની હસ્તી છે તે ’, તેથી એનો તો નાશ કરી શકતો જ નથી ’ પરમેશ્વર એ જ સત્ય છે સ્વતંત્રતા અને પ્રેમની ભાવના એ સત્યને અનુકૂળ છે માણસ

બ્યારે એ ભાવનાને તરછોડી પોતાનો સ્વાર્થ સાધના એસે છે ત્યારે તે પોતાના આત્માને જ તરછોડે છે આત્માને આમ છેલ્લે દઈને તે સત્યનો વિરોધી બને છે, સત્યથી વિખૂટો પડી જાય છે સત્યની સાથે આ રીતે અસહયોગ કરવામા માણુસ પોતાની જાતથી જ પરાયો બની જાય છે, પોતાના અતર્યામી આત્માની અનગણુના કરે છે એવો અસહયોગ કાયમ ટકી જ ન શકે મનુષ્યના હૃદયની જન્મસિદ્ધ ભાવનાને નિર્મૂળ કરી નાખવાનુ સામર્થ્ય તેનામા નથી સત્ય પોતે જ પોતાના પ્રયત્નને વિક્ષણ બનાવે એમ બને નહીં ‘સત્યમેવ જયતે નાનૃતમ્’. ઈશ્વરને કાઠિહરાવી શક્યુ નથી પૃથ્વીનો વારસો રામને પોતાનુ બળ માનનારા નત્ર અને રક માણુસોને મળ્યાનો છે, ગર્વિષ્ઠ ને બળવાન માણુસોને નહીં બળવાન માણુસો તો પોતાને બચાવનાનો પ્રયત્ન કરતા જ બચાસ થઈ જશે, કેમકે તેઓ ધનપૈભવ અને સહારક શસ્ત્રો જેવી આત્મહીન કે અસત્ય વસ્તુઓ પર આધાર રાખીને એસે છે જગત ઉપર આખરે રાજ્ય અસત્ય, દ્વેષ ને હિંસામા માનનારાઓનુ નથી ચાલતુ પણ જ્ઞાન અને પ્રેમ, તથા આતર અને બાહ્ય શાંતિમા માનનારા ને તેનુ અનુશીલન કરનારાઓનુ જ ચાલે છે

સત્યાગ્રહની જડ સત્યની શક્તિમા, આત્માના આતરિક બળમા રહેલી છે વિરોધીની હિંસા ન કરની એવી અભાનાત્મક અહિંસા તે સત્યાગ્રહ નથી વિરોધી પ્રત્યે પ્રેમ હોવો જોઈએ, તેનુ હિત કરવાની ઈચ્છા હોવી જોઈએ “હુ મારા વિરોધીને મારુ તો એ તો હિંસા છે જ પણ ખરેખરા અહિંસક થના માટે મારે એના પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો જોઈએ, ને તે મને મારે ત્યારે પણ મારે તેને માટે પ્રાર્થના કરની જોઈએ” પ્રેમનો અર્થ છે અભેદ તે દુષ્કર્મની જોડે બાથ લીડે છે દુષ્કર્મ એટલે ભેદભાવ, લોભ, તિરસ્કાર, દ્વેષ, માગ્નીટ ને હલ્લા પ્રેમ પાપને, દુરાચારને, અન્યાયને કે ગરીમના શોષણને સાંખી નથી રહેતો, તેમા સમતિનો સૂર નથી પૂરતો તે આના પ્રશ્નનો નિચાર કરવાનુ દાળતો નથી તે નિર્લયપણે અન્યાયીની સામે ખડો થાય છે, અને પ્રેમ તથા કષ્ટસહનના અભાવ બળ વડે તેના અન્યાયનો પ્રતિકાર કરે છે શસ્ત્રમગ તે નથી વાપરતો, કેમકે શસ્ત્રમગથી લડતુ એ મનુષ્યસ્વભાવથી વિરુદ્ધ છે આપણા કબજોની પતાવટ સમજ અને સહભાવ, પ્રેમ અને સેવા વડે કરની જોઈએ એમ કરવામા જ આપણી માણુસાઈ અને શોભા છે આ દુ ખમા દુખેની દુનિયામા આશા ને ઉત્સાહ પ્રેરનાર એક જ વસ્તુ તે મનુષ્યરૂપે જીવવાનુ મહાસાહસ છે

ચોમેર મૃત્યુનુ સામ્રાજ્ય વ્યાપેનુ દોવા છતા જીવન ટકી રહેયુ છે ને પોતાની સર્જનપ્રવૃત્તિ ચનાએ જાય છે દુનિયામા ભય અને નિરાશા ફેનાયેના છે ખરા છતા ખેડૂત અને વણુધર, કયાકાર અને તત્ત્વચિંતક, મનમા રહેતો સાધુ ને પ્રયોગશાળામા કામ કરતો વૈજ્ઞાનિક, જુવાન તેમજ ધરડા, એ સહુ, જ્યારે પ્રેમભાવે વર્તે છે ને પ્રેમને કાળે કષ્ટ સહે છે ત્યારે, માનવધર્મ આચરે છે જીવનનો વિસ્તાર ઘણો વિશાળ છે પ્રાણો વિરાટ

શસ્ત્રમગના ઉપયોગનુ સમર્થન કરનારાઓ ડાવિનના જીવનકાલને અણુવડ ૩૫ આપી તેને દીનીરૂપે વાપરે છે પશુસૃષ્ટિ અને મનુષ્યસૃષ્ટિ વચ્ચેનો પાયાનો ભેદ તેઓ ધ્યાનમા લેતા નથી અને પ્રાણીશરીરને લગતો જે નિયમ છે તેને મનુષ્યના સમગ્ર જીવનનો સિદ્ધાંત બનાવી દે છે, ને કહે છે કે માણસોએ એને અનુસરીને જ ચાનુ જોઈએ હિંસક પ્રતિકારનુ સ્થાન મનુષ્યની દુનિયામા નથી, છતા જો એ દુનિયામા એનો ઉપયોગ કરનામા આવે તો માણસ અનનતિ પામીને પશુની કાટિએ પહોંચી જવાનો ભય રહે છે મહાભારતમા મનુષ્યોની લડતી દુનિયાને કૂતરાની કાઢ સાથે સરખાવી છે “કૂતરા પહેના પૂઢીઓ પરપગાવે છે, પછી ભસે છે, પછી સામા ભસે છે પછી એકબીજાની આસપાસ ગોળગોળ ફરે છે, પછી દાંત બતાવે છે, પછી ધૂરકે છે, ને તે પછી યુદ્ધ શરૂ થાય છે હે કૃષ્ણ એમા જે બગવાન હોય તે જીતીને પેનો માસનો ટુકડો ખાય છે એનુ જ માણસોને પ્રિયે પણુ છે, ફરક કશો નથી” * ગાંધીજી આપણને કહે છે કે શસ્ત્રથી લડનાનુ વાદરા ને કૂતરા પર છોડો, માણુમોને જાળે એની રીતે વર્તો અને શાંતિથી કષ્ટ સહન કરીને સત્યની ઉપાસના કરો પ્રેમ અથવા કષ્ટસહન શરુને જીતી શકે છે — તેના નાશ કરીને નહીં પણ તેનો હૃદયપાટો કરાવીને કેમકે આખરે તો એ યથુ આપણા જેવા જ લાગણીઓ ને રાગદ્વેષોનાજો માણસ છે ગાંધીજી પોતાની

* લાંગૂલચાલન ક્ષેડ. પ્રતિરાવો વિવર્તનમ્ ।

દન્તદર્શનમારાવસ્તતો યુદ્ધં પ્રવર્તતે ॥

તત્ર યો વલવાન્કુળ્ણ જિત્વા સોઽત્તિ તદ્વામિપમ્ ।

एकमेव मनुष्येषु विशेयो नास्ति कश्चन ॥

ભૂનો કમૃલ કરીને જગત આગળ પોતાની શરમ પ્રગટ કરે છે, એમા એમનું મનોધૈર્ય અને આત્મશુદ્ધિ માટે તપ કરનાની એમની તત્પરતા દેખાઈ આવે છે

જૂનીઝાઈ વ્યક્તિઓએ પોતાના અગત જીવનમા અહિંસાનો પ્રયોગ કરનાના પ્રયત્નો કરેના ખરા પણ ગાંધીજીએ એને સામાજિક અને રાજકીય મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાના સાધન તરીકે વાપરી છે એ એમના જીવનની સર્વોત્તમ મિદ્ધિ છે એમની આગેવાની નીચે દક્ષિણ આફ્રિકા અને હિંદુસ્તાનમા સગમિત સમુદાયોએ તેનો પ્રયોગ પોતાના દુ ખોનુ નિવારણ કરાવના સારુ મોગ પાયા પર કર્યો છે રાજકીય હેતુઓ સિદ્ધ કરના માટે કોઈપણ પ્રમારની હિંસાનો ઉપયોગ સર્વથા ત્યાજ્ય ગણીને ગાંધીજીએ રાજકીય ક્રાંતિના ઇતિહાસમા અહિંસાની આ નવી પ્રક્રિયા દાખવ કરી છે ને મારી પેટે ખીનની છે આ પ્રક્રિયાથી હિંદુસ્તાનની આધ્યાત્મિક પ્રજ્ઞાનિકાને આગત પહોચતો નથી એટલું જ નહીં પણ એ પ્રજ્ઞાનિકાના અનુસીનનમાંથી જ આ પ્રક્રિયા ઉદ્ભવેથી છે

આ અહિંસાની લડતે સત્યાગ્રહ, અહિંસાત્મક અસહકાર, અમિત્ય ભગ આદિ બિન્ન બિન્ન રૂપો ધારણ કર્યા છે એ પ્રત્યેકના મૂળમા અન્યાય પ્રત્યે દ્વેષ અને અન્યાયી પ્રત્યે પ્રેમ રહેના છે “સત્યાગ્રહી વિરો”ની પ્રત્યે વિનયની હોય છે કાયદોનો ભગ હમેશ સમિત્ય જ હોવો જોઈએ અને “વિનય એટલે અમુક પ્રસંગ પૂરતી ધારણ કરેની ગણીની કેવળ બાહ્ય નમ્રતા નહીં, પણ અંતરમા સજ્જાઈ ગયેની નમ્રતા, અને પ્રતિપક્ષીનુ ભનુ કરનાની ઇચ્છા ” ગાંધીજીની બંધી લડતો દરમ્યાન જ્યારે જ્યારે પ્રતિપક્ષી સકટમા આવી પચો સારે સારે તેઓ તેની વહારે ધાયા હતા મનુની બીડનો લાભ વર્તી પોતાનુ કામ માંધી લેનાના પ્રયત્નો તેમને નાપસદ છે જિગ્મ યુરોપમા મુગીમનમા દોષ સારે આપજો મોદો કરના ન એમનુ જોઈએ ગના યુદ્ધ વખતે તેમણે વાઈમિરોયને લખેનુ “માગથી બની શકનુ હોત તો હુ આવે દાણે દોમરવ વગેરેનુ ઉચ્ચારણ સરખુ ન કરન, પણ મામાન્યની બીડને વખતે બંધા શમિતિના ૧૧ દિંદીઓને તેના રક્ષણને અર્થે મૂગે મોટે દોમાઈ જ્યા પ્રેરત. એનુ ક્રમથી જ અમે સામાન્યના મોગમા મોટા ને આદરણીય ભાગીદાર બની જનન, અને ગગમે તથા દેરાબેઝ બૂઆઈ જનન ” ૧ ગાંધીજીની અહિંસાની

મોહની જનરલ રમટ્સને પણ લાગેલી; ને એમના એક મંત્રીએ ગાંધીજીને કહેલું: “ મને તમારા લોકો ગમના નથી, ને તેમને મદદ કરવાની મને પ્રિયકૃત ઇચ્છા નથી. પણ કરું શું? અમારી બીડને વખતે તમે અમને મદદ કરી. અમે તમારી સામે હાથ શી રીતે ઉઠાવી શકીએ? મને ઘણીવાર યાદ છે કે અંગ્રેજ હુઆગિયાઓની પેઠે તમે પણ હિસાનો આશ્રય લેા તો સારું. એટલે પછી અમને તરત જ ખચર પડી રહે કે તમને કેવી રીતે ઠેકાણે પાડવા. પણ તમે તો શત્રુને પણ ઈર્ષ્ય કરવાની ના પાડો છો. તમે જાતે કંઈ સહન કરીને જીત મેળવવા ઇચ્છો છો, અને વિનય ને સમ્મતાની તમે જાતે સ્વીકારેલી મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કદી કરતા નથી. એને લીધેજ અમે સાવ લાચાર બની જઈએ છીએ.”

ગયું યુદ્ધ “ યુદ્ધનો સદાને માટે અંત આણવાને સારું ” લગ્યેલું. તે પૂરું થયા પછી વીસ વરસે આજે કરોડો માણસો શસ્ત્રસજ્જ બન્યા છે; અને અસારના શાંતિના કાળમાંજ જમીન પર સેનાઓ ભેગી થાય છે, સમુદ્ર પર મનશરોના કાફલા ફરે છે, ને લડાયક વિમાનો આકાશમાં ઊડે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે શસ્ત્રયુદ્ધથી પ્રશ્નો ઊકલતા નથી, પણ ઊક્ત ગૂંચવાડમાં પડે છે, ઘણાં ખ્રિસ્તી સ્ત્રીપુરુષો યુદ્ધના પક્ષની તેમજ વિપક્ષની દલીલો સાંભળીને વિમાસણમાં પડી ગયાં છે, ને મનોવ્યથા ભોગવે છે. શાંતિવાદી કહે છે કે યુદ્ધ એ ગુનો છે, માનવજાતિને કાળપ લગાડે છે, અને જંગલીપણાનાં સાધનો વડે સરકૃતિની રક્ષા કરવામાં જરાયે ઔચિત્ય કે શોભા નથી. જે સ્ત્રીપુરુષોની જોડે આપણે કરોડો કળિયો નથી તેમને માથે દુઃખોનો વરસાદ વરસાવવાનો આપણને કરોડો હક નથી. યુદ્ધમાં પડેલી પ્રજાના મનમાં શત્રુને હરાવી તેનું નિકંદન કાઢવાનો અડગ નિર્ધાર હોય છે. લય અને દ્રેષની પ્રજ્વળ લાગણીઓ તેના મનને ઘેરી વળે છે. ધીવ વસ્તીવાળા શહેર પર મોત ને વિનાશની વૃષ્ટિ કરવાનું કામ કંઈ પ્રેમ અને ક્ષમાવૃત્તિથી બની શકતું નથી. યુદ્ધની આખી રીત શેતાનને શેહ આપવા માટે શેતાનનો ઉપયોગ કરવા સમાન છે. ઈશુ ખ્રિસ્તનું માનસ, તેમનો ધર્મોપદેશ, અને તેમના આચરણનું દર્શાવ એ સર્વ યુદ્ધનો નિરોધ સૂચવે છે. હિંસા અને ખ્રિસ્તીધર્મ બેનો મેળ બેસાડવો અશક્ય છે.

યુદ્ધના સમર્થકો કહે છે કે યુદ્ધ એ જીવાનક ખૂંટાઈ છે એવી અને ના

નથી પાડતા પણ કેટલેક પ્રસંગે એ ખૂરાઈની વચ્ચે પસદગી કરનાની હોય છે, તેમાં યુદ્ધ એ નાની ખૂરાઈ છે વહેવાર ઝઢાપણુ વસ્તુઓનુ તારતમ્ય — ઓછાનતા મહત્ત્વનુ પ્રમાણુ સમજવામાં રહેલુ છે આપણે સમાજના, તથા એ સમાજનુ અગમૃત જે રાજ્ય તેના, ઉપકાર તજે હોઈ તે બનેની પ્રત્યે આપણા પ્રેરનાક કર્તવ્યો છે સમાજના સભ્ય તરીકે આપણે જનમાનનુ રક્ષણુ કેળવણી, અને ખીજા એના લાભો મેળવીએ છીએ, જેના વડે આપણા જીવન ઉપયોગી ને રસમય બને છે એમ્લે ન્યારે રાજ્ય ઉપર હુમલો આવે સારે તેનુ રક્ષણુ કરનાનો ને આપણા પૂર્વજોએ આપેના વારસા પર તરાપ વાગે સારે તેને માચની રાખનાનો આપણો ધર્મ થઈ પડે છે

એવું સંતુ કોઈ નથી જેને પાપીના ઉપર પહેલો પથરો નાખવાનો અધિકાર હોય ” સાત્રાન્યરચના એ ગણદાની રમત જેની છે કેટલાક રાષ્ટ્રોને સરસ પાના મળી જાય છે, ને તેઓ એવી સારી બાજી ખેને છે કે ખીજાઓ ક્યાના ક્યા પાછળ પડી જાય છે જેટલો નફો મળવાનો હોય તે બધો મળીને ખીસા તર થાય એટલે એ રાષ્ટ્રો મોટું ફેરવી ખીજાઓ સામે જુએ છે, ને કહે છે કે જુગાર રમવો એ પાપ છે ! ખીજાઓ હજુ જૂની રમત રમતા ધ્રુવે છે એ જોઈને તેઓ આશ્ચર્ય પામ્યાનો દેખાવ કરે છે જાતિમદ, સત્તા ને શત્રુનગની શ્રીતિઓ એવા મધ્ય મુરોપમા જ પૂજાય છે એમ માનવું યોગ્ય નથી

ઈંગ્લેન્ડની ઉમરાવસલામા ૧૯૩૬ ની ૨૦ મી માર્ચે થયેલી વચ્ચામાં કેટરગરીના આર્યમિશને “ ન્યાયની રક્ષા માટે બાળનો સત્ત્વર ” કરવાની નિતનણી કરેલી તેમણે કહેવું “ આપણે આમ કરવું પડે છે, કેમકે આપણી પાકી ખાતરી છે કે જગતમાં એવી કેટલીક વસ્તુઓ છે જે શાંતિ કરતા પણ વધારે પવિત્ર છે, એ વસ્તુઓનું રક્ષણ થવું જ જોઈએ જે વસ્તુઓ સમૃદ્ધિ ને માનવકુળાણને માટે અત્યંત કીમતી છે તેનું રક્ષણ રાષ્ટ્રો કરે એમાં ઈશ્વરની ઇચ્છાનો અનાદર થાય છે એવું હું માની શકતો નથી ” ગાંધીજી આપણને એવા પુણ્યપુરય મળ્યા છે જેમની ધર્મનિષ્ઠ લોકોત્તર છે એટલે તેઓ સ્વદેશ ભક્તિના ઝૂતનાગા માણસોની સલામા નિર્ભયપણે જઈને કહી શકે છે કે “ હું જરૂર પડશે તો, સલ્તને અર્થે હિંદુસ્તાનનો પણ ભોગ આપીશ ” તેઓ કહે છે “ હું જે ધાર્મિક માણસોને મળ્યો છું તેમાના ધણાખરા પ્રચ્છળ રૂપમાં મુત્સદ્દીઓ છે પણ હું મુત્સદ્દીનો વેશ પહેરના છતાં હૃદયથી ધાર્મિક માણસ છું ”

ધર્મનિષ્ઠ માણસનું ધ્યેય એ નથી કે દુનિયાદારીનો વહેવાર જેવું ખેંચાણ કરે તેટલો પોતાનો આદર્શને નીચો ઉતારવો તેનું ધ્યેય તો સમારના વહેવારમાં પણ પોતાના આદર્શ અનુસાર વર્તનાનું, ઊર્ધ્વગામી બનનાનું, અને વહેવારને આદર્શની કાંઠિએ ચડાવતા જવાનું છે આપણી સંદેશનિગઓ માનવકુળની આધ્યાત્મિક એકતાને જિજ્ઞાસુ કરી રહી છે એ વિશાળ સમાજ પ્રત્યેની આપણી નિઠા વ્યક્ત કરવાનો રસ્તો એ છે કે શત્રુયુદ્ધમાં ભાગ ન લેવો અને આપણા રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની નિઠા વ્યક્ત કરનાનો રસ્તો એ છે કે તેનું રક્ષણ ધર્મને અગ્રનિરૂપ અને માણુમાર્ગને ધાજે એવા ઉપાયોથી કરવું કઈ નહીં તો ધર્મપરાયણ માણુમોએ તો એવો

નિશ્ચય - રવો જ નેઈએ કે અમે રામની આલુ માનીશું મનુષ્યની નહીં
આપણી મુશ્કેલી એ છે કે મરં દેસોમા અમાજની આગેવાની જે માલુમોના
દાધમા છે તેઓ યુદ્ધને રાજનીતિનું એ- ધર્મ સાધન માને છે, અને
પ્રગતિનું માપ નિશ્ચયના વિસ્તાર પાથી કાઢે છે

માલુમ કૃતામા જ રાજ્યના અભ્યાસગો ન હોય તો પોતે જ્યારે
દેન અને દના દાખવે છે સારે મનથી સુખી થાય છે મર્જનમા આનંદ ને
નદાગમા પગિતાપ ગહેના છે આમાન્ય નૈનિકાને તેમના રાતુઓ પ્રથે કઈજ
દેવ નથી હોતો પણ રાજ્યધર્તા ઈર્ષો તેમની લવ સ્વાર્થ ને ગર્વની લાગણીઓને
ઉત્તેજિત કરે છે, ને તેમના હૃદયમાથી દયાલાનને નિર્મૂળ કરે છે જેમના
મનમા ક્રોધ અને દ્વેષની લાગણીઓ કૃતિમપણે પેદા કરનામા આની
છે એના લોભ એકપીઝા મામે લડે છે, કેમકે તેઓ માદા, ભોગા
માલુમો છે, ને ઉપરીની આત્મા માનનાની તાતીમ પામેના છે છતા તેઓ
પોતાની દિસામા કોનો આણી રાખતા નથી જે વસ્તુનો તેમને અણુગમે છે તે
વસ્તુ રશ્મરી ગિસ્ત તેમની પામે પરાણે મગવે છે એની આખરી જવાબદારી
સમજાણી છે તેઓ તો દુરાગ્રહી ને નિર્મય હોય છે તેમણે સાદા પોકાને ૭૮મા
પૂરી ગણીને તેમની માણમાઈ ઘણે અગે દરી વીધેલી હોય છે જે માલુમો
મર્જનપ્રવૃત્તિમા રાજ્યના ને તેમાથી ડાવનનો આનંદ મેળવના તેમને વિનાશ માટે
સ્થાયેના વરકરો, માફના ને દનાઈ દેવોમા ને પાની તાતીમ આપવામા આવે
છે આપણે ખુનામરખીની વાદનાદ બોનારીએ છીએ ને દયાને રામપાન
નિર્માના માનીએ છીએ આપણે મલ ॥ ગિફગુની મનાઈ કરીએ છીએ, ને
જૂઠાગા દેનારના નુકસાનો આપીએ છીએ આપણે આપ ॥ પેનાના દેના
ભાઈઓના તેમજ પડેશીઓના અભ્યના, સુખ ને ડાવનો વિન ૩ કરીએ
છીએ અને સામ પ્રપિ ખુનામરખી તથા આધ્યાત્મિક મૃયુની જ્વ તાતી
આપણે માથે વહેરી વધીએ છીએ

જોઈએ રાષ્ટ્રીય જીવનની તેમજ વિશ્વવ્યવસ્થાની નવરચના કરની હોય તો જીવનનો જૂનો ચીપો છોડી નવો જ ચીપો પકડવો જોઈએ એ ચીપો — એ જીવનમાર્ગ — સર્વ વર્ગોના, જાતિઓના ને રાષ્ટ્રોના સાચા હિતની રક્ષા ને વૃદ્ધિ કરશે જે સુકતામાઓ અપિધાની અધ ને અર્થાધી ધ્રુવિજાની તાએ દારીમાથી પોતાના પુરુષાર્થને બળે છૂતી ગયા છે તેઓ જ શાંતિસ્થાપના માટે પ્રયત્ન કરી શકશે ને તેમા સફળતા મેળવી શકશે શાંતિનો અર્થ એ છે કે અમુક સનાતન સિદ્ધાંતો ને આદર્શોને પોતાના જીવન અને આચરણમા મૂર્તિમત્ત કરના ને તેનુ પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવવું એ સિદ્ધાંતો ને આદર્શો માટે લડનામા આપણે એના જ સાધનો વાપરવા જોઈએ જેથી નીતિનો હાસ કે મનુષ્યનો સહાર ન થતો હોય એવો પ્રયત્ન કરતા જે કઈદુષ્ક કે કષ્ટ વેદના નામે આવે તે સહેનાને આપણે તૈયાર રહેવું જોઈએ

દુનિયાના જુદા જુદા દેશોમા પ્રસાર કરતા મેં જોયું છે કે ગાંધીજીની કીર્તિ મોળામા મોટા રાજધુરીજો ને રાષ્ટ્રનેતાઓ કરતા વધારે વ્યાપક છે, અને તેમાના કોઈના કરતા, કે એ સર્વના સમૂહ કરતા પણ ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વને વિશે લોકોના મનમા અધિક ગ્રંથ ને આદર છે એમનુ નામ એવું દિગતવ્યાપી ને એન્દુ બધું પરિચિત છે કે કોઈ પણ ખેડૂત કે મજૂર એવો નહીં નીકળે જે એમને માનવજાતિના મિત્ર ન માનતો હોય એ લોકો એમ માનતા લાગે છે કે ગાંધીજી પૃથ્વી પર સત્યયુગની પુનઃસ્થાપના કરશે પણ જેમ આપણે રસ્તે જતી ગાડીને ઓઢાવીએ છીએ તેમ સત્યયુગને હાક મારીને ઓઢાવી શકાય એમ નથી કેમકે આપણે એક એવી વસ્તુની તામેદારીમા પડ્યા છીએ જે કોઈ પણ રાષ્ટ્રના કરતા વધારે બાળાન છે ને ગમે તેમા પરાજયના કરતા વધારે અપમાનમગ્ન છે એ વસ્તુ છે અજ્ઞાન, અવિદ્યા આપણી સર્વ શક્તિઓ જીવનને માટે નિમણિત્રી છે, છતાં આપણે તેને આડે રસ્તે વહેરા દર્શિત્યુને કાજે નપરાના દીધી છે માનવજાતિનુ સર્જન થયું છે એનો અર્થ જ એ છે કે એને સુખ પ્રાપ્ત કરાનો હક છે છતાં આપણે એ હકને વિસારે પડ્યા દીધો છે, અને આપણી શક્તિને સત્તા ને સપત્તિની સાધનામા વપરાના દીધી છે એ સત્તા ને સપત્તિ પણ એવી, જેના બાળ વડે ઓળા જેટલા લોકોના મૃગજળ જેવા સતોષને ખાતર અનેકોના સુખનુ મનિદાન અપાય છે જે બ્રમની ગુનામીમા તમે ને પડ્યા છીએ તેજ બ્રમની

માણસ રોજનો આહાર મળે એને સાવ મામૂલી વાત સમજે છે. પણ ખરું જોતાં તો તેને એ આહારને માટે હિંદુસ્તાન, ચીન, પૂર્વ યુરોપ, કેનેડા, આર્જેન્ટાઈન, અને આફ્રિકાના ઉષ્ણ પ્રદેશના કરોડો મૂળા, ને ઘણીવાર અધપેટે રહેનારા, ખેડૂતો પર આધાર રાખવો પડે છે. એ બધા મુલકોમાં ખેડૂતો હજુ પણ વરસોવરસ મનુષ્ય જોના વડે જીવે છે તે અનાજ પકવવા માટે તાપતડકા, પવન અને વરસાદનો ઉપયોગ કરી લેવાને ફાંફાં મારે છે. (અને એ તત્ત્વો એને ફટલી બધી વાર હાથતાળી દઈને રવડાવે છે !) હજારો વરસ થયાં તેઓ પેઢી દર પેઢી આ પ્રમાણે કરતા આવ્યા છે. જેમ સુકવાણાં ને અતિરૂષિ તેમના પાકનો નાશ કરે છે, તે જ પ્રમાણે લગ્નઈઓ ને ક્રાંતિઓ પણ તેમને માથે થઈને ચાલી જાય છે ને તેમની વરસ દહાડાની મહેનત બરબાદ કરે છે. હવે આખરે એ મૂળા ખેડૂતોનો પોકાર જગતને સંભળાવનાર એક પુરુષ નીકળ્યા છે : મહાત્મા ગાંધી.

હિંદુસ્તાનની કરોડોની વસ્તીમાં એવું એક પણ માણસ ભાગ્યે મળશે જે ગાંધીજીનું નામ ન જાણતું હોય. પહાડમાં રહેનારી કેમો અને આદિવાસીઓ પણ દરિનારાયણના આ મિત્ર અને સહાયકને ઓળખે છે ને આહે છે.

ગાંધીજીએ શિક્ષણ તો વકીલાતનું લીધું હતું, છતાં તે પાછા ખેડૂત બન્યા છે. તેઓ ખેડૂતના જેવા કચ્છ પહેરે છે. દેશના એક દૂરના ખૂણામાં આવેલા પછાત, રીહ, ને જૂની ટેવો કેમે ક્યેં ન છોડનારા ગામમાં રહે છે. ગામ એવું કે એમના જેવા મહાત્માને કહે પણ ચોખ્ખાઈ રાખવા કે નવા જમાનાની રીતભાત સ્વીકારવા તૈયાર નથી. આમ ગાંધીજીનું જીવન બહારના દેખાવમાં જ ખેડૂતના જેવું બન્યું છે એમ નથી. હૃદય અને મનથી તો તેઓ એથીયે અધિક અશે ખેડૂત બની ગયા છે. તેઓ દુનિયાને ખેડૂતની નજરે જુએ છે ખેડૂતની જેમ તેઓ ચતુર, આખાગોલા, સરળ, વિનોદી, દયાળુ, ધીરજવાન, અને એ બધા ઉપરાંત અત્યંત ધર્મપરાયણ છે. તેઓ જીવનને જુદાં જુદાં ખાનામાં વહેંચી નાખતા નથી, પણ સમગ્ર જીવન એક અખંડ ઘટક છે એમ માને છે. તેઓ જાણે છે કે અદૃષ્ટ શક્તિઓ આપણે ન કળી શકીએ એવી રીતે વિશ્વમાં કામ કરી રહી છે. છતાં આપણે જો મૌન સેવીને સાંભળી રહેતા રાજી હોઈએ તો આપણને ઘણીવાર એવી ગેખી વાણી સંભળાય છે, અને જો એ શક્તિની ઝાંખી પણ કરવા પામીએ છીએ.

૧૯૨૮ ના ઉનાળામાં હું હિંદુસ્તાનમાં છ મહિના પ્રવાસ કર્યા પછી, ગાંધીજીને પહેલવહેલો સામરમતીમાં મળ્યો હતો તે વેળા એમણે જે શબ્દો મને કહેલા તે હું કદી ભૂનનાનો નથી મેં એમને પૂછ્યું “હું વિનાયક પાછો જઈ લ્યારે ત્યાં શું કરું?” તેમણે કહ્યું “તમે અંગ્રેજ પ્રજાને કહેજો કે અમારી કાંઈ પરથી ઊતરી જાય” આ વચનમાં ફટલો બધો અર્થ ભર્યો છે એનો પ્રિયાર કરો એમાંથી એમના ધ્યેયનું જ નહીં, એ ધ્યેય કઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય તેનું પણ સૂચન મળી રહે છે

ગાંધીજીનું ધ્યેય તો આપણા જમાનાના બીજા ક્રાન્તિકારી નેતાઓના ધ્યેયથી જુદી જાતનું છે જ પણ એ જેની વચ્ચે એટલી એક જ બાબતમાં ભેદ નથી એ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે ગાંધીજી જે સાધન નાપરે છે તેને વિશેનો ભેદ કદાચ એથીયે અધિક મહત્ત્વનો હશે ગાંધીજીએ ૧૯૦૮ માં, હિંદના રાજ પ્રજામાં સક્રિય ભાગ લેતા પહેલાં, ‘હિંદ સ્વરાજ’ નામનું નાનકડું પુસ્તક લખ્યું હતું તેમાં તેમણે લખ્યું છે “ગંગાઓ તો હથિયાર વાપરશે જ તેમની તો રીત પડી ખેડૂતો કાંઈના તનનારનાને વશ થયા નથી ને થનાના નથી તેઓને તનનાર વાપરતા આરાડતી નથી, બીજાની તનનારથી તેઓ ડરતા નથી” એટલે, ગાંધીજી જે ખેડૂતોનું સ્વરાજ, ખેડૂતોનો અમન, ખેડૂતોની સ્વતંત્રતા સ્થાપનાનો મનસૂબો રાખે છે તેને માટે સાધન પણ એના નાપરના ઇચ્છે છે જેનો એ ધ્યેયની સાથે મેળ ખાતો એવો હોય જેઓ માણસોના શાસન બની તેમના પર દોર થનાના માગે છે તેઓ તનનારનો ઉપયોગ કરે છે તનનાર એ દરેક રાજ્યપ્રતાં વર્ગનું શસ્ત્ર છે સમાજવાદીઓ કે સામ્યવાદીઓ, અથવા નાઝીઓ કે ફાસિસ્ટો વ્યારે ‘રાજ્યપ્રતાં વર્ગ’ના પોતાના જ હથિયાર નાપરી એ વર્ગનો નાશ કરના નીકળે છે, ત્યારે એમનો વિગ્ર્ય માન એક ગાંધીપ્રતાં વર્ગને ખમેડી તેને સ્થાને બીજા રાજ્યપ્રતાં વર્ગને ખેમાડે છે તનનાર જમીનમાનિ, મેંડમાનિ કે મિનમાનિ વર્ગના હાથમાં રહેવાને ૪ ને સામ્યવાદી પક્ષ ફાસિસ્ટ પક્ષ કે નાઝી પક્ષના હાથમાં જઈ પડે છે આમરના માણસને માથે તો જુનમ શુઝરવો આનું જ રહે છે એ નવો સામ્યવાદ પ્રજાની કાંઈ પર સનાર થાય છે

ખડુ ગાંધીજી તો ખેડૂતોની કાંઈ પરથી શાસનવર્ગનો બોને હમેતને માટે ઉનારના માગે કે અત્યારના રાજ્યપ્રતાંઓને ઠારી પાડી તેમની

મન ખસ નથી, હૃદયના ઊંડાણમાં પણ સત્યની આરાધના ચાલવી જોઈએ. તેઓ ઈશ્વરને પણ 'સત્યનારાયણ' એ નામે ઓળખે છે. 'સત્ય એ પરમેશ્વર છે, અને પરમેશ્વર એ સત્ય છે,' એ સૂત્ર તેઓ હમેશા ઉચ્ચારે છે. તેમની સત્યની આરાધના કેટલી ઉત્તર ને અનિરત છે તે તેમના નિલજ્જવન પરથી દેખાઈ આવે છે. માણસ સત્યથી એક તસુ પણ ચળે તો પરમાત્માથી વિમુખ ને વિખૂટો પડે છે, ને તેનું આત્મતેજઃ જાણુ પડી જાય છે.

જેનો જીગમ પરમાત્મામાં છે તેવો બીજો ગુણ તે અહિંસા એવે અક્ષરાર્થ છે હિંસાનો અભાવ. પણ મહાત્માજી એનો અર્થ બહુ વિશાળ કરે છે. તેમની અહિંસામાં પ્રેમ અને સેવાના ગુણનો સમાવેશ થાય છે. મુઠ્ઠા અને ખુનામરડીમાં સક્રિય લાગ ન લેવો એનું નામ અહિંસા છે. પણ અપકારી પર ઉપકાર કરવો, અનુગુણ કહે ગુણ કરવો, આપણુ ખૂર કરનારું મન જીતી લેવાને ગમે એટલું કષ્ટ વેગાને તૈયાર થવું, એ પણ અહિંસા છે. ઈશ્વર જેમ સત્યસ્વરૂપ છે તેમ અહિંસાની મૂર્તિ પણ છે. 'અહિંસા એ પરમ ધર્મ છે' (અહિંસા પરમો ધર્મ) એ એક પ્રાચીન શાસ્ત્રગ્રંથ છે. તેથી, આ પરમ ધર્મનો પ્રયોગ કરા કર્યા થઈ શકે તે શોધી કાઢવામાં, અને તેનો સત્યની સાથે મેળ સાધવામાં, મહાત્માજી પોતાનું આખું જીવન મૂકે છે. અહિંસા એટલે માત્ર અસત્યની સામે યોગ્યે નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકાર જ નથી, પણ અસત્યનો સક્રિય — અને છતાં ક્રોધ, દ્વેષ કે હિંસાનો આશ્રય લીધા વિના કરેલો — નિરોધ છે.

ત્રીજો મોટો ગુણ તે અલ્પચર્ચનો. મહાત્માજી કહે છે કે એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ 'અલ્પ' એટલે કે પરમેશ્વર શબ્દમાંથી થયેલી છે. હિંદુ ધર્મના બહુ પ્રાચીન ઋષિમુનિઓની પેઢે તેઓ પણ માને છે કે વિષ્ણુવિકાસને દેવી દેવાથી, અને પછી તેનું રૂપાન્તર કરી તેને બાળી કદાચે ચણાવેલી એવી આધ્યાત્મિક શક્તિ પેદા થાય છે જે એક દૈવી મગ ધર્મ પડે છે તે આજ પરિણામો નિપજાવે છે. સત્ય અને અહિંસાનો સાનો ઉપામક અલ્પચર્ચની પણ હોવો જોઈએ. લગ્ન એ પણ માણસની નમણાઈ જોઈને આપેલી એક હુકમ છે એમ મહાત્માજી માને છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, વિષ્ણુજીએ મર્યાદા લાગ કરવો એવું જ નહીં, વિચારથી પણ નિર્બંધક જનુ એ

અજ્ઞાન ખેતૂતની સાથે મિત્રતા બાંધતા એમને આનંદ છે તેમને મન કાઈ પણ પુરુષ કે સ્ત્રી તુરંત કે અસ્વચ્છ નથી આ સુદર સિદ્ધાંત તેમને સાગ્ર પોથીમાના રીંગણા નથી, તેને તેમણે પોતાના દૈનિક આચરણમાં ઉતારેલો છે

આજના જમાનામાં હિંસાને નવી આવડદ મળી છે ગમે તેવો નિઃશસ્ત્રી આક્રમણકાર પેદા કરી શકે એના કરતા વધારે શસ્ત્રસરંજામની ‘સામુદાયિક સત્તામતી’ એ જ આજે પશ્ચિમના માણસની આશાનો એકમાત્ર આધાર છે એક આર્યમિશન જેવો મોટો માણસ પણ એટલું જ કહી શકે છે કે “ન્યાયના પક્ષમાં શસ્ત્રનગની જમાનટ કરવી” એ આખરી શાંતિની સ્થાપના માટેનું પહેલું પગથિયું છે એવે સમયે આપણી નજર આગળ — આપણે માન આપ ઉઠાડીને જોના માગતા હોઈ એ તો — એક મહાપુરુષ બોલેલા દેખાય છે તેમની કાયા સુક્યડી છે, તેમની તમિયત નમળી છે, અને તેમનામાં કશી ભારે કુશળતા નથી, પણ પોતાના જીવન દ્વારા, તેમજ પોતાના દેશમન્દુઓ પર તેઓ જે જાદુઈ શક્તિ ધરાવે છે તે શક્તિ દ્વારા, તેમનો એમ બતાવવાનો નિર્ધાર છે કે મનુષ્યનો આત્મા બ્યારે પરમાત્માની દિવ્ય બ્યોતિથી પ્રકાશિત થયેલો હોય ત્યારે તેનું બધું ભારેમાં ભારે શસ્ત્રાસ્ત્રોના કરતા નધી જાય છે

નમ્ર માણસો જે તેમની નમ્રતા વિશે શ્રદ્ધા ધરાવે, હિટલર અથવા સ્ટેલીનની ખીકને ફગાવી દે, અને આપણા યુગના આ સડુથી મહાન જગદ્-ગુરુ પ્રયે આશાની નજરે જોના વાગે, તો આ પૃથ્વીનો વારમાં તેઓ હજુ પણ મેળવી શકે

૨. એક મિત્રની શ્રદ્ધાંજલિ

આર્સી એન્ડ્રુઝ

૧

મહાત્મા ગાંધી કેટલાક સદ્ગુણને વધારેમાં વધારે મહત્ત્વ આપે છે, તે તે જીવનની આરમ્ભકતા પર ધણો જ ભાર દે છે તેઓ માને છે કે એ શુભો કેળવનાર માણસ ઈશ્વરથી ફગીને ચ ને તે જગતમાં જેનું મહાગુણ કાયમ રહે એનું કામ ફગી જાય છે

જગાએ પોતાના મિત્રોને ચડાવવા એવો તેમનો ધરિદ્રો નથી એમ્લે તેમણે આખું જીવન એવું હથિયાર ધડનામાં ગાળ્યું છે, જેનો ઉપયોગ નબળા તેમજ સજાના સનુ કરી શકે ગાંધીજી પાસેથી તાલીમ મેળવીને તેઓ પોતાના પગ પર ટટાર ઊભા રહેતા શીખે છે, મોળા બોળા તમે બેસ વળી જતા નથી

ગાંધીજી કહે છે કે પ્રગતી કાંઈ પર સનાર થયેના એક માણસને ઉતારી પાડવા માટે આપણે પોતે પ્રગતી કાંઈ પર ચડી બેસવાની જરૂર નથી માત્ર પેલો માણસ પ્રગતી કાંઈ પરથી ઊતરે નહીં લા સુધી આપણે એને કાઢે પણ પ્રકારે મદદ આપવાની ના પાડવી જોઈએ એમ્લે આખરે તેને ઊતરવું જ પડશે કેમકે જે ટેકાને આધારે તે લા બેસી રહ્યો હતો તે ટેકા ખસી પડ્યા હશે ' તમે મને ટેકા આપવો ચાહો નહીં રાખો તો હું તમને જાતજાતની સજા કરીશ એવી ધમકી પણ તે કદાચ તમને આપશે તે ધમકીનો અમન પણ તે કદાચ કરશે પણ તમે જે કેદખાનાને અને મોતને હસતે મોઢે વધારી લેના શીખ્યા હશે તો તેની ધમકીઓ અને તેની તનનાર પણ તમને ઝાલી નહીં શકે જે કામ બૂરુ છે એમ તમારો અતરાત્મા તમને કહેતો હશે તે કામ તે તમારી પાસે બળજબરીથી નહીં કરાવી શકે

આ આર્થિક પદ્ધતિનો અસરકારક પ્રયોગ થઈ શકે તે પહેલાં ધણી ભારે મુસીમોને દૂર કરવી પડશે સૈનિકોને સામી ગોળી ચલાવવાની જૂઠું હોય ત્યારે પણ તેમને મશીનગનના મારા સામે ઊભા રહેવાનું શીખવવું મુશ્કેલ હોય છે તો વળી સામો ઘા કર્યા વિના દરેક પ્રકારની હિંસાની ઝડી પોતાના શરીર પર ઝીંચવાની કવાયત આપવાનું તો ધણું વધારે મુશ્કેલ હોય જ ગાંધીજીએ ત્રીસ વરસ પર કહેલું કે "સત્યાગ્રહીઓએ સંપૂર્ણ અહમયર્થ પાળવું જોઈએ, રવેન્ડાએ ગરીબોની સ્વીકારવી જોઈએ, સત્યના ઉપાસક બનવું જોઈએ, અને નિર્ભયતા કેળવવી જોઈએ ' આ અગ્રેય અહિંસાત્મક જીવનનું રહસ્ય શીખી ગયેના સ્ત્રીપુરુષો જગતમાં દરેક યુગમાં થઈ ગયા છે

ગાંધીજી એમના દેશના કરોડો માણસોમાંના દરેક સ્ત્રીપુરુષને એ એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ ગણે છે, અને તેનું વ્યક્તિત્વ પોતાના વ્યક્તિત્વના જેવું જ પવિત્ર માને છે પોતાના જેટલું જ જીવું શિશુઓ પામેના માણસની માથે જેલી લાગણીથી તેઓ મિત્રના રાખે તેવી જ સાચી લાગણીથી અતાનમાં

અસાન ખેતની સાથે મિત્રતા બાધના એમને આપડે એ તેમને મન ઢાઈ પણ પુરુષ કે સ્ત્રી તુલ્ય કે અવ્યવસ્થ નથી આ સુદ્ધ મિદ્ધાન તેમને સાચ પોથીમાના રીંગણા નથી તેને તેમણે પોતાના દૈનિક આચરણમા ઉતારેલો છે

આજના જમાનામા હિંસાને નવી આરમ્ભ મળી છે ગમે તેવો નિશ્ચયી આક્રમણકાર પેલા ડરી શકે એના કરતા વધારે શસ્ત્રસરંગમની 'સામુદાયિક સનામતી' એ જ આજે પશ્ચિમના માણસની આશાનો એકમાત્ર આધાર છે એક આર્યમિશ્રણ જેવો મોટો માણસ પણ એટલું જ કહી શકે છે કે "ન્યાયના પક્ષમા શસ્ત્રમગની જમાનટ કરની" એ આખરી શાનિની ગ્થાપના માટેનું પહેલું પગથિયું છે એવે સમયે આપણી નજર આગળ — આપણે માન આપ્યે ઉઘાડીને જોના માગતા દોઈ એ તો — એક મહાપુરુષ ઊભેના દેખાય છે તેમની ડાયા સુધ્ધકડી છે તેમની તમિચત નમળી છે, અને તેમનામા કશી ભારે કુશળતા નથી પણ પોતાના જીવન દ્વારા, તેમજ પોતાના દેશમન્દુઓ પર તેઓ જે જનદુર્ઘ શક્તિ ધરાવે છે તે શક્તિ દ્વારા, તેમનો એમ બતાવવાનો નિર્ધાર છે કે મનુષ્યનો આત્મા બ્યારે પરમાત્માની દિવ્ય જ્યોતિથી પ્રકાશિત થયેનો હોય ત્યારે તેનું બગ ભારેમા ભારે શસ્ત્રાસ્ત્રોના ડરતા વધી જાય છે

નમ્ર માણસો જે તેમની નમ્રતા વિષે શ્રદ્ધા ધરાવે, હિટલર અથવા સ્ટેલીનની બીકને ફગાવી દે, અને આપણા યુગના આ સડુથી મહાન જગદ્-ગુરુ પ્રત્યે આશાની નજરે જોના લાગે, તો આ પૃથ્વીનો વારસો તેઓ હજુ પણ મેળવી શકે

૨. એક મિત્રની શ્રદ્ધાંજલિ

ચાર્લી એન્ડ્રુઝ

૧

મહાત્મા ગાંધી કેવળ સદ્ગુણોને વધારેમા વધારે મહત્ત્વ આપે છે, ને તે કેળવવાની આનશ્ચકતા પર ધણો જ ભાર દે છે તેઓ માને છે કે એ ગુણો કેળવનાર માણસ ઈશ્વરથી ડરીને આવે તો જગતમા જેનું સભારણ કાયમ રહે એવું કામ કરી જાય છે

પહેલો ગુણ તે સત્ય વચન અને કર્મથી સત્ય આચરવું એટલું એમને મન વ્યસ નથી, હૃદયના ઊંડાણમાં પણ સત્યની આગધના ચાલતી જોઈએ તેઓ ઈશ્વરને પણ 'સત્યનારાયણ' એ નામે ઓળખે છે 'સત્ય એ પરમેશ્વર છે, અને પરમેશ્વર એ સત્ય છે,' એ સૂત્ર તેઓ હમેશાં ઉચ્ચારે છે તેમની સત્યની આરાધના કેટલી ઉચ્ર ને અપરિત છે તે તેમના નિલજ્જવન પરથી દેખાઈ આવે છે માણસ સત્યથી એક તરફ પણ ચળે તો પરમાત્માથી વિમુખ ને વિખૂટો પડે છે, ને તેનું આત્મતેજ ગ્રાપ્તુ પડી જાય છે

જેનો જીગમ પરમાત્મામાં છે તેવો બીજો ગુણ તે અહિંસા એનો અક્ષરાર્થ છે હિંસાનો અભાવ પણ મહાત્માજી એનો અર્થ બહુ વિશાળ કરે છે તેમની અહિંસામાં પ્રેમ અને સેવાના ગુણનો સમાવેશ થાય છે યુદ્ધ અને ખુનામરકીમાં સક્રિય ભાગ ન લેવો એનું નામ અહિંસા છે પણ અપકારી પર ઉપકાર કરવો, અનગુણ કેડે ગુણ કરવો, આપણુ ખૂરુ કરનારનું મન જીતી લેવાને ગમે એટલું કષ્ટ વેધવાને તૈયાર થવું, એ પણ અહિંસા છે ઈશ્વર જેમ સત્યસ્વરૂપ છે તેમ અહિંસાની મૂર્તિ પણ છે 'અહિંસા એ પરમ ધર્મ છે' (અહિંસા પરમો ધર્મઃ) એ એ પ્રાચીન શાસ્ત્રમયન છે તેથી આ પરમ ધર્મનો પ્રયોગ કરા કરા થઈ શકે તે શોધી જાવવામાં, અને તેનો સત્યની સાથે મેળ સાધવામાં, મહાત્માજી પોતાનું આખું જીવન ગાળે છે અહિંસા એટલે માત્ર અસત્યની સામે યોગ્યેલો નિ શસ્ત્ર પ્રતિકાર જ નથી, પણ અસત્યનો સક્રિય — અને છતાં ક્રોધ, દ્વેષ કે હિંસાનો આશ્રય લીધા વિના કરેલો — વિરોધ છે

ત્રીજો મોટો ગુણ તે બ્રહ્મચર્યનો મહાત્માજી કહે છે કે એ શમ્દની વ્યુત્પત્તિ 'બ્રહ્મ' એટલે કે પરમેશ્વર શમ્દમાથી થયેલી છે હિંદુ ધર્મના ધણા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓની પેઢે તેઓ પણ માને છે કે નિરવનિકારને દેવાની દેનાથી, અને પત્ની તેનું રૂપાન્તર કરી તેને જીવી કદાએ આપનાથી એની આધ્યાત્મિક શક્તિ પેદા થાય છે જે એક દેવી તરીકે ધર્મ પડે છે ને અગમ્ય પરિણામો નિપજાવે છે સત્ય અને અહિંસાનો સાનો ઉપાસક બ્રહ્મચારી પણ હોવો જોઈએ લગ્ન એ પણ માનુષની નમણાઈ જો નિ આપેતી એ જ છે એમ મહા માજી માને છે બીજા સમ્દોમાં કહીએ તો, નિરાશયનો ર્થેલા સાગ કરવો એ જુજ નહીં, સિવાયની પા નિર્વિચાર મનુ એને

તેઓ મનુષ્યને સાધ્ય એવી આધ્યાત્મિક જીવનની એક ઊંચામાં ઊંચી પાથરી માને છે.

મહાત્મા ગાંધી ખરેખર ધર્મપરાયણ પુરુષ છે. ઇશ્વરની કૃપા વિના માણસ સર્વોંશે પાપમુક્ત થઈ શકતો નથી એમ તેઓ માને છે. તેથી પ્રાર્થનાને એમના જીવનમાં બહુ અગત્યનું સ્થાન મળેલું છે. સત્યાગ્રહીમાં સહુથી પ્રથમ આવશ્યક ગુણ તે સત્ય અને અહિંસાની પ્રતિમારૂપ ઇશ્વર વિશેની શ્રદ્ધા છે. મૂક પ્રાર્થના કરતાં તેમને સંભળાયેલા અંતર્યામીના અવાજને અનુસરતાં તેમના જીવનનો આખો પ્રવાહ થોડીક ક્ષણમાં બદલાઈ ગયેલો મેં જોયો છે. જીવનના પરમ મહત્ત્વના પ્રસંગોએ એક ગેથી વાણી નિશ્ચયપૂર્વક તેમની સાથે જોલે છે. તેની અવગણના તેઓ કરી શકતા નથી. એમને જ્યારે આવા અંતરનાદરૂપે ઇશ્વરી વાણી સંભળાય છે ત્યારે જગતની કોઈ પણ શક્તિ તેમને ડગાવી કે ચળાવી શકતી નથી.

તેઓ જેને આત્મપરાયણ જીવનનો માર્ગ ગણે છે તેનું સંપૂર્ણ સમર્થન તેમને ગીતામાં વધારે ને વધારે અંશે દેખાય છે. તેમની આશ્રમ પ્રાર્થનામાં ગીતાના કેટલાક શ્લોકો રોજ ગવાય છે.

૨

ધણાં વરસ પર ફાન્સના મહાન લેખક રોમેં રોલાંએ મહાત્માજીને “આપણા યુગના સેંટ પોલ”^૧ એ ઉપનામ આપ્યું હતું. ત્યારે મહાશય રોલાંની ઊંડી તત્ત્વદષ્ટિ જોઈને હું ચકિત થયો હતો. મને એ વર્ણન સાચું લાગ્યું હતું. કેમકે સેંટ પોલની પેઠે ગાંધીજી પણ ધર્મપરાયણ લોકોમાં દ્વિજત્વ પામેલા પુરુષ છે. જુવાનીમાં તેઓ ભારે હોશિયાર વકીલાતનો ધંધો કરતા હતા. ધંધામાં સફળતા; જીવનમાં મનુષ્ય તરીકેની સફળતા; અને એથી ઉડે ઉડે એમના અંતરમાં રહેલી રાષ્ટ્રીય નેના તરીકેની સફળતાની ઇચ્છા — એમ અનેકવિધ સફળતા મેળવવી એ એમના જીવનની મુખ્ય અભિલાષા હતી.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં બે હિંદી વેપારીઓ વચ્ચે મોટો દાવો ચાલતો હતો તેમાં એક પક્ષના વકીલ તરીકે તેઓ દક્ષિણ આફ્રિકા ગયેલા ત્યાં સુધી તેમણે એ દેશમાં ચાલતા રગરોપ વિરે માત્ર વાતો જ સાંભળી હતી ‘મારા પોતાના ઉપર હુમલો થાય ને મારુ અપમાન થાય તો મારી દશા શી થાય ?’ એવો વિચાર તેમણે કદી કર્યો ન હતો પણ ડરખતથી પ્રિટોરિયાની મુસા ફરીમાં એમને એ બીજી અનુભવ પૂરેપૂરો થયો તેમની પાસે પહેલા વર્ષની ટિકિટ હતી, છતાં ગાર્ડે એમને ડાકામાંથી ઉતારી મૂક્યા, અને ગાડી એમને મૂકીને ચાલી ગઈ મોડી રાતનો વખત હતો સ્ટેશન સાન અગ્નિશ્યુ હતું ત્યાં કોઈ પણ માણસ એમનું ઓળખીતું નહોતું ત્યાં આ અપમાન વેંધા પડી તેઓ આખી રાત ટાકમાં ધૂળતા બેસી રહ્યા, ને મનોમથન કર્યું તેમણે મનને પૂછ્યું ‘હે જીવ ! મારું કર્તવ્ય શું ? મારે હિંદુસ્તાન પાછા જવું કે ભગવાનનું સગ્ન લઈને આગળ જવું અને જે ભોગવાનું નસીબમાં લખ્યું હોય તે ભોગવું ?’ સવાર પડતા પહેલાં તેમના આત્માને રસ્તો સાફ દેખાઈ ગયો તેમણે ભગવાન પર ભરોસો રાખીને મર્દની પેઠે વર્તવાનું નક્કી કર્યું એ પ્રકારના અપમાનોનો વરસાદ થોડા જ વખતમાં તેમના પર વરસાનો હતો, અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહ્યા ત્યાં સુધી એના અપમાનના પ્રસંગો આનના ચાલુ હતા પણ એકનાર જપનાવ્યા પછી પાછા ફરવાનો વિચાર તેમણે કદી કર્યો નહીં

એ રાતનો પ્રસંગ ૧૯૩૮ ના નવેમ્બરમાં ડો મોટની આગળ ગાંધીજીએ વર્ણવેનો તે મેં સાંભળ્યો હતો તેમણે એમ પણ કહેલું કે એ અનુભવે એમનું જીવન ફેરવ્યું ને ત્યારથી એમના જીવનમાં નવું પાતું શરૂ થયું હતું^૧

૩

મહાત્મા ગાંધીનું નામ બે વસ્તુઓને લીધે સેંકડો વરસ લગી ચિરજીવ રહેશે (૧) ખાદી, અને (૨) સત્યાગ્રહ

(૧) આજના યત્રયુગમાં જગતની ખેતી કરનાર પ્રજાઓમાં ગ્રામ ઉદ્યોગ મોગ પ્રમાણમાં ફરી ચાલતા કરવામાં પહેલ કરનાર ગાંધીજી છે જે

૧ આ પ્રસંગના સંવિસ્તર વર્ણન માટે ગાંધીજીની આત્મકથાના પહેલા ભાગની

૨ બીજા ખંડના પ્રકરણ આઠ ને નવ વાંચો

મોસમમા ખેતરોમા કામ કરી નથી ગડાતુ ને ગોતીતુ કામ સાવ અગ્રાજી જાય છે તે મોસમમા કરોડો માણુમોને રોજી આપનાના સાધન તરીકે તેમણે ગ્રામ ઉદ્યોગનો કાર્યક્રમ બનાવ્યો છે હિદુસ્તાનમા આની બેકારી વરસમા ચાગપાય મહિના આવે છે જૂના વખતમા જ્યારે વગગ કે વીજળીથી આવતા યત્રો નહોતા ત્યારે કુટુંબના નાના મોગ સકુ માણુમોનો વખત હાથગાતણ હાથ વણાવ ને બીજા ગ્રામઉદ્યોગોમા જતો અને રોજગતા નાપર માટે બે જ દમઠિ કાપડ જતાતુ ને વણાતુ

દુનિયાની વસ્તીનો ઓઠમા ઓછો અડવો લાગ આની મોસમી બેકારી ભોગવતો થઈ ગયો છે અને તેતુ મુખ્ય કારણુ યત્રથી બનાવેના પડતી રેનજેન છે, એમ જહેતુ ખોદુ નથી એ કાપડે તેના સોધાપણાથી બહુ ધીરે ધીરે ગામગી શૃદ્ધિઉદ્યોગોનો નાશ કરી નાખ્યો છે

સર્વ પ્રારના ગ્રામઉદ્યોગો ફરી સજીવન થાય અને તે વાટે ગામડાની પ્રજા પોતે નૈતિક તેમજ શારીરિક ભૂખમરામાંથી બગરી જન એ શક્ય છે, એની શ્રદ્ધા ધરાવનાર ગાંધીજી પહેલા પુરન નીકળ્યા છે કરોડો માણુસોના મનમા આ પ્રમરની નરી આશાનો સચાર તેઓ રસની શક્યા છે

એ ભાવના શી છે તે ભારતવર્ષમા નસનારા આપણે જાણીએ છીએ પરમાત્માતુ સાનિધ્ય અને સર્વવ્યાપીપણુ સમજતુ ને અતુલનતુ જીવનમા પ્રનિદાણુ મનુષ્યને ઈશ્વર પર આધાર રાખવો પડે છે એ હકીકત નિખાનસપણે કબૂલ કરવી અર્થ અને કામ કરતા ધર્મ અને મોક્ષને ઉચ્ચતર ગણના, ધર્મ અને મોક્ષની સાધના કરતા ને તેને ખાતર, અર્થ અને કામને એમલે કે સમારના સુખોપભોગને તુચ્છ ગણના એ ભારતવર્ષની ભાવના છે ગાંધીજીની મહત્તા આ આદર્શોની મહત્તાને આભારી છે એ ત્રિષે ભારતવર્ષને જાણનાર માણુસના મનમા ફાણુનાર પણ શક નહીં બિપજે

ભારતવર્ષના સતાનોને ફરી એ આદર્શોની દિશામા વાળના માટે, તથા જે વખતે જગતમા લગલગ સર્વત્ર એ આદર્શો પ્રત્યે જૂલાની નજરે જેવાય છે તે વખતે ત્રીકા અને ઉપદ્રાસ સહન કરીને પણ આખા જગતની સમક્ષ એ આદર્શો રજૂ કરના માટે આજુ ભારતવર્ષ ગાંધીજીતુ અત્યત સફળ છે વચતા જતા જડનાદના યુગમા ગાંધીજીએ અધ્યાત્મમાનના સ્ત્રીમાર અને અનુશીનન કરના જગતને હાકન કરી છે

ગાંધીજીને ખ્રિસ્તી સત ફ્રાન્સિસની સાથે સરખાવવાનું મન ધણીયા થાય છે. સત ફ્રાન્સિસ પણ ગામડાના લોકોએ હાથે કાતેલું વણેલું બધું કાપ રોજના પોશાક તરીકે વાપરતા એ રીતે તેમણે પોતાના જમાનામાં હાથ બનાવટના કાપડને ફરી લોકોની નજરમાં પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન અપાવ્યું હતું. સત ફ્રાન્સિસ પણ, હથિયાર લીધા વિના અને કષ્ટ સહેવાની તૈયારી કરીને, સેરે સનોની હથિયારમંથ ફેજમાં, સહનશીન પ્રેમના પોતાના સંદેશ વાટે નડતા સૈન્યોમાં શાંતિ ફેલાવવાને, ચાલ્યા જતા એટલે જ પ્રિયારો મહાત્મા ગાંધી સેવે છે તે જ સત ફ્રાન્સિસના હૃદયમાં પણ હતા. આમ તેઓ અને એક જ શ્રેણીના પુરુષો હતા પણ હવે મહાત્મા ગાંધી એથી આગળ વધ્યા છે તેમના બે મોઢામાં મોઢા ‘સત્યના પ્રયોગો’ — ખાદી અને સલામત — ને માનવજાતિના સામુદાયિક જીવનમાં સ્થાન મળેલું છે. મનુષ્યના દૃતિહાસમાં કદી ન જોયેલા કે જાણેના એટલા મોગ પ્રમાણમાં એ બે પ્રયોગનો અમન અભાર પહેના થઈ ચૂક્યો છે. આ રીતે તેઓ, અભારે જીવતા બીજા કોઈ પણ પુરુષના કરતા અધિક અશે, માનવજાતિને માટે શાંતિ ને સહલાનના સંદેશનાહક થઈ પડ્યા છે.

૩. ગાંધીજીનો જીવનસાર

જ્યોર્જ એરંડેલ

મને ગાંધીજીના જીવનમાં ત્રણ ગુણ સૌથી વિશેષ આગળપડતા લાગ્યા છે—પહેલો ને સૌથી અગત્યનો ગુણ તે તેમની શુદ્ધ સાદાઈ બીજો ગુણ તે તેમના મનજૂત સિદ્ધાંતો વિશેની ઊંડી અને સૂક્ષ્મ મમજ ત્રીજો ગુણ તે પ્રશા જ આડઅંશર વિનાની તેમની નિર્ભયતા.

તેઓ ગમે ત્યાં હોય તોયે સાદુ, અસ્થિત જીવન ગાળે છે. કાર્તિને જગજગાદ તેમની આસપાસ હમેશા ફેરાયેનો હોય છે એવી સ્થિતિમાં પણ તેઓ જે રીતે રહે છે તેનું અનુકરણ આપણે સુએ કરના જેવું છે. તેમનો આત્મા જગતની સમક્ષ ખુલ્લો રહે છે. તેમની રહેલી સત્યસર્વજ્ઞ એકસમી દેખ છે. સૌની શક્તિનો ઉપયોગ જેવો તેઓ કરી જાણે છે તેવો ધર્મ નિરના જ કરી જાણતા હશે.

તેમની રહેણી એક એવું દષ્ટાંત છે જેની રોજરોજની વીગતોનું પણ આપણે અનુકરણ કરી શકીએ કેમકે તેઓ દુનિયાનાં કૃત્રિમતા ને આડઅરનો લાગ કરે છે, અને ઈશ્વરે બતાવેલી અસલી સાદાઈ ધારણ કરે છે મનુષ્યો અને મનુષ્યેનર પ્રાણીઓને સુખ અને આબાદી એ રીતે જ મળી શકે એમ છે. આપણે ગાંધીજીની રહેણીનું અક્ષરશઃ અનુકરણ કરવું એમ મારું કહેવું હરગિજ નથી તેની પાછળ રહેલી ભાવનાને આપણા જીવનમાં ઉતારવી એમ હું આગ્રહપૂર્વક ખસૂંમ કહું છું

વળી તેઓ કોઈક રીતે અધારામાથી પ્રકાશમાં જવાનો રસ્તો બતાવે છે પ્રકાશ ક્યા છે તે તેઓ જુએ છે, ને તેના તરફ આગળી ચીંધે છે. આપણામાના કેટલાક એ ખાસ પ્રકાશ ન જોઈ શકે તોપણ એનો ઝળહળાટ તો જુએ જ છે અને બીજાનો પ્રકાશ આપણાથી જુદો હોય તોપણ તે આપણને આપણો પ્રકાશ શોધી કાઢવામાં મદદ કરે છે આખરે મૂળ પ્રકાશ તો એક જ છે, આપણે દરેક જણ એને ભણે જુદે જુદે રૂપે જોતા હોઈએ જે માણસ પોતાના મૂલ્યભૂત સિદ્ધાન્તોને અનુસરે છે—જેમ ગાંધીજી અનુસરે છે—તે બીજાઓને તેમના પોતાના, ભણે સાવ જુદા, સિદ્ધાન્તોને અનુસરવાની અજ્ઞ પ્રેરણા આપે છે માણસનો અભિપ્રાય કેવો છે તે બહુ અગત્યની વાત નથી સૌથી અગત્યની વસ્તુ તે માણસની મ્હટિકસમી સત્યનિષ્ઠા છે

છેતરે એમની નિર્ભયતા એ નિર્ભયતા સહજ છે એમ કહેવાનું મને મન થઈ જાય છે એ સહજ છે માટે જ મને ગમે છે એને માટે તેઓ જાગરી તૈયારી કરતા નથી, કમર કસતા નથી, આંખરપૂર્વક જાગરણ કરતા નથી, કશો ડોળાદમામ કરતા નથી નિર્ભયતાનો પ્રયોગ કરવાનો પ્રસંગ બોલો થાય છે ત્યારે ક્ષણનારમાં તેમની નિર્ભયતાનું તેજ ભખી જાય છે

અને મને સૌથી વધારે આદરપાત્ર વસ્તુ એ વાગે છે કે તેઓ કશી હોહા કરતા નથી ને જનસમુદાયને પોતાની પાછળ ચાલવા બોલાવતા નથી અમુક પ્રસંગે નિર્ભયતાનો અમય કયે પ્રકારે થશે એની જાહેરાત તેઓ કરે છે ખરા તે પત્રી તેઓ ચાલવા માંડે છે કોઈ પાછળ આવે તોયે ભણે કોઈ ન આવે તોયે ભણે જે માણસને એકલો જતા આવડે છે, એટલે કે ગમે તે ભોગે પથ ગયા વિના છૂટકો ન હોવાથી કોઈ અનુયાયી વિના પણ જે

માણસ એકલો ચાલી નીકળે છે, તેને જોડલા પિગ્યો મળે છે તેના પિગ્યો લગત ઉપાડતા પહેલાં મોટું દગ્ગ લેવા કગ્ગા મથનાઁ માણસને નથી મળતા

નિર્ભય થવું એ ગાંધીજીનો પ્રભાવ છે, તેથી તેમની નિર્ભયતા સ્વાભાવિક છે તે સ્વાભાવિક છે તેથી શોભી નીકળે છે તેમના માર્ગમા આડે આવનાર સહુના પ્રત્યે તેઓ સદ્ભાવ ને સૌજન્ય દાખવે છે એમની નિર્ભયતા માણસોને મિત્ર બનાવે છે, શત્રુ નથી બનાવતી શાંતિ સ્થાપે છે, યુદ્ધ નથી જગવતી

ગાંધીજીના રાજકીય સિદ્ધાન્તો ને પ્રવૃત્તિઓનો આક્ર બાધનાનો પ્રયત્ન મેં નથી કર્યો સાચુ કહુ તો એ પ્રેમ પ્રકારના છે એની મને ઝાઝી પરના નથી આખરે તો એ સાધ્ય નથી પણ સાધન છે મારી સસનિશાને ખાતર ક્યારેક એનો વિરોધ કરનાની મારી — ખરી કે ખોટી કમ્પેરી — ફરજ પણ થઈ પડે કાઈપણ માણસમા હુ વધારેમા વધારે કીમતી વસ્તુ ગણુ છુ તેની સસનિશા, તેની એકાગ્રતા, તેની હિંમત, તેની નિઃસ્વાર્થતા નિઃસ્વર્તુતિ કે લોકમત વિષેની તેની બેપરવાઈ, તેની અહિંસા, તેની ભ્રાતૃભાવના જે માણુમ જગતને આ શુણોની ભેટ કરે છે તે કાયદા ને યોજનાઓ, તાત્વિક સિદ્ધાન્તો ને ધર્મમતો આપનારના કરતા જગતના ક'નાણુમા અનન્તગણો અધિક ફાળો આપે છે

આજે આપણને જગતમા એના સ્ત્રીપુરુષો બેઈએ છે જેમનામા 'નસુધૈવ કુટુબકમ'ની ભાવના ભરેલી હોય, જેમનામા સ્વભાવની સાદાઈની કુમાશી હોય, જેમનામા આદર્શો મેનનાની ધગશ હોય અને જેમને પોતાના આદર્શો પ્રાણુથી પણ અધિક પ્યારા લાગતા હોય એમના વિચારો ખરા હોય કે ઝડાય ખોટા પણ હોય પણ એમના હૃદય તો દયાયન પરમાત્માના પ્રયત્ન તાનના સરૂ પ્રમાણે નિરતર નાચી રલા હોય છે

ગાંધીજી એના એક પુરુષ છે એથી વધારે કહેવાની જરૂર છે ખરી ?

૪. ભારતસેવક

ચેવરંડ અશરિષા

આજના જમાનામા હિંદી પ્રજાના હૃવનમા ગાંધીજીના જોડનો આગળ

પડતો ભાગ કાઢીએ લગવ્યો નથી યુરોપમા તો સામાન્ય રીતે હિંદુસ્તાન 'ગાંધીના દેશ' તરીકે જ ઓળખાય છે રોમમા પોપના મહેલના પ્રવેશદ્વાર પર જાહેના ઇટાલિયન ચોકીદાર સાથે મારે જે વાત થઈ તે માગથી ભુલાતી નથી મેં મારા નામગમ લખી આપ્યા એટલે એણે મને પૂછ્યું "હિંદુસ્તાન?" મેં કહ્યું "હા" "ગાંધી?" એણે મહેજ સ્મિત કરીને આ સવાલ પૂછ્યો, એટલે મારે હા કહેવી પડી ગાંધીજીનો દેશ એમ કહેવાનો એનો આશય હતો એ હું જાણતો હતો નવ વરસ પર ઇટલીમા મને આ અનુભવ ફરીફરીને થયો હતો

જે વરસ પર હું અમેરિકા ગયેલો ત્યાં દક્ષિણના એક સરથાનમા ધોરી રસ્તા પર આવેલી હબ્સીઓ માટેની એક પ્રાથમિક શાળામા હું અચાનક જઈ ચઢ્યો આચાર્યે મને બાળકો આગળ હિંદુસ્તાન વિષે કંઈક બોલવાનું કહ્યું હું ક્યારેય આવ્યો વગેરે મારે કહેવું પડ્યું એ બાળકોને સમગ્રતઃ એડુ યુ કહેવું એની મને મૂઝવણ થઈ પડી મારે જે કંઈ કહેવાનું હતું તે મેં પાત્ર મિનિટમા તો પૂરું કરી નાખ્યું પછી આચાર્યે કહ્યું કે બાળકોને હિંદુસ્તાન વિષે જે પ્રશ્નો પૂછ્યા હોય તે પૂછે જાપલા વર્ગની એક છોકરીએ એકદમ જાભી થઈને પૂછ્યું "મિ ગાંધીને વિષે અમને કંઈક કહો" હિંદુસ્તાનથી આટલે દૂર આવેલી એક નિશાળની વિદ્યાર્થિનીએ આવો સવાલ પૂછ્યો એ જોઈ મારા આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહીં આખી દુનિયામા ગાંધીજીને હિંદુસ્તાનના મોટામા મોટા માણસ, સ્વદેશની સ્વતંત્રતાના અડગ ને અણનમ એના ઉપાસક, અને હિંદુસ્તાનની પ્રતિભા ને ભાવનાની સર્વશ્રેષ્ઠ મૂર્તિરૂપ માનવામા આવે છે, અને એ યોગ્ય જ છે

ગાંધીજીએ આહિંસાનું જે પ્રતિપાદન પોતાના વચન અને આચરણ દ્વારા કર્યું છે તે સાન મૌનિય છે તે દ્વારા તેમણે બતાવી આપ્યું છે કે કેવળ સ્વેચ્છાએ વહોરેલા ને ભોગવેના કષ્ટને જોરે ચવાવેના સામુદાયિક નૈતિક પ્રનિકાર યાને સત્યાગ્રહ દ્વારા આજે યુદ્ધની હિંસા પર વિજય મેળવવો પણ શક્ય છે દક્ષિણ આફ્રિકામા તેમને આ ક્ષેત્રમા વિજય મળ્યો હતો તેમણે સત્યાગ્રહીઓની 'ચીથરેલાન ફ્રોન'ને મોખરે રહી ડેક-સર્ગના પહાડ ઓગાયા અને સરકારી મનાઈહુકમ તોડી ટ્રાન્સવાલની હદમા પ્રવેશ કર્યો તે પછી જનરલ સ્મટ્સે તેમની સર્વ શરતો સ્વીકારી લીધી જનરલ સ્મટ્સે

કપૂર કંઈ કે હિંસાના હથિયારો વિના ચનાવેની આવી નૈતિક વ્યર્થ સામે ટક્કર ઝીનવી અશક્ય છે

ગાંધીજીએ હિંદુસ્તાનની ખીજ એક મોગી સેવા કરી છે તેને સારું હિંદુસ્તાનને આહવાર સહુ સ્ત્રીપુરુષ તેમના સદાના નિષ્ઠા થયેલા છે એ સેવા તે અસ્પૃશ્યતા સામેની તેમની બુદ્ધિ અને હરિજનોની સેવા ભૂતકાળમાં અનેકવેળા ધર્મસુધારકોએ નાતગતના ભેદ પર પ્રહારો કર્યા હતા પણ અસ્પૃશ્યતા પરત્વે હિંદના નિચારશીલ સ્ત્રીપુરુષોના વિચારમાં જેવો ધરમૂળનો પડોટો ગાંધીજી કરાવી શક્યા છે તેવો બીજા કોઈએ કરાવ્યો ન હતો. હિંદુસ્તાનનો એ વહેતો જખમ હજુ વહે છે ને રુઝાયો નથી એ આપણને સરમાવનારી વાત છે એ કુરિવાજ રદિગત હિંદુ ધર્મનું અગ ગણાય છે તેને લીધે દૂર થતો નથી પણ હિંદુ સમાજનો અન્તરાત્મા જાગૃત થયો છે નાતગતના કોમિશ્નિયાના પાયા હાની ગયા છે, અને એ ગઢ જમીનદોસ્ત થવાને થોડા વખતની જ વાર છે એ કુરિવાજ પર પ્રહાર કરવામાં ગાંધીજીએ જે રીતે કામ લીધું છે તેને વિષે મતભેદ સહન કરી શકે છે પણ અસ્પૃશ્ય વર્મના સવાન પ્રયેનું હિંદુસ્તાનનું વનણુ ગયા પીસ વરસમાં — અરે, એ વરસમાં — બદલાયું છે એ નિશક વાત છે, અને એ પરિણામ લાવવામાં ગાંધીજીનો ફાળો નાનોસનો નથી એ પણ કપૂર કંઈ છૂટકો છે

આપણે આજે એમને અભિનન્દન આપીએ છીએ આપણે મિત્રીએ છીએ કે તેઓ હજુ ઘણા વરસ લગી આપણી પ્રિયતમ ભારતભૂમિનું નેરપ ભોગવે ને તેની સેવા કરે

૫. ગાંધીજી — સેતુ અને શાન્તિસ્થાપક અનેસ્થ બાર્કર

ગાંધીજી સાથેના એ પ્રસંગો અને યાદ છે પહેલો પ્રસંગ ૧૯૩૧ ના નરંમરનો છે તે વેળા તેઓ ગોળમેજી પરિષદ માટે નિનાયત આવ્યા હતા ને તે દરમિયાન કૅમ્બ્રિજ આવ્યા ત્યારે મારે ધેર જીનર્યા હતા બીજો પ્રસંગ ૧૯૩૭ ના હિંસાજ્વલી અગસ્ત્યની એક ખુશ્ખુશ સવારનો છે તે વખતે ગાંધીજી મુમુક્ષી ઉત્તરે થોડેક દૂર દરિયાકાંઠે એક જગતમાં, ઊંચા તાડવૃક્ષના

મર્મરધ્વનિની નીચે, તપિયત સુધારવા રહ્યા હતા, ત્યાં તેમને મળવા માટે એક હિંદી મિત્ર મને મોડરમા બેસાડીને લઈ ગયેના

કેમ્બ્રિજની ગાંધીજીની મુનાકાતનો પ્રસંગ મને આમેદાશ્ય યાદ છે તેમના ઓગ્રામાં તેમની અને કુમારી સ્લેડ (મીરામહેન)ની સાથે પ્રાર્થનામાં હું સામેલ થયો હતો પછી ગાંધીજી અમારી બેઠકની ઓરડીમાં આવ્યા, અને રૅટિયો ચલાવતા ચલાવતા અમારી સાથે વાતો કરી કેટલીક વાતચીત તો સાન સાદી વસ્તુઓ વિશે હતી મને યાદ છે કે વિવાયતના જીવનમાં ફૂટગોલ ટ્રેડુ સ્થાન ધરાવે છે એની વાત મેં કરી તે તેમણે રસપૂર્વક સાંભળી હતી પણ અમારી વાતો મુખ્યત્વે તો ગંભીર વિષયોને લગતી હતી એમાનો એક વિષય તે પ્લેટો હતો મારો એવો ખ્યાલ બધાએ કે પ્લેટોની પેઠે ગાંધીજી પણ એમ માને છે કે જે લોકો

ન્ય ડર છે ને દેશનો કારભાર ચલાવે છે તેમણે સાદાઈમાં રહેવું જોઈએ, જોનાની તક મળી એટલાથી સન્તોષ માનવો જોઈએ, અને મોટા ઇનામ વાની આશા ન રાખવી જોઈએ હું સામે એની દલીલ કરવા ગયો કે પોતાનો મોભો ને પોતાની પ્રતિજ્ઞા જળવડા જોઈએ ને તે માટે તેની

તસ અમુક દૃષ્ટિએ ને દેખાન પણ હોવા જોઈએ પણ મને તે જ
૫ ગેઠું કે હું નીચી પાયરીએ ઊતરીને વાત કરી રહ્યો છું બીજા એક વિષય ચર્ચાએ મને યાદ રહ્યો છે તે હિંદુસ્તાનના રક્ષણનો મેં કહ્યું દેશમાં શાન્તિ તો જળવાની જ જોઈએ, ચોરડાકુની ટોળાઓ દેશ પર ચડાઈ કરે એની જે બીક રહે છે તેને પહોંચી વળવું જોઈએ, તેને માટે ગદાક સૈન્ય પણ જોઈએ, હાથ દુરત એ રક્ષક સૈન્યનું ખરચ ભરપાઈ કરવાની બાંહેધરી દેશે આપવી જોઈએ અને એ ખરચને માટે હિંદી ધારાસભાના મત પર — તેની હા કે ના પર — આધાર ન રાખી શકાય ગાંધીજીએ જનામમાં એક કપક વાપર્યું તેમણે કહ્યું “માનો કે એક ગામડું છે તેના પર જળવડા જનનરો હુમલા કર્યો કરે છે ગામના જનનમાની ચનામતી માટે કોઈ પરગણું સત્તા ગામની આસપાસ દિવાન ચણાની આપવાનું કહે છે પણ ગામનોડો જુએ છે કે દિવાનના ખર્ચને સાર ધણો જ ભારે કર આપવો પડે, અને તેને લીધે તેમની જિંદગી એવી કમન થઈ જશે કે પછી જીવનમાં કરેલા રમ કે ચાર નહીં રહે તો શું એ લોકો એમ નહીં કહે કે ‘આવી ગરીબાઈ અમારથી સડી શકાય એમ નથી. એના કમના તો વૃક્ષાટ ને જોખમ સા ।

એ કેવાં હોય એ અમે અનુભવે જાણીએ તો છીએ ' ૧ "

અમે જે એ વિષયોની વાતો કરી તે પરથી ગાંધીજીએ શીખવેલા જે બોધપાઠ હું સમજી શક્યો — એક પાઠ તો પ્રેમનો, પ્રેમપૂર્વક કરેલી સેવાનો, અને ખીજો પાઠ અહિંસાનો.

ગાંધીજીના ગયા પછી હું વિચાર કરવા લાગ્યો કે એમનામા કયા બિન ભિન્ન તત્ત્વોનો સયોગ થયેલો છે સાદી ગરીમાઈ અને જીવમાત્ર પ્રત્યે પ્રેમ તથા મેળ રાખવાના મતવાળા સત જ્ઞાન્નિસનો અશ પણ એમનામા છે ઊંચી કોટિની દલીલો કરી શકનાર અને સૂક્ષ્મ ને અટપટા વિચારો સમજી શકનાર વિચારક અને ફિલસૂફ સત ટોમસ એક્વીનાસનો અશ પણ એમનામા છે તેઓ વ્યવહારકુશળ પુરુષ છે તેમના વ્યવહારજ્ઞાનને કાયદાના જ્ઞાનનો ટેકો છે પહોડના શિખર પર વસનાર કેઈ માણસ જેમ ખીણની વસ્તીને શાણપણની સમાહ આપી તેને સન્માર્ગે દોરે એના જેવી ગાંધીજીની સ્થિતિ છે.

ગાંધીજીમા સત જ્ઞાન્નિસ અને સત ટોમસ એક્વીનાસની સાથે વ્યવહાર કુશળ અને વકીલી આવડતવાળા પુરુષનો સયોગ થયેલો છે એમ હું ઉપર કહી ગયો. ખરું જોતાં મારે એમ કહેવું જોઈતું હતું કે ભક્તિ અને જ્ઞાનમાર્ગ વાળી હિંદી ધર્મપ્રણાલિકાનો અને સમાજ તથા રાષ્ટ્રના નાગરિક ને રાજકીય સ્વાનત્યની પશ્ચિમી પ્રણાલિકાનો સયોગ ગાંધીજીમા થયેલો છે એ વર્ણન વધારે સાચું ને બધેએસતું છે એ તત્ત્વોના સયોગને લીધે ગાંધીજી એક મહાન મેટુરેશન બન્યા છે તેઓ તેમના દેશબંધુઓની આગળ રાજકારણને ધર્મરૂપે રજૂ કરી શક્યા છે, અને અગ્રેજ પ્રજાની આગળ પોતાને તથા સ્વદેશની લડતને રાજકીય ચળવળિયા કે રાજકીય ધાધવના કરતા કંઈક ઊંચા રૂપમા રજૂ કરી શક્યા છે વળી તેઓ માત્ર પોતાના દેશભાઈઓ અથવા અગ્રેજ પ્રજાની સમક્ષ જ સેતુ અને શાન્તિસ્થાપક રૂપે રજૂ થયા છે એવું નથી તેમણે પશ્ચિમની સર્વ પ્રજાઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે, અને તેમને હિંદુસ્તાનના પ્રશ્નમા રસ લેતી કરી છે જે પુરુષ ધર્મ અને રાજકારણનો યોગ સાધી શકે, અને જતાં બેમાથી એકેયને ક્ષતિ ન પહોંચ્યા હે, તે આજના યુગની મદદત અને આકર્ષક વ્યક્તિ બન્યા વિના રહે જ નહીં.

આ ઉપરાંત, તેમણે પોતાના દેશની ધરગથ્થુ ને અતિ આવશ્યક

જરૂરિયાતો જાતે સમજી લઈને ખીજાને સમજાવી છે, એ પણ હું બૂની શકતો નથી એમનો રંટિયો એમની એ સમજનું પ્રતીક છે હિંદના કોઈ પણ ગામડામાં જાઓ, તો એમ દેખાઈ આવે કે ત્યાંના લોકોને વધારે સુખી ને સુઝી જીવન, અને પોતાની શક્તિઓનો વાજના કરતા અધિક સદુપયોગ કરવાની તક એ બંનેની વચ્ચે જ જરૂર છે ઉદ્યોગ માત્ર મુખ્યની કાપડની મિલોમાં અને કવકત્તાની શણની મિલોમાં જ પુરતું ન રહેતા ગામડામાં લઈ જવામાં આવે, તો ગામડાનો ઉદ્ધાર થાય, અને ગામડાં એ હિંદનો ઘણો જ મોટો ભાગ છે, એટલે ગામડાનો ઉદ્ધાર થવાથી હિંદનો પણ આર્થિક ઉદ્ધાર થાય ગાંધીજીએ એ ઉદ્ધારને માટે પરિશ્રમ કર્યો છે એ એમની એ મોટામાં મોટી સેના ગણાશે

ગાંધીજીએ તેમના દેશમન્દુઓને ત્રણ વાતો શીખવી છે, અને જગતને શીખવવામાં મદદ કરી છે—પ્રેમપૂર્વક અને પ્રેમને ખાતર કામ કરવું, હિંસા વિના કામ કરવું, અને જેમાં મનુષ્યની શક્તિઓનો પૂરો ઉપયોગ થાય એવું અમૃદ્ધ જીવન ગ્યાર માટે માન મગજથી જ નહીં, હાથથી પણ કામ કરવું

૬. ગાંધીજીની જય !

લૉરેન્સ બિનિયન

હિંદુસ્તાન વિષે જે ઈંગ્લાણ છું તે તેની કળા મારફતે જ જાણુ છું તે સિવાય એ દેશ વિષે મને બહુ જ ઓછી માહિતી છે હું માનુ છું કે અર્ધ પણ દેશમાં જાતે જઈને તેના રાજકીય પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કર્યા વિના તેની ગૂંચો ને આગિઓ વિષે કોઈ ઉપયોગી અભિપ્રાય બાધવો અશક્ય હોય છે તેથી ગાંધીજીની રાજકીય કારકિર્દી વિષે કઈ પણ કહેવાનું સાદસ મારાથી થઈ શકે એમ નથી એમની રાજનીતિની વીગતો હું કદાચ સમજી ન શકું એ સાંસુ પણ જે યુગ માનવજાતિને માટે શરમલરેવો હતો એમ ધતિહાસ નોંધશે, તે યુગમાં મારો અભિપ્રાય દાડે દહાડે પાકે થતો જાય છે કે આ હાલી ગયેની ને દુખી દુનિયામાં આત્માને વગતી વસ્તુઓ, ને તેમાંથી નીપજતી પ્રવૃત્તિઓ, એ જ ખીજ કોઈ પણ વસ્તુના કરતા અધિક અગત્યની છે હું માનુ છું કે ગાંધીજી આ મધ્યવર્તી ને સ્થાયી વસ્તુઓને ખાતર જીવે છે એટલે જ હું કહું છું કે ગાંધીજીની જય હો !

૭. એક જીવનપથ

પર્લ બક

ગાંધીજીના જીવતાં જ તેમનું નામ એક વ્યક્તિનું નામ મરી ગયું છે, અને ગાંધી એટલે વર્તમાન દુઃખી જગતમાં એક અનોખા પ્રકારનો જીવનપથ, એવો અર્થ પ્રચલિત થયો છે. જગતમાં ચોમેર નિરંકુશ અને બૂરા પશુઓનું પ્રાબલ્ય જામ્યું છે, એવે વખતે તેમણે એ જીવનપથનો પુનઃપ્રચાર કર્યો છે એને હું સૌથી અગત્યની વસ્તુ ગણું છું. ગાંધીજીએ સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલા આ માર્ગ પર તેઓ અડગપણે ટકી રહ્યા છે. તેને લીધે, જગતમાં વધતા જતા જુલમની સામે મોટામાં મોટા શસ્ત્રથી — એટલે કે અજ્ઞેય, અડગ નિશ્ચયથી — પ્રતિકાર કરવાની હિમ્મત કરોડો માણસોની પેઠે મારામાં પણ આવી છે, એમ અહીં કહી શકું છું તેથી મને આનંદ થાય છે. હું ગાંધીજીનો આભાર માનું છું, અને મારો સંપૂર્ણ પ્રશંસાનો ભાવ અર્પિત કરુ છું.

૮. ગાંધીજી સાથે બે મુલાકાત

લાયોનલ કર્ટિસ

ગાંધીજી સાથે મારી પહેલી મુલાકાત ૧૯૦૩ માં થઈ હતી. એ પ્રસંગ મારી સ્મૃતિમાં જડાઈ ગયેલો છે. હું તે વખતે એક જુવાન અમલદાર હતો હું જે ખાતામાં કામ કરતો હતો તેના હાથમાં હિંદી ગિરમિટિયાઓનો અટપટે ને અચરે સવાલ સોંપાયેલો હતો. સારપંચી હું ઘણા હિંદી ને ચીની મિત્રો મેળવવાને લાગ્યશાળી થયો છું. પણ હું માનું છું કે મને મળનાર પૂર્વના પ્રથમ સંજ્ઞન તે ગાંધીજી હતા. તેમણે યુરોપિયન પોશાક પહેરેલો હતો. માથે માત્ર હિંદી ઘાટની પાઘડી હતી તેઓ બહુ જ કુશળ અને સમર્થ જુવાન વકીલ છે એવી છાપ તે વેળા તેમણે મારા પર પાડેલી. તેમના દેશબંધુઓના આરિત્રમાં જે સારા અંશો હતા તેને વિષે — તેમનો ઉદ્ધમ, તેમની કરકસર, ધીરજ વગેરે વિષે — મારી ખાતરી કરી આપવાના પ્રયત્નથી તેમણે વાતચીતની શરૂઆત કરી. મને યાદ છે કે એમની વાત સાંભળી લીધા પછી મેં કહ્યું: “મિ. ગાંધી, હું તો પહેલેથી માનું છું કે તમે કહો છો એ બધી વાત સાચી

છે, એટલે મારો મત બદલાવવાપણું તો રહેતું જ નથી. આ દેશના ગોરા લોકો હિંદીઓના દુર્ગુણોથી નથી ડરતા, તેમના સહગુણોથી ડરે છે. ” ગાંધીજી સાથે મારે પાછળથી ઘણીવાર કામ પડ્યું. એ અસંગોમાં મારા પર વધારેમાં વધારે છાપ પડી એમના દૃઢ નિશ્ચયની. સારથી હું માનતો થયો છું કે જગતમાં દૃઢ નિશ્ચયથી ચડી જાય એવા ગુણો બહુ ઓછા હશે.

વરસો પછી, ૧૯૧૬ ની નાતાલમાં, હું ગાંધીજીને ફરી મળ્યો. લખનઉ મહાસભાની જાવણીમાં. ટ્રાન્સવાલમાં મેં જોહાનિસબર્ગના જે જુવાન ને ચાલાક વકીલને જોયેલા તેના કરતાં સાવ ગુદુ જ એમનું રૂપ મેં અહીં જોયું. એ જે વસ્ત્રોનો ભેદ હું કદી ભૂલવાનો નથી. લખનઉમાં તેમણે ગરીબ હિંદીના જેવો પોશાક પહેર્યો હતો. એમની મુખમુદ્રા પર ઉમરની સાથે તપસ્યાનાં પશુ ચિહ્ન હતાં. સવારનો વખત હતો. ટાઢ સખત હતી. સગડી પર હાથ તપાવતાં તપાવતાં તેઓ બોલતા હતા. સગડી પાસે બેસીને અમે વાતો કરી. વર્ણવ્યવસ્થાનું રહસ્ય હિંદી માનસને કેવું સમજાય છે તે મને સમજાવવાનો તેમનો પ્રયત્ન હતો.

મારી પેઢીના બહુ ઓછા માણસોએ ગાંધીજીના જેટલા અનુયાયીઓ મેળવ્યા હશે, ઘટનાઓનો પ્રવાહ એમના જેટલો બદલાવ્યો હશે, અને અનેક ખંડોની વિચારસરણિ પર એમના જેટલી અસર પાડી હશે. ૧૯૦૩ માં હું જે અખરાક જુવાન વકીલને મળેલો તેનામાં આટલું બધું આત્મબળ છુપાયેલું પડ્યું હશે એવું અનુમાન હું તે વેળા કરી શક્યો નહોતો, એ મારે નમ્રતાપૂર્વક કબૂલ કરવું જોઈએ.

૯. ગાંધીજી અને રાષ્ટ્રીય મહાસભા

બાપુ ભગવાનદાસ

ઈસવી સનની વીસમી સદીના પહેલા ચાર દાયકાઓનો, વાવંટોળ ને વાવાઝોડાંથી ભરેલો, ઇતિહાસ વીસેક નામોની આસપાસ લખાયેલો છે. એ નામો ધારણ કરનાર પુરુષોમાંથી અડધાથીએ ઓછા આજે જીવે છે. મહાત્મા ગાંધી માત્ર એમાંના એક નથી; એ બધામાં પાત્ર અદ્વિતીય છે. કેમકે તેઓ રાજકારણ અને અર્થશાસ્ત્રમાં અહિંસક આધ્યાત્મિકતાના એકમાત્ર પુરસ્કર્તા

છે હિંદના ઇતિહાસમા શુદ્ધ પત્રી એમના કરતા મોટી કે એમના જેવડી પણ નૈતિક શક્તિ બીજી કોઈ નીપજી નથી ભરિયમા કદાચ ગાંધીજીની હારમા મૂકી શકાય એના નામ ઇતિહાસકાર આપી શકે, પણ આજે તો ગાંધીજી વ્યક્તિત્વ અદ્વિતીય છે, તેનો જોડો જગતમા મળે એમ નથી

એટલે સ્વાભાવિકપણે મારા મનમા એમને વિશે અત્યંત ઊંડી પ્રશસનો લાગ છે આચીન ભારતવર્ષમા, તેમજ મધ્યયુગીન ખ્રિસ્તી ધર્મમા તથા પાછળના ઇસ્લામ ધર્મમા, જે સાત્વિક તપની પ્રજ્ઞાનિકા છે તેના જેવું તપ એમણે કર્યું છે તેને માટે મને અતિશય પૂજ્યભાવ છે, કેમકે એ તપ વડે પ્રાપ્ત કરેલુ આત્મમગ્ન, એકાગ્રપણે ભારતવર્ષની ઉન્નતિમા વપરાવાને લીધે, ઉદાત્ત, શુદ્ધિયુક્ત અને પરિવ્રજીત બની ગયું છે

એટલે મહાત્મા ગાંધીના અહમુત રાજકીય નેતૃત્વનો હું ભારે પ્રશસક છું તેમની તથોમય પરિવ્રતતા અને 'સર્વભૂતહિત'ની તેમની લાગનાને વિશે મારા મનમા ઉડિા આદર છે એમના અજબ આત્મનિગ્રહ વિશે મારા મનમા આદર અને પ્રશસા બનેનો લાગ છે એમના અચૂક ગૌરવ અને સૌજન્ય આત્માની સ્વસ્થતા, પોતાના અતરનાદ અનુસાર ભારતવર્ષની સેવાને કાળે મન અને શરીરની અનિશ્રાન્ત પ્રવૃત્તિ — એ ગુણોને લીધે એમના મોળામા મોળા વિશેષીઓ એમના પ્રશસક બન્યા છે, અને ઘણીવાર એમની ઈચ્છા અનુસાર વર્તવાને તૈયાર થયા છે

મારી આવી લાગણી હોવાથી, મને લાગે છે કે મારે આ પ્રસંગે માત્ર થોડાજ સ્તુતિસુમનો ધરીને સતોપ ન માનવો જોઈએ એની પુષ્ટિથી ગાંધીજી અભાર લગીમા કદાચ કટાણી ગયા હશે તેથી હું તેમના મહાકાર્યને અંગે કેટલાક ટીકાના વચનો લખવા ઈચ્છુ છું એ ટીકા અને તે ઉપરાંત કેટલીક સૂચનાઓ મેં ગાંધીજી અને હિંદી પ્રગતી સમક્ષ ગયા પંરેક વરસ દરમ્યાન અનેકવાર રજૂ કરી છે

૧૯૩૯ ના માર્ચ માસમા ગાંધીજીએ નવી દિરીમા એક અમેરિકન અખબારનવીસને મુનાકાત આપેલી તેમા તેમને એક મનાન એ પૂજામા આવેલો કે “ હિંદુસ્તાન આપને ગમે એવી રીતે પ્રગતિ કરી રહ્યું છે ” ગાંધીજી વિચારમા પડી ગયા, અને તેમણે કહ્યું “ હા, કરી રહ્યું છે ”

કેટલીકનાર ડરી જાઉં છું, પણ મૂળમા પ્રગતિ થઈ રહી છે, અને એ પ્રગતિ સગીન છે મોળામા મોળી મુસીમત હિંદુ-મુસ્લિમ કુસપની છે એ એક ભારે અન્તરાયરૂપ છે એ બામતમા જોઈ શકાય એની પ્રગતિ છે એમ હું કહી શકતો નથી પણ એ મુસીમતનો ઉદ્દેશ આપોઆપ આજ્યે પૂટકો છે જનસમૂહનું દિવ સાબૂત છે, કેમકે તે નિસ્વાર્થ છે અને કામની રાજકીય હાડમારીઓ એક જ પ્રકારની છે, આર્થિક મુસીમતોનું પણ એવું જ છે

એ કામની હાડમારીઓ એક જ પ્રકારની છે એ વાત સાન સાચી છે તો પછી ગાંધીજી એ વાત મને કામને કેમ સમજાવી શક્યા નથી ને તેમનું એકન કેમ સાધી શક્યા નથી? આ મુસીમતનો ઉદ્દેશ આપોઆપ શાન્તિથી આવે એ સ્પષ્ટિત નથી અમને કેળવાકને લાગે છે કે સર્વ ધર્મોના સમાન આનંદ તરવેનો, અને સાચી સમાજવ્યવસ્થાના મૂળભૂત સિદ્ધાન્તોનો, પ્રત્યક્ષ પ્રચાર કરવામા આવે તો જ કોમી સનાતનો નિરડો આવી શકે

મહાસભાની રાજકીય ને આર્થિક લડતમા શારીરિક અહિંસા મોટે ભાગે જળાશય છે ખરી, પણ માનસિક અહિંસાને વિષે એમ ન કહી શકાય મહાસભામા જાતજાતના દગાફટકો ચાલે છે મહાસભાના તરમા હોદ્દાઓની ન્યૂટણીઓ વખતે મતપત્રોની પેનીઓ લગાઈ છે, બગાઈ છે ને બપડી ગઈ છે કેટલીક જગ્યાએ લાવી ચાલી છે ને મારામારી થઈ છે એકબે જગ્યાએ એકાદ માણસનો છૂન પણ ગયો છે માન એ ચિત્રની બિજાળી બાજુ એ છે કે દેશનો મોટો વિસ્તાર અને મતદારોની હજારોની સખ્યા જોતા અને આ 'પ્રથમ પ્રયોગો' હતા એ હકીકતનો વિચાર કરતા, આના દુ ખંડ બનાવો આથી વધારે બનના પામ્યા નથી

જનસમૂહનું માનમ જાગૃત કરવાને જે સુદર પ્રયાસો થયા તે એકંદરે, અને તે સમયના સન્નેગો જોતા, બની શકે એટલા ઉત્તમ હતા એ તો એ જાગૃતિ લાવવામા મોળી અજમ સફળતા પરથી દેખાઈ આવે છે પણ મહા મા ગાંધીના એ પ્રયાસો થયા જોઈતા હતા તેવા અર્થ કેમ ન થયા? એટલે આગેવાનીમા દુર્ઘટિ ગભરિ જીલુપ હોતી જોઈએ અહીં પુ ફરીનાર કહી લઉં કે અહિંસાત્મક અસહકાર કે સતિય અગ, કે તેને બીજું ને નામ આપો તે, હિંદુસ્તાનના નર્મમાન સન્નેગોમા સારામા સારી રીત છે એ વિશે

લવલેશ શંકા નથી એ રીત-વડે ગાંધીજી હિંદી પ્રગતે સકલપમળ, અને તે ઉપરાંત એક જગ્ગરદસ્ત હથિયાર, આપી શક્યા છે એ રીત પ્રગતી પ્રાચીન ભાવના અને પ્રણાલિકાને અનુરૂપ છે ધારણા, પ્રાયોગવેશન, ઉપવાસ, આશા બગ, દેશભાગ, રાજભાગ, રાજની નિર્ગહણ (રાજા તત્ત્વ વિગ્રહિતે) વગેરેનો — સત્તાના દુરુપયોગનો સામનો કરવાના કેટલાક અહિંસક ઉપાયોનો — ઉલ્લેખ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં કરેલો છે જોકે એમાં તો, શાન્તિમય ઉપાયો નિષ્ફળ ગયા પછી, ખાસ મજેગોમાં, શસ્ત્રયુદ્ધ કરવાની પરવાનગી જ નહીં, આજા પણ, આપેલી છે

આ બધા શુભ પ્રયાસોનું ધાર્યું પરિણામ ન આવ્યું તેનું કારણ બીજા કશાકની ખામી હોયું જોઈએ એકાદ આવશ્યક દ્રવ્યના અભાવને લીધે એ ઉપચારથી રોગ હજી સુધી દૂર નથી થઈ શક્યો, એટલું જ નહીં પણ તેમાં રાહત પણ નથી મળી મહાત્મા ગાંધી અને કાર્યવાહક સમિતિએ એવી કોઈ યોજનાની રૂપરેખા આપી નહીં, જેને અનુસરીને મહાસભાના પ્રધાનમંડળે બધા મળીને લોકકલ્યાણને સારુ કાયદા ધડે ભવિષ્યમાં લોકસભા (કન્સ્ટીટ્યુઅન્ટ એસેમ્બલી) રચાશે સારે તે આવી યોજના ઘડી આપશે એવી ગણતરી તેમણે રાખી મહાસભાના પ્રધાનમંડળે ઘણી સખત મહેનત કરે છે ઘરની બધી કરવાના, અક્ષરજ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાના, ખેડૂતોનું દેવું ઓછું કરવાના, સ્થાનિક ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપવાના, સફાઈ સુધારવાના, એવી રોગો સામે લડવાના મહાપ્રયત્નો તેઓ કરી રહ્યા છે તેમને જોઈએ એની સફળતા નથી મળતી તેનું એક કારણ એ પણ છે કે ‘સ્વરાજ’ શબ્દનો અર્થ પ્રગતે પૂરતો સમજાવવામાં આવ્યો નથી

‘સ્વરાજ’ શબ્દનો અર્થ શો એ પ્રગતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન મહાત્મા ગાંધીએ કે મહાસભાના બીજા કોઈ પ્રસિદ્ધ નેતાએ કદી કર્યો નથી ૧૯૩૬ કે ૧૯૩૭ સુધી, જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ આવે સારે, મહાત્મા ગાંધી કહેતા કે એમને મન સ્વરાજનો અર્થ વસાહતી સ્વરાજ (કુમિનિયન સ્ટેટ્સ) છે ઉપર જે તાજેતરની મુનાકાતનો ઉંનેખ કર્યો છે તેમાં તેમણે કહેયું “એ બાબતમાં હું કયા બિંબેયો છું એ હું ચોકસ કહી શકતો નથી ” કેવળ સંભવતઃના પ્રકાર કરતા વધારે અગત્યની વસ્તુ તે સામાજિક વ્યવસ્થા છે હિંદુસ્તાનને કેવા ‘રાત્રી સામાજિક વ્યવસ્થા જોઈએ તે વિષે મહાત્મા ગાંધીએ એમનો મન

પ્રગટ કર્યો નથી. “ હું ભવિષ્યમાં બનનારી ઘટનાઓ અગાઉથી જોઈ શકતો નથી, ” “ હું મારી આસપાસ અંધકાર જોઈ છું, ” “ મારામાં જે આત્મ-વિશ્વાસ પહેલાં હતો તે હવે રહ્યો નથી, ” “ મારી પાસે સ્વરાજની યોજના તૈયાર હોય તો હું તરત જ પ્રગતે બતાવી દઉં, ” “ પ્રગત્યે ચૂંટેલી ભાવિ લોકસભા (કન્સ્ટીટ્યુઅન્ટ એસેમ્બલી) એ એનો નિર્ણય કરવો રહ્યો, ” વગેરે ઉદ્ગારો તેમણે ફરીફરીને, સ્પષ્ટપણે કહેલા છે. એવું હોય તો, હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ મળવું જોઈ એ કે નહીં એનો નિર્ણય પણ ભાવિ લોકસભાને કરવા દોને ! ગાંધીજીના આ વિષયને લગતા વિચારો તેમના ‘ હિંદ સ્વરાજ ’ માં પૂરેપૂરા આપેલા છે. એ બધાનો સાર એ છે કે જેટલી જેટલી વસ્તુઓ આધુનિક સુધારાની ખાસિયતરૂપ છે કે તેની સાથે સંબંધ ધરાવે છે તે બધી — યન્ત્રો, રેલવે, આગબોટ, વિમાન, વીજળીની બત્તી, મોટર, ટપાલ, તાર, જાપખાનાં, ધડિયાળ, ધરિપતાલો, શિક્ષણની પદ્ધતિ અને સંસ્થાઓ, વૈદકની પદ્ધતિઓ — ખૂરી છે; તેને માત્ર સુધારીને વ્યવસ્થિત બનાવ્યે નહીં ચાલે; તેનો સદંતર ભાગ જ કરવો જોઈએ. વળી એ લખાણ પરથી એવો પણ ખ્યાલ બધાય છે કે પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિના પણ ધણા અંશે — મોટાં ને વિશાળ મંદિરો, સુંદર કોતરેલા પથ્થરના ઘાટો અને મહેલો, લલિત કલાઓ, શાલ અને કિનખાખ, વિવિધ પ્રકારનાં વિદ્યા અને સાહિત્ય, જીવનને ‘ ભવ્ય ’ બનાવનાર સર્વ ચીજો — ચોખ્ખ હસ્તક્ષેપ કરીને ફૂંકી દેવા જોઈએ; અને અતિપ્રાચીન કાળના કૃષિજીવનનો પુનરુદ્ધાર કરવો જોઈએ, કેમકે ધર્મિયે અને કુદરતે માનવગતિને માટે એ જ સ્થિતિ નિર્મેલી હતી. પણ ખરું જોઈએ તો સંસ્કૃતિ અને તેની કલાઓ ને વિદ્યાઓ પણ કુદરતની જ કૃતિઓ છે. સ્વરાજ એટલે રામરાજ એમ મહાત્મા ગાંધીએ ઘણીવાર કહ્યું છે; તેમાં પણ ચોક્કસ વ્યાખ્યા આપી નથી. પણ રામરાજનો જે ચિતાર વાસ્તીકિએ આપ્યો છે તે ખરો માનીએ, તો એ રાજ એકલી ખેતી પર જ ચાલતું નહોતું. તે મોટે ભાગે ખેતીપ્રધાન હતું ખરું; પણ તેમાં એકલાં ગામડાં જ નહોતાં; મોટાં શહેર પણ હતાં. રાવણની સોનેરી નગરી લંકામાં યન્ત્રોનો વાપર ઘણો થતો. તેવું જે વર્ણવે વાસ્તીકિએ આપ્યું છે એવળખ તેજા જોઈએ જ એવકલ્લુ, માનવ સહેજ વધારે શાન્તરસવાળું, વર્ણન તેમણે રામની અયોધ્યાનું આપેલું છે.

હિંદુસ્તાનની અસારની આન્તરિક કલ્પલોવાળી સ્થિતિમાં ઘણા સુશિક્ષિત

જુવાનોની નજર રશિયા અને તેના સામ્યવાદ કે સમાજવાદ કે બોન્સેવિઝમ પર ચોટીતી છે, જોકે સા અનારનવાર આવતી ખુનામરકીથી તેઓ ડરે છે પણ ખરા બીજી બાજુ મહાસભાની અદરના તેમજ બહારના જૂની પેઢીના માણસો ગુનામી માનસની ઝટકણી કાઢે છે છતાં, ઝિટન યા તેની વસાહતો, અને અમેરિકા ને કદાચ ફ્રાન્સ ની હમના લોકશાસન તરફ મીટ માડી રહ્યા છે નાઝીનાદ — ફાસીનાદની ખુનમખુલ્યા તરફેણમાં હિંદુ કોઈ માણસ હોય એમ દેખાતુ નથી અને ટેટલાકને તો લાગે છે કે આ વાદો જે તેમની અતિશયતા છોડી દે, અને થોડોડ સાચો આધ્યાત્મિક ધર્મ તથા માનસશાસ્ત્રના થોડાક સિદ્ધાન્તો ગ્રહણ કરે, તો તેઓ એકબીજાની સાથે હાથ હનાવના લાગે એટલું જ નહીં પણ એકબીજાને ભેગી પણ પડે આ બધા વાદોએ ધણા પરાક્રમે કર્યો છે એ ખરું તેમના ઉધારપાસામાં મોળ મોટા ગુના પડેલા છે એ પણ ખરું તેમનો એકાગ્રી વિચાર ડરનાર મતાગ્રહીઓ જ તેમને એકબીજાની સામે ધુરકાવે છે, અને તેમની પ્રજાઓની શક્તિ શાન્તિને માટે સગમન કરવાને બદલે ચુલ્હનું સગમન કરવામાં વપરાવે છે

પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની દુર્દશાના દબા આલ્યા છે તેણે નમણી પ્રજાઓની સામે જે મહાપાપ કર્યો છે તેના ફગ હવે તેને પોતાને ભોગવવા વારો આવ્યો છે તેનું નસીમ સૂતરને તાતણે લગ્ગી રહ્યું છે એ જોઈને આપણા ‘લોકશાસનવાદી’ ને ‘સમાજવાદી’ નેતાઓની પશ્ચિમના વિવિધ ‘વાદો’ પરની ભોળી શ્રદ્ધા સાન દૂર ન થાય તોયે ઓગી તો થવી જ જોઈએ એ ‘વાદો’ને ખુદ એ પશ્ચિમના જ અગ્રેસર વૈજ્ઞાનિકો ને વિચારકો સખત રીતે વખોડી ગયા છે પશ્ચિમની આ અનદશા જોઈને આપણા દેશના પ્રાચીન અને કાળે કરી જોયેના સમાજવ્યવસ્થાના સિદ્ધાન્તો તરફ ગભીરપણે ધ્યાન અપાવું જોઈએ ને તેને વિશે વિચાર થવો જોઈએ કેટલાક પૂછે છે એ સિદ્ધાન્તો જે આપણા બધા સારા હતા, તો હિંદુસ્તાનની અધોગતિ કેમ થના પામી ? એનો ઉત્તર આ છે એ સિદ્ધાન્તોના હનાનદરોતું ચારિત્ર અધોગતિ પામ્યું તેમની ભાનના બદનાઈ, મગજ અનુ ચાલ્યું, સાગ સિદ્ધાન્તોનું અનુશીલન થયું નહીં, તેના પ્રત્યે દુર્નિદ્ર થયું એટલું જ નહીં પણ તેની જગ્યાએ બૂ. સિદ્ધાન્તોને સ્થાપનામાં આવ્યા હિંદુ ધર્મમાં ‘ધર્મ’ના રક્ષકો તપ અને જ્ઞાન અને ગુમાની એમ હવ્ય અને મગજનો સયોગ સામૂત ને અગ ન હોય તે

એકલે કે પરગજુ, તપસ્વી ને તત્ત્વદર્શી પુરુષોનો એક વર્ગ ન હોય તો, ઠાઈ પણ રાષ્ટ્ર, કોઈ પણ પ્રજા, કોઈ પણ સંસ્કૃતિ ફૂલીફાલી ન શકે જે રાષ્ટ્ર, જે પ્રજા હૃદય અને મગજનો આવો સયોગ સાધી ને ટકાવી ન થકે તે અધોગતિ પામીને અકાળ મૃત્યુથી, કે હિસડ 'અકસ્માત'થી મરી જવાના અથવા ગુનામ બની પારકાની દયા પર જીવનાના આ છેવટની દશા હિંદુસ્તાનની થઈ છે પણ હજુ તેનામા ઘણી જીવનશક્તિ બાકી છે, અને જે મહાત્મા ગાંધીના તપમા આસ્પદ પિંછાનો ઉમેરો કરનામા આવે તો તેને નવું આનંદ પ્રાપ્ત થનાનો પૂરેપૂરો સભન છે

મહાત્મા ગાંધી, જેઓ આજે આપણુ મોટામા મોટુ નીતિમગ છે આપણુ મોટામા મોટુ તપોમગ છે, તેમણે એ બગમા માત્ર આપણી પ્રાચીન વિદ્યા સમાજવ્યવસ્થાને વિષે જે શિક્ષણ આપે છે તેનુ શુદ્ધિમગ ઉમેરુ રહ્યુ છે તો તેઓ હિંદુસ્તાનને ઉગારી શકશે અને તેને પશ્ચિમનુ જાણુ ને વિકૃત પ્રતિબિંબ બનાવનાને બદલે પશ્ચિમને નવન કરના યોગ્ય જ્વનત ઉદાહરણરૂપ બનાવી શકશે

૧૦. ગાંધીજીનું રાજકારણ

આસપર્ષ આઈનસ્ટાઈન

ગાંધીજીનુ સ્થાન જગતના રાજકીય ઇતિહાસમા અનોખુ છે પીઠિત પ્રજાની સ્વાતંત્ર્યની લડતને માટે તેમણે સાવ નની ને મનુષ્યને જાજે એની રીત શોધી કાઢી છે, અને ભારેમા ભારે સ્ફૂર્તિ ને એકનિષ્ઠાપૂર્વક તેને અમનમા પણ ઉતારી છે તેમણે સુધરેલી દુનિયાના નિયારશીન લોકો પર જે નૈતિક અમર પાડી છે તે આપણા, પશુમગના પ્રામવ્યસાગા, યુગમા સંભવિત દેખાય એના કરતા વધારે લાંબો કાળ ટકી રહેશે કેમકે રાજકાજમા પડેલા મુત્સદ્દીઓ જેટલે અશે પોતાના અગત ઉદાહરણથી અને લોકો પર પ્રભાવ પાડીને પોતાની પ્રજાના નીતિમગને જાગૃત અને સંગતિ કરે તેટલે અશે જ એ મુત્સદ્દીઓનુ કાર્ય ચિરગ્રાથી રહી શકે

આના તેજસ્વી—ભવિષ્યની પેઢીઓને દીનાદીરીપ થઈ પડે એના — પુર નિધાતાએ આપણા જમાનાને આપ્યા છે એ આપણુ મહલાન્ય છે, અને તેને માટે આપણે કૃતજ રહેવુ ઘટે છે

૧૧. સમાજવિદ્યાના વૈજ્ઞાનિક અને શોધક

રીચર્ડ ગ્રે

ચન્દ્રો વિષેના ગાંધીજીના વિચારો સખન્ધી ઘણી ગેરસમજ ફેલાયેલી છે તેને લીધે પશ્ચિમના લગભગ એમ મનાય છે કે ગાંધીજીનું માનસ વૈજ્ઞાનિકના માનસથી સાવ ભિન્ન છે પણ આમ માનવું એ ભૂન છે

ગાંધીજી સમાજવિદ્યાના વૈજ્ઞાનિક છે, કેમકે તેઓ નિરીક્ષણ, સ્વયંશ્રુતિ, બૌદ્ધિક પ્રક્રિયા વડે ઉપજાવેલી કલ્પનાઓ, અને પ્રયોગાત્મક પરીક્ષા, એ ચતુર્વિધ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ વડે સામાજિક સત્યને શોધે છે તે અનુસરે છે તેમણે એકવાર મને કહેયું કે ‘હું પશ્ચિમના વૈજ્ઞાનિકોને પૂરેપૂરા પાવરધા નથી માનતો, કેમકે તેમના ઘણા પોતાની કલ્પનાઓનો પોતાના પર પ્રયોગ કરવાને રાજી નથી હોતા’ ગાંધીજી તો પોતાની કાંઈ પણ નવી કલ્પનાને પહેલા પોતાની જાત પર અજમાવી જુઓ છે, ને પછી જ બીજા કોઈને તે અજમાવવાનું કહે છે એ કલ્પના આકાર, સફાઈ, રેડિયો, સમાજસુધારો કે સત્યાગ્રહ એવાથી ગમે તે વિષયને લગતી હોય, તોપણ તેમની કામ લેવાની રીત તો એ જ છે તેમણે પોતાની આત્મકથાને નામ આપ્યું છે ‘સત્યના પ્રયોગો’

તેઓ કેવળ વૈજ્ઞાનિક નથી, સામાજિક સત્યના ક્ષેત્રમાં મહાન વૈજ્ઞાનિક છે તેઓ જે સવાલોની પસંદગી કરે છે, તેના ઉકેલ માટે જે રીતો અજમાવે છે, તેના સશોધનમાં જે ખત, ઉદ્યમ અને એકાગ્રતા રાખે છે, અને માનવ હૃદયનું જે ભંડું જ્ઞાન ધરાવે છે તે બધાને લીધે તેઓ મહાન છે પ્રગતિ સરકાર, વિચાર અને ભાવના, તથા તેમની આર્થિક ને યાત્રિક સાધનસામગ્રી એ સર્વ વસ્તુઓ ધ્યાનમાં લઈ તેની સાથે બધે બધે એવું રૂપ તેઓ પોતાની ડાર્યપદ્ધતિને આપે છે, એ સામાજિક શોધક તરીકેની તેમની મહત્તા બતાવે છે કઈ વસ્તુઓ તજવાનો ને કઈ સાચવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો એની પસંદગીમાં તેઓ જે વિવેક રાખે છે તે પરથી પણ તેમની મહત્તા દેખાઈ આવે છે વળી તેઓ જે વેગથી પોતાના સુધારાઓને અમરમાં મૂકે છે ને આગળ ધપાવે છે તે પણ તેમની મહત્તાની નિશાની છે તેઓ જાણે છે કે કાંઈ પણ સમાજમાં અમુક કાળે અમુક વેગથી જ પરિવર્તન થવું શક્ય છે

તેઓ જાણે છે કે કેટલાક ફેરફારો જે લાગ્યા વખતથી ગભીરસ્થામાં હોય છે તે એકાએક જન્મ પામે છે, જ્યારે ખીજા ફેરફારોની વ્યાપકતા પૂરેપૂરો ફેરફાર થતા, જૂની પેઢીહિતાર ટેવા ને મનોવૃત્તિઓ ખરી પડતા, અને નવી ટેવા ને મનોવૃત્તિઓ પૂરેપૂરી કેળનાઈ રહેતા તથા પેઢી જેટલો વખત પણ કદાચ લાગી જાય સામાજિક શોધની વ્યાપકતા તેમની મહત્તાનું ખીજું એક ચિહ્ન એ છે કે તેઓ જ્યારે જ્યારે કઈક સમાજસુધારો સૂચવે છે ત્યારે તેને પાર પાડવા માટે કાર્યસાધક સરથા પણ ઊભી કરે છે સગદન અને કારભાર બંનેની બધી વીગતોનું અસાધારણ જ્ઞાન તેઓ ધરાવે છે અનેક ક્ષેત્રોમાં તેમના કાર્યના પરિણામે અત્યાર લગીમાં તેમની અસાધારણ મહત્તા સિદ્ધ કરી છે, અને હું માનું છું કે જે ક્ષેત્રોમાં તેમનું કામ હજુ હમણા જ શરૂ થયું છે તેમાં ઇતિહાસ તેમની મહત્તા સિદ્ધ કરી બતાવશે

જે વિશાળ અને વિવિધ સામાજિક પ્રશ્નોને વિષે તેમણે ખાસ કામ કર્યું છે તે પ્રશ્નો આ પ્રમાણે છે (૧) ગરીબાઈ, (૨) બેકારી, (૩) વ્યક્તિઓ, સમૂહો તથા રાષ્ટ્રો વચ્ચેની હિંસા, (૪) સામાજિક સમૂહો વચ્ચેના કુસંપ અને ધર્મણ, (૫) કેળવણી, (૬) એ બધાથી સહેજ ઓછે અંશે, સફાઈ અને પ્રગતીય આરોગ્ય, આહાર અને ખેતી એ સર્વમાં સુધારા આ પ્રશ્નો મોટા છે એ સહુ કમૂંઝ કરશે હું એની ચર્ચા બેનગ ક્રમમાં કરના ઈચ્છુ છું

સફાઈ અને પ્રગતીય આરોગ્યના ક્ષેત્રમાં ગાંધીજી સમજે છે કે જ્યાં સુધી પ્રગતી ગરીબાઈ ઓછી થાય નહીં ત્યાં સુધી સફાઈ અને આરોગ્યને લગતા ઘણા પ્રશ્નોનો નિવેડો આવી શકે એમ નથી જતા તેમણે પેનાના આશ્રમોમાં સફાઈની એવી ઘણી સાદી રીતો અજમારી ને દાખલ કરી છે જે દેશના મોટા ભાગની ખેડત વસ્તીથી અમનમાં મૂખી શકાય એવી છે તેમણે ઘણા કાર્યમતાઓને એ રીતોનું શિક્ષણ આપીને તૈયાર કર્યા છે, અને એ રીતો ધીરેધીરે અનેક જગ્યાએ દાખલ થઈ રહી છે

એકબીજાથી વિખૂટા પડેલા સામાજિક ગમદાને તેમના ઝેરવેર દૂર કરી મેળ કરના સમન્વયવાતી બાબતમાં ગાંધીજીએ ઘણી પ્રાતિ આપી છે અગ્રણીતાનિવારણ અને હિંસાને બિન બિન એ એનું ખાસ ઉદાહરણ છે સામાજિક ઐક્યની ઐકિક અને તેથી સાચી (આંતરિક તેમજ બાહ્ય)

હિંદુઓને જોડી મોટી આ વિષયમાં થઈ છે તેટલી મોટી હિંદુઓ પીળા કાઠિયા દેશમાં થયેલી મારી જાણમાં નથી હિંદુ-મુસ્લીમ ધર્મો મોટે ભાગે બહારના રાજકીય સંજોગોને આભારી છે, ને એ સંજોગો પર ગાંધીજી કે પીળા કાઠિયા હિંદી અકુશ ધરાની શકે એમ નથી જતા હિંદુસ્તાન જ્યારે આઝાદી મેળવશે ત્યારે એ સવાલનો નિવેડો આવશે, અને એ નિવેડામાં ગાંધીજીની કાર્યપદ્ધતિ ઘણી કામ આવશે

પ્રજાના પ્રાથમિક શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં ગાંધીજીએ થોડા વખત પર એક નવી યોજના શરૂ કરી છે એ યોજના અનુસાર વિદ્યાર્થીઓને મર્યાદા શિક્ષણ કોઈ ને કોઈ હાથઉદ્યોગ વાટે આપવામાં આવશે, જેટલું જ્ઞાન આપના યોગ્ય હશે તે બધાનું સીધી યા આડકતરી રીતે અનુસંધાન અમુક અમુક હાથઉદ્યોગની ક્રિયાઓ સાથે કરવામાં આવશે આપણું સહુને માથે આર્થિક આફતો આવી પડવાનો ભય ઝૂંમી રહ્યો છે, એવી સ્થિતિમાં આ યોજના સારી કામ આવશે એવી આશા રહે છે એવી વિદ્યાર્થીઓ લાલુતા લાલુતા જ કમાણી કરશે, અને એ રીતે જોઈતામાં જોઈતી સરકારી મદદથી શિક્ષણ મેળવે જનસમુદાયને માટે સુવલ બની જશે તે ઉપરાંત શિક્ષણમાંથી ઘણી નફામી વસ્તુઓ નીકળી જશે, અને શિક્ષણ જીવનમાં ઉપયોગી નીવડે એવું અનશે. વળી, અનુષ્ઠાન આપના વિકાસ દરમિયાન મન હાથ અને આખ પર આધાર રાખતું આવ્યું છે, એ હમીકતની સાથે પણ શિક્ષણની આ નવી યોજનાનો મેળ જોમે છે

હિંમ્મનો પ્રશ્ન અને તેનો ઉકેલ આણવાની ગાંધીજીની રીત એવી ચર્ચા મેં ‘અહિંસાનો પ્રમાણ’ (The Power of Non-violence) નામના મારા પુસ્તકમાં કરી છે, તેથી એની વધારે ચર્ચા અહીં નથી કરતો એમની કાર્યપદ્ધતિએ હિંદુસ્તાનને હજુ અરાજક અપાવ્યું નથી એ સાચું, પણ તેણે દેશને ઘણો આગળ વધાર્યો છે, અને હવેલગ આખી પ્રજાનું રાજકીય ને સામાજિક માનસ બદલી નાખ્યું છે પોતે કંઈક હવેલગ દરજ્જાના છે એવો જે ભાવ એમના ઘણાખરાના મનમાં અગાઉ હતો તે નીકળી ગયો છે તેની જગ્યાએ આશા, આત્મવિશ્વાસ અને રાજકીય સ્ફૂર્તિ તથા હિંસાદ આપ્યા છે, ને પોતાનામાં એક નવા પ્રકારની શક્તિ આવ્યાનું ભાવ પ્રગટને થયું છે મને વિશ્વાસ છે કે ગાંધીજીની કાર્યપદ્ધતિ હિંદુસ્તાનને આઝાદી અપાવશે, એટલું જ નહીં પણ આખી દુનિયાનો કાલાપવરો કરાવશે

ગરીમાઈ અને બેકારીના પ્રશ્નનો ગાંધીજીએ સચવેલો ઉત્તર એ છે કે ઝાપડના હાથપીગલુ, હાથઝાતલુ ને હાથચણાટનો ઉદ્યોગ સજીવન કરવો, અને ખીજા હાથઉદ્યોગ ફરી ખીનનના આ યોજનાની યોગ્યતા મામે પશ્ચિમમાં એટલો બહોળો ને ઊંડો પ્રિરોધ થાય કે, અને હિંદુસ્તાનમાં પણ પશ્ચિમની ને શહેરી દમે શિક્ષણ પામેના હિંદીઓ તેનો એવો પ્રિરોધ કરે છે, કે એ યોજના કેરી સગીન છે તેની ચર્ચા પશ્ચિમની પરિભ્રમણ નાપરીતે અટી કરવા હું ધાર છું.

એક વાત હિંદુસ્તાનમાં તો સારી પેઠે જાણીતી છે પણ ખીજે જાણીતી નથી હિંદની આમોહનમાં થોડાક જ મહિના સામટો વરસાદ પડે છે, ને ઘણો લામો વખત તાપ અને સૂકી હવા દોય છે તેને લીધે આખા દેશમાં ત્રણથી છ મહિના જેટલો વખત એવો આવે છે જ્યારે ખેડૂતોને કઈ જ કામ રહેતું નથી ઉનાળાનો સખતમાં સખત તાપ પડતો દોય ત્યારે તેઓ કહણ જમીન ખેડી શકતા નથી, તેમ પાક વાની કે લણી પણ શકતા નથી હિંદુસ્તાનમાં ખેતર ને જગલમાં જાતે મજૂરી કરનાર લગભગ ૧૨ કરોડ માણસો છે, તેથી દર વરસે ગામડામાં અમુક મોસમમાં જે બેકારી આવે છે તેનો વિસ્તાર — બેકારોની સખ્યા, અને દેશની કુલ વસ્તીમાં તેમનું પ્રમાણ, એ બને બેતા — મહુ જ મોટો હોય છે એથી આર્થિક હાનિ પાર પિનાતી થાય છે એનાથી જે માનસિક ને નૈતિક અનનતિ અને હ્રાસ થાય છે તે લખાનક છે પશ્ચિમમાંથી મિનકાપડ આવતું થયું તે પહેલા ખેડૂતો આ બેકારીનો સમય પોતાને માટે ઝાતીનણી લેનામાં ને ખીજા ગૌણ હાથઉદ્યોગો ચનાવનામાં ગાગતા આજે પણ હિંદમાં વપરાતા ઝાપડનો આશરે ત્રીજો ભાગ હાથસાગ પર વણાય છે કપાસ હિંદના લગભગ દરેક પ્રાંતમાં પાકે છે આ કામને માટે હાથે ચનાવવાના જે ઓળંગે બેઠાંએ તે દૂધી આવકનાળા ખેડૂતો ખરીદી શકે એટલા સખ્તા હોય છે હાથઉદ્યોગની પરંપરાનો હુ છોક નાશ નથી થઈ ગયો હાથે બનાવેના ઝાપડનો બખરલાન મિનકાપડની કિંમત કરતા ઘણો વવારે નથી હોતો જેઓ જાતે સૂતર કાતી લે છે તેમને તો હાથે રણેનું કાપડ મળતું પડે છે દેશની વસ્તીના મોટા ભાગનું કપડાનું ખરચ જીવનના કુલ ખરચના પાંચમાં કે છઠ્ઠા ભાગ જેટલું હોય છે જે થોડા માડ માડ હવે છે ને મહાકળે શુખરો દે છે તેમને માટે તો આ રીતે પિનાઅડચણે જીવનના કુલ ખરચના

હસમા ભાગ જેટલી રકમ અચી જાય તો બહુ મોઠી વાત કહેવાય આને હાથઉલ્લોગ કેવળ આર્થિક દૃષ્ટિએ જ કીમતી નથી લાખા વખતની બેકારી ને ગરીબાઈથી માણસોમા આશા, ઉત્સાહ, સ્વમાન ને સ્વાસ્થ્ય નષ્ટપાત્ર થઈ ગયેના હોય છે તેને તે સૂક્ષ્મ પણ સખાગ રીતે ફરી બચ્ચત કરે છે હાથઉલ્લોગમા રોગ મગાડવાની આ શક્તિ છે એમ આતુ જમાનાના મનોવ્યાધિના ચિકિત્સકો કબૂલ કરે છે, અને હાથઉલ્લોગનો મનના રોગમા, ખાસ કરીને ગમગીનીથી આની ગયેના ગાડપણમા, ઉપચાર તરીકે બહોળા પ્રમાણમા ઉપયોગ થાય છે એટલે હિંદની બેકારીના ધનાજ તરીકે આ ઉલ્લોગને સજીવન કરવાની યોજના ઉપરઉપરથી જોતા લાગે છે તેટલી હાસીપાત્ર ખરેખાત નથી

છતા પણ ઘણા લોકો એ વિચારને હસી કાઢે છે, તેને તુચ્છકરે છે, અને કહે છે કે એ તો આગળ જવાને બદલે પાછા પડવાની વાત છે, આ જમાનામા એ જરીપુરાણી વાત ચાલી ન શકે, એથી તો પ્રગતિના કાગ પાછળ પડે છે, શ્રમરિભાગના અતિશય ફળદાયી સિદ્ધાન્તનો લાગ થાય છે, યન્ત્રો અને નિરાતની અનગણના કરવામા આવે છે

કોઈ પણ ઉલ્લોગપદ્ધતિનું પ્રયોજન તેને અધીન રહેનારા સમગ્ર જન સમૂહને લાભ પહોંચાડવાનું છે અમુક ઉલ્લોગપદ્ધતિથી મોઠી લઘુમતીને લાભ ન થતો હોય, અને જો એ લઘુમતી પોતાની આર્થિક સ્થિતિ ખરેખર સુધારતારી બીજી કોઈ ઉલ્લોગપદ્ધતિ સીકારે, તો તેણે બેનફૂફી કરી એમ ન કહી શકાય અમુક ઉલ્લોગપદ્ધતિ કરોડો માણસોને રોજ પૂરી પાત્રી ન હોય, તો એ પદ્ધતિ તેમને માટે અધારી ગતી સમાન ગણાય, અને તેઓ જો પાછા ફરીને ખરેખરો—પોતાના કાબૂમા રહે એવો—રસ્તો શોધી ન કાઢે, તો તેઓ મૂરખ ગણાય એમને માટે તો આર્થિક ઘડિયાળ બધ પડી ગયું છે તેમને બને ગમે તેટલા વેગથી પણ તેમના જીવનની એક મોઠી જરૂરિયાત પૂરી પાડે એવી ઉલ્લોગપદ્ધતિ તેઓ સ્વીકારે, તો તેથી એ ઘડિયાળના કાગ પાછા પડતા નથી, પણ બધ પડેલું ઘડિયાળ ફરી ચાલતું થાય છે પ્રગતિના કાગ હાથથી આ નતા યન્ત્રોના સીકારથી પાછા પડ્યો એના કરતા વધારે તો આધુનિક યુદ્ધને લીધે પાછા પડવાના છે છતા જગનના મુત્સદ્દીઓ ને રાજપુરોહો યુદ્ધની પાછળ વધારે ને વધારે પૈસા ખરચતા જાય છે, અને ઘણાખરા ઇજનેરો ને બીજા 'સુશિક્ષિત' લોકો તેમા સમનિ આપે છે

ન્યારે હાથઉઘોગો જનરી હતા ત્યારે શરીરશ્રમને સમાજની વ્યવસ્થામાં જે સ્થાન હતું તે તેની જે ઉપયોગિતા હતી તે અનેમા આધુનિક યન્ત્રોઘોગે ઘગડો કર્યો છે, અને શરીરશ્રમનો દરજ્જો અગાઉના કરતા હવેકો બનાવી મૂક્યો છે. હાથઉઘોગનો સ્વીકાર કરવાથી શ્રમવિભાગના સિદ્ધાન્તનો ત્યાગ થવાનો નથી. યન્ત્રો આપોઆપ અથવા લગભગ આપોઆપ ચાલતા થવાથી શ્રમવિભાગનો સિદ્ધાન્ત કેટલેક અંશે ખોરમે પડ્યો છે. વળી અગાઉ યન્ત્રોથી પેગ થયેના માનને માટે મોટા બજારો ખુલ્યા હતા, તે હવે નાના થઈ ગયા છે, અને મજૂરો, વ્યવસ્થાપકો ને મૂડીદારો વચ્ચે જે સહકાર, પરસ્પરાશ્રય ને મેળ હોવા જોઈએ તે ઘટી ગયા છે, તેને લીધે પણ શ્રમવિભાગના સિદ્ધાન્તનો સંયોગ અમન હવે થતો નથી. શ્રમવિભાગનો સિદ્ધાન્ત અમુક હદ સુધી જ લાભદાયી નીવડે છે, અને એ હદ હમણા હમણા સાકડી બની ગઈ છે.

ગાંધીજીની યોજનામાં યન્ત્રો કે વિજ્ઞાનનો ત્યાગ નથી, તેમ તેની અગાળના પણ નથી. બેકાર લોકોની જે માનવશક્તિનો લગભગ અત્યારે અનાનસુ પડ્યો છે તેને વાપરના માટે એ યોજના સાદા યન્ત્રોની મદદ લે છે. એટલું જ તે અમુક પ્રકારના યન્ત્રો પસંદ કરે છે તે એના માટે કે એ યન્ત્રોનો જનસમુદના આર્થિક ને સામાજિક અંગેનો સાથે મેળ ખાય છે, અને તે ઉપગમ, અત્યારે ન્યારે મુશ્કેલીઓના મોગ પડ્યા આવી પડેના છે તે વખતે એ સાદા યન્ત્રોના વાપરથી નવા અધગ સામાજિક ને આર્થિક પ્રશ્નો ઠામ થવાના નથી.

અત્યારે સર્વ દેશોમાં વરકરી આધનમામત્રી ને પ્રગતિ પામી વધવાના સરખરી નાણાની રકમ, અને કુલ ખર્ચને મુકામને તેજુ પ્રમાણુ મો ઉત્તરેતર વધવા જતો છે. તેને લીધે લોકોની જાનની હાજતો પર કાપ મુકાનો નવ્ય છે, અને શિક્ષા પ્રવૃત્તિઓ આરોગ્ય વગેરે યોગ્યેવાના વિસ્તાર પામી રહ્યા અગમ્યમાં ઘમઘે થતો જતો છે. પશ્ચિમમાં તો એમ્બાગી સામાજિક અસત્તિ ને અસમિશ્રિતતા ફગાવેલી છે, ને તેની નિશાનીરૂપે ગાળખ આપત ને ચૂનાના પ્રમત્રીમાં વધારો થઈ રહ્યો છે. જે બીજી વિશ્વયુદ્ધ થયે તો માનવશક્તિને હાથઉઘોગથી ઉપચારની જરૂર મેળ પ્રમાણમાં પડશે ખરી. અને સર્વ પ્રકારના હાથઉઘોગો દેગેર લેકે ને — અર્થિક દૃષ્ટિએ તેમજ ઉપચાર તરીકે અને રીતે — અધિક ઉપયોગી થઈ પડશે.

વળી આપણે એ પણ બૂઝવું ઘટવું નથી કે મોટા યન્ત્રોદ્યોગવાળા સર્વ દેશોમાં વસ્તીનું પ્રમાણ ઝપાટાબેર ઘટવું જાય છે. પશ્ચિમના અનેક અર્થ-શાસ્ત્રીઓએ પુરાવા આપીને એ હકીકત સાબિત કરી બતાવી છે. ખાસ કરીને પશ્ચિમમાં આ જે વસ્તીનો ઘટાડો થઈ રહ્યો છે તેનાં આર્થિક ને સામાજિક પરિણામ અનિશ્ચય વસમાં આવશે, ને તેની અસર આખી દુનિયા ઉપર પડશે. એ કારણસર પણ હાથઉઘોગની — ખાસ કરીને ખાદીની — પ્રવૃત્તિ અતિશય મદદગાર થઈ પડશે.

ખીજાં અનેક કારણોની સાથે આ કારણોનો પણ વિચાર કરતાં મારી તો પાકી ખાતરી થઈ છે કે ગાંધીજી સમાજવિદ્યાના મહાન વૈજ્ઞાનિક અને મહાન સામાજિક શોધક છે. તેમણે કરેલાં કામો જોઈને મને તો પેલી જૂની સંસ્કૃત કહેવત યાદ આવે છે: ‘ માણસને ચમત્કારી શક્તિઓ અધરાં કામો કરવાથી નથી મળતી, પણ શુદ્ધ હૃદય વડે કામ કરવાથી મળે છે. ’ એટલે કે ઉચ્ચ આશય રાખીને, એકાગ્ર ચિત્તે, ને સંપૂર્ણ એકનિષ્ઠ વડે કામ કરવાથી ચમત્કારો કરી શકાય છે. ઈશ્વરે આપણને ગાંધીજી આપ્યા છે તેને માટે આપણે તેનો પાઠ માનવો ઘટે છે.

૧૨. યુગપુરુષ

જિરાહડ હડ

ધનવાન થવું એટલે સંસ્કારી થવું એમ માનવાનું પાશ્ચાત્ય જગતે શરૂ કર્યું ત્યારે તેણે એમ માની લીધું હતું કે તેની પોતાની યત્રો વાપરવાની કુશળતા ઉત્તરોત્તર વધતી જ જશે, પોતાનું કન્યાણુ પણ એટલા જ પ્રમાણમાં વધતું જશે, પોતાની આખાદી કાયમ ટકશે, માણુઅમાનને પાર વિનાનો માત્ર સરખે દિરખે મળવાથી તેઓ સહુ સરખા બની રહેશે, અને હમેશાં આગળ વધવાનું જ રહેશે, અટકવા કે પાછા ફરવા વારો કદી આવશે જ નહીં.

પશ્ચિમની આ કલ્પના દલે ખોટી ને અલ્પજીવી નીવડી છે, ને બંધાની લાયક છે. એટલે દલે આપણે બેધાનપણે કહી રાહીએ છીએ કે માણુઅમાન અરખા નથી; કુદગતે સનુને એકીવની આત્મસક્તિ આપેલી હોઈ, જગતમાં ફેટલાક મહાત્માઓ છે ને ફેટલાક અફવાત્માઓ છે. વળી સંસ્કૃતિનો પ્રવડ

હમેશા આગળ જ વધે છે ને વધવો જોઈએ એવું નથી તે સાન થવી જવાનો સભન પણ મહે છે તેમજ કોઈએક સજ્જનશીલ માનસની પ્રેરણાથી તેમા એકએક રૂપાન્તરો પણ થતા પામે છે

આ જાણ આપણને બહુ વેળાસર થઈ છે પાશ્ચાત્ય જગત એમ માની મેહુ હતુ કે પોતે ભરિખમા અપાર સુખ્યેન, એશઆરામ અને વૈભવ ભોગન માની તૈયારી કરી રહ્યુ છે પણ વસ્તુત તો તે પોતાનો મુખ્ય પ્રશ્ન પણ ઉકેલી શકતુ નહોતુ એટલુ જ નહીં પણ એ પ્રશ્નને ઝપાટાબેર વધારે ને વધારે વિન્ન બનાવી રહ્યુ હતુ એ પ્રશ્ન આ હતો જગતમા કાવ્યને ને મુનેદશાન્તિ શી રીતે જાગી રખાય ને તેનો ભગ થતો શી રીતે અગકારાય ? અને હિંસા એ જો શાંતિ અને ન્યાયની રક્ષા કરનાનો એકમાત્ર ઉપાય હોય, તો એ રીતે શાંતિ અને ન્યાયની રક્ષા કરનારો માણુમ જ તેનો ભક્ષક નહીં નીચડે ને અશાંતિ ને અન્યાય નહીં મચાવે એની શી ખાતરી ? આ પ્રશ્નનો વિચાર સહુ મોગ મુધાગકે ને મરવો પચ્ચો હતો ઇમુએ તનનાર હાથમા લેવાની ના પાડી હતી પણ તેમના અનુયાયીઓએ પોતાના હાથમા રાજસાગ્રા આનતા જ તનનાગ ઉગામી હતી હઝરત મહમદે પણ સમજાન વડે ધર્મોપદેશ કરનાથી શરઆત કરી હતી, પણ પછી જુલમને ત્વરિતમા ત્વરિત પ્રચાર કાર્યના સાધન તરીકે સ્વીકારી લીધો હતો જતા યુદ્ધથી ધારેતુ કામ સફળ થતુ નથી યુદ્ધ કદી પ્રુખ્યમય હોઈ શકે કે કેમ એ સમાન તો જુદો છે યાત્રિક ગોધો જેમ જેમ વધતી જત છે તેમ તેમ શસ્ત્રાસ્ત્રો અયોદ્યાપ્રતિ સાધન બનતા જતા છે, ન તાકેના નિગાન પર ધા કરનાને અધિધાધિક અસમર્થ બનતા જતા છે પરાણે, અમન્યરીથી, શસ્ત્રાસ્ત્રના ઉપયોગ વડે, ઈર્ષનો મન ખરેખર મનની શમતો નથી એ માત તો છે જ પણ તે ઉપરાત યુદ્ધમા આખ મીચીને ફોગાગિયો ધા કરવામા આવે છે તેથી, જેમને પડેના મન લગાઈ જોડે દલી વેશોસા નહોતી તેઓ ધાયન ધાય છે, અને તેઓ મના મરનારના વિરોધી દગમા ભડે છે શસ્ત્રયુદ્ધ એ રાજનીતિનુ એક સાધન નથી તે અમાનતો એક વ્યાધિ છે

એટલે અનન્ય વિચાર કરનાર કશા મા ભોએ ચોતાનો ધાર્યો તેવુ પાગ પાના માટે એક માન પે । મરનાનો પ્રયત્ન આપ્યો છે, અને તેને માર

એક સમય 'સૈન્ય' તૈયાર કર્યું છે. ધર્મશિષ્ય લોચોયાએ સ્થાપેલી 'સોસાયટી ઓફ ઇસસ' આ પ્રકારનો એક મોટો પ્રયાસ હતો. એ સંઘમાં અમુક સ્વનિર્ધારિત માણસોને જ દાખલ કરવામાં આવતા. તેમની શુદ્ધિનો વિકાસ તો સાધવામાં આવતો જ, પણ તે ઉપરાંત તેમને મનોનિગ્રહની તાલીમ પણ આપવામાં આવતી. નિયમપાલન અને ઉપરીઓની આજ્ઞાનું પાલન એ બે બાબતમાં એ સંઘની વ્યવસ્થા લક્ષ્મી જેવી કરવામાં આવેલી. ઘરબાર, બૈરી બાળક, મિત્રકન કે હોદ્દો એ કશાનું સુખ સંઘના માણસોને ન મળતું. માણસોને આવી રીતે તાલીમ આપીને તૈયાર કર્યા પછી, તેમને સંઘના સેના પતિના આદેશ અનુસાર દુનિયામાં મોકલી દેવામાં આવતા. ખ્રિસ્તી ધર્મ સુધારાના પહેલા સપ્તાહમાં રોમન કેથેનિક સર્વે જે સંખ્યામાં ગુમાયુ હતું તે ફરી મેળવવું — એટલે કે કેથેનિક સમ્રાટ છેડી ગયેના માણસોને તેમાં પાલ લાવવા — એ કામ તેમને કરવાનું હતું.

તે પછી નવા નિઃશસ્ત્ર બન્યા એક બીજાને મોટો પ્રયોગ થયો. તેમાં ધર્મની પુનઃસ્થાપના માટે સંઘ રચવામાં નહોતો આવ્યો. પણ કેટલાક પ્રશ્નો નિવેડો જે હિંસાના પ્રયોગથી લાગી શકાતો નહોતો તે નિઃશસ્ત્ર બન્યા પ્રયોગથી લાવી શકાયો. ગાંધી માણસોનું ગાંડપણ મગડવા માટે નવી માનસિક પ્રક્રિયા વપરાવા લાગી. એ અહિંસાનો નાનકડો છતાં ચોક્કસ ને અણધાર્યો વિજય હતો. આ નવી પદ્ધતિથી ગાંધી માણસોનું ગાંડપણ મગડવા લાગ્યું. એટલું જ નહિ પણ સમાજમાં અગાઉના કરતાં ઓછા માણસો ગાંધી થયા લાગ્યા. એ માણસોને મારપીટ કરવાની જે જૂની, જૂનભરેલી, રૂઢ પદ્ધતિ હતી તેનાથી આવું પરિણામ કદી આવ્યું ન હતું. તે પછી, પછાત પ્રાંતો જેને સર્પ સાધવામાં, જંગલી જનવરોને કેળવવામાં, અને ગુનેગારોને કેળવી પાછા સમાજમાં ભેળવી શકાય એવા સજ્જન બનાવવામાં પણ આ અહિંસક પદ્ધતિનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો. આમ એ પ્રયોગનું ક્ષેત્ર અગાઉના કરતાં ઘણું વિસ્તાર્યું.

હિંસાને વશ ન થાય એવા માણસો ને જનવરોના અમુક સમૂહો જેને કામ લેવામાં આ નવી પદ્ધતિનો પ્રયોગ કરવાથી આગળ ઘણા આશ્ચર્યકારક પરિણામો આવ્યા. પશ્ચિમમાં પણ કવેકર લોકો જેવા ધર્મનિષ્ઠ માણસોએ અગાઉ કેટલાક વ્યક્તિગત પ્રસંગોમાં એવા પરિણામો આણી બતાવ્યા હતા.

પણ આ નના મળેના પરિણામો એ છૂટીજ્વાઈ શોધો હતી એ એટલી બધી છૂટીજ્વાઈ હતી કે ખુદ એ પદ્ધતિએ કામ કરનાર લોકોને પણ એવો ખ્યાન આપ્યો નહોતો કે એમની શોધ, કાર્યપદ્ધતિ અને સફળતાને યુદ્ધ અને શાંતિ, સામાન્ય સમાજવ્યવસ્થા, તથા આંતરરાષ્ટ્રીય સમઘોની સાથે કરી સમઘ છે, અથવા તો એને લગતા પ્રશ્નોમા આ પદ્ધતિનો પ્રયોગ કરી શકાય એમ છે

દરમ્યાન યુદ્ધના શસ્ત્રાસ્ત્રો તો ઢગનામધ ખડકાયે જ જતા હતા આખરે તેની સહારશક્તિ એટલી હદે પહોંચી કે મનુષ્યને હાથે કોઈ પણ શસ્ત્રાસ્ત્રો વડે આટલો સહાર થઈ શકે એવી કલ્પના સુદ્ધ કોઈએ કરી નહોતી જેમ જેમ એ શસ્ત્રાસ્ત્રોની લીપણતા ને વ્યર્થતા વધતી ગઈ, માણસો પોતાના મનમાંથી એના ગાડપણને કાઢવા અશક્ત બનતા ગયા, તેમ તેમ — મનુષ્યના વહેનારમા ઘણીવાર બને છે એમ — એ શસ્ત્રાસ્ત્રો સાધન મળીને સાધ્ય બનતા ગયા અગાઉ, એ શસ્ત્રાસ્ત્રો વિજયને માટે જરૂરી હોઈ એના વિના ચાલી ન શકે, એમ કહી એનો બચાવ કરનામા આવતો હવે માણસો એમ કહેવા લાગ્યા કે એ એક ભીશ્યુ દેવતા છે, એની પૂજા કરવી જ જોઈએ, અને શસ્ત્રાસ્ત્રો નના નના બનાવ્યે જવા ને તેના ખડકલા કરના એ જીવનનો પરમ પુરાર્થ છે

આમ એક તરફ સ્વતન્ત્ર માણસો ખુનરેજી કરનાર યન્ત્રોની શક્તિને વગરનિચારે તામે થયા બીજી તરફ માનવસમૂહોની મૂર્ખાઈ જોર કરના લાગી એ મૂર્ખાઈ પેના સહારક યન્ત્રોના જોટવી જ આંધળી, ને તેના કગ્તાયે અધિક વિનાશક, હતી આમ બે ગાડપણુ બેગા થયા એનો સામનો કરનાને એક એવા પુરુષની જરૂર હતી જે સહારના રાક્ષસી શસ્ત્રોના રોધકો જોટવો જ બુદ્ધિશાળી હોય, અને પ્રજાઓને એકબીજાની ક્તન કરના હડસેની મૂંઝારા આમુરી નેતાઓના જોટલી જ કાર્યશક્તિ ને ઝડપનાગો હોય

મોહનદાસ ગાંધી તે આ પુરુષ છે એમ દતિદાસકારો કહ્યા વિના રહેવાના નથી, એ નિર્વિનાદ છે જે કાળે યુરોપ, એશિયા અને આફ્રિકા, અગાઉ કદી ન ખંચાયા હોય એની રીતે, એક ત્રિપક્ષી, અનિચારી ને આધળા મર્વામા ખંચાઈ રહ્યા હતા, તે કાળે ભારતમાં આફ્રિકાને આ પુરુષની બેઠ કરી, કે જેથી તેઓ ત્યાં યુરોપની સામે પોતાનો પહેલો મહાપ્રયોગ કરે અથવા, એ પ્રયોગ યુરોપની સાથે રહીને કરવાનો હતો એમ કહેવું વધારે સાચુ ગણાવ

માટે તો એ એક જ માર્ગે જવું લાજમ છે, અને એ માર્ગ આજે ખુલ્યો છે એનું શ્રેય, ખીજા કોઈના કરતા અધિક અશે, તે પુરુષને છે જેઓ આજે પોતાના જીવનના અને પોતે કરેલી માન્યતાના શિખર પર ઊભેલા છે

હવે પત્રી આનંદના વરસો દુઃખ અને અધકારથી ભરેલા નીચડાનો સભર છે, છતાં તે પ્રકાશ અને આનંદથી ભરેલા પણ હશે આ લેખનો લેખક આભાર સાથે કબૂલ કરે છે કે તેની આખો આળીમેક વરસ પર લીઓ ટોચટોચના હૃદયસ્પર્શી વચનોથી ઊડેલી તે પરથી તેણે અચકાતે અચકાતે એનિઝ ગરીમાઈ અને યુદ્ધપિરોધના પ્રયોગો કર્યા, ને આખરે એને લીધે તેને કેદખાનાની કાડીનો પણ હીકીક લામો અનુભવ લેવો પડ્યો ત્યાર પછીના તેના પ્રયત્નો વધારે અનિરત ને એકધારા ચાલ્યા હોત તો સારુ થાત એમ તેને લાગે છે ખરું છતાં, રશિયાના એ મહર્ષિનું સ્થાન આજે જેમણે લીધું છે તે ભારતના ઋષિનરને ચરણે આ શ્રદ્ધાજ્ઞાનિ અર્પણની તક તેને મળી છે તેને સારુ તે ક્તમ છે

નગરી છે, અને જે નગરીના સ્વપ્ના અમે મેલી ગયા છીએ, તે જ નગરીમા અમારી સાથે તેઓ પણ વાસ કરે છે

૧૩. મુક્તિ અને સંસારસેવા

વિલિપ્યમ અર્નેસ્ટ હોર્ડિંગ

આજે દરેક માણસની આગળ એક કાલકો આવી પડેલો છે તે સ્વયં પ્રત્યે વફાદાર રહેવા માગે અને સમાજના સર્વ સમન્ધો સાચવીને તેને લગતા કર્તવ્યો કરના માગે, તો પછી તે યથેચ્છપણે વર્તી કે વિચારી શકતો નથી. પોતાની મ્લતનતા પર આવો કાપ મુકાતો જોઈ તે મૂઝાય છે. ગાંધીજીએ આપણને જેમ જીવન ધણા રિયલમા રસ્તો બતાવ્યો છે તેમ આ કાલકોનો ઉકેલ કેમ લનાય તે પણ શીખવ્યું છે.

આપણે આપણી ધાર્મિક, રાજકીય ને સામાજિક મર્યાદાઓ વિશે વિચાર કરવા બેસીએ તો સૌથી પહેલું તો આપણને તેની ખામીઓનું ભાન થાય છે. આપણા પશ્ચિમના સમાજમા સુશિક્ષિત માણસને કોઈ પણ ખ્રિસ્તી સમ્રાજ્યના મધમા રહેલું મુશ્કેલ લાગે છે, કેમકે કોઈ પણ સમ્રાજ્યના સિદ્ધાંતો આજે છે તેના રૂપમા તે સ્વીકારી શકતો નથી. તેને કોઈ પણ રાજકીય પક્ષના સભ્ય થવું અઘરું લાગે છે, કેમકે એ સર્વ પક્ષો અશુદ્ધિ ને સ્વાર્થથી કુતુહિલ ધરેલા હોય છે. ફિલસૂફીને અભ્યાસ માણસને આ બધાનો ભાઈ, તેમજ કુટુંબ અને દેશની સાકડી મર્યાદાઓમાંથી, છૂટી જવા પ્રેરે છે. ફિલસૂફે પક્ષપાતીમા ન પડવું જોઈએ, તેણે પક્ષો વચ્ચેની સામ્યારીથી અગા રહેવું જોઈએ. આત્મજ્ઞાન એ તટસ્થતા ને અનામકિતને એક ઝાંઝું આગળ લઈ જાય છે. પરમાત્મા સાથે અમેદનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યાં બેદખલનો લાલ ધર્મ જાય છે, અને મનુષ્ય પરમા મા સાથે તાદાત્મ્ય સાધે છે. ૫૧ તેની સાથે તેવો મનુષ્ય અચારને માટે નકામો ને નિરર્થક જગ થઈ પડે છે. આની વિધિન પણ વખતથી ચાલતી આવી છે.

ત્કાર કરવા મથે છે જે લોકોની રાજનીતિ ને જેમનો સ્વાર્થ ગાંધીજીની નીતિ ને તેમના દેશબધુઓના સ્વાર્થથી સાવ ઊત્તર છે તેમની સાથે પણ તેઓ વાતચીત કરે શકે છે છતાં તેઓ એક પક્ષના નેતા છે એમ પણ કહી શકાય કે તેઓ પોતે જ એક પક્ષ છે તેઓ નની નની સમસ્યાઓ ચોક્કસ રૂપમાં રજૂ કરે છે, ચોક્કસ માગણીઓ કરે છે, અને એ યોજનાઓ ને માગણીઓ વિષે ‘હરિજન’ તથા ખીજા પત્રોમાં દલીલો પણ કરે છે તેઓ કોઈ પણ રીતે નકામા ને નિરર્થક નથી

દૂકામાં કહીએ તો, સન્યાસીની અનાસક્તિ મુક્તિની કાર્યશક્તિમાં કેવી રીતે વધારો કરી શકે તે તેમણે બતાવ્યું છે માણસ સ્વદેશની સેવા કરે અને અનેક સંસ્થાઓનો સભ્ય રહે છતાં વધારેમાં વધારે વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય કેવી રીતે ભોગવી શકે, એ તેમણે દેખાડી આપ્યું છે પોતાને જે વસ્તુ કરવી વધારેમાં વધારે ગમે છે ને જે કરતા પોતાને વધારેમાં વધારે આનંદ આવે છે તે તેઓ અતિદિન કરે છે એ બાબતમાં જોટલી સ્વતંત્રતા તેઓ ભોગવે છે તેની ભોગવતા મેં બીજા કોઈ પુરુષને જોયા નથી

એમને મન તો એ સાવ સાદીસુતરી વાત છે અને છતાં જગતમાં જે દુઃખ અને અધાધૂંધી ચાલે છે તેમાંના મોટા ભાગનું કારણ એ છે કે માણસોના મનમાં આ એક જ વસ્તુ વિષે સ્પષ્ટ ખ્યાન નથી હોતો અમારા અમેરિકામાં જ એના અનેક માણસો છે જેઓ મુક્તિ મેળવવાને સારું સસાર અને કર્તવ્યોમાંથી નાસી છૂટવા માગે છે, તેમણે જે કૌટુંબિક બંધનો ને જવાબ દારીઓ અગાઉ સીકાર્યા છે તેને ફગાવી દેવા માગે છે, રાજકાજની ધમાચકડીમાંથી નીકળી જવા ઇચ્છે છે, ધર્મના સત્ર કે જન્માતનો ત્યાગ કરવા મથે છે, અને છતરે સસારને જ તજી દેવા માગે છે

લોકશાસનવાળું રાજ્યતંત્ર ધમધોકાર ચાલવાને બદલે સાન દગ્ગમગ્ગ આવે છે, તેનું કારણ એ છે કે જે લોકો તેનું નાન સારામાં સારું ચનાવી શકે એના, તેનો મોજો ઘડી શકે એના, હોય છે તેઓ પ્રિયાર અને ચિન્તનમાં પડી જાય છે, અને પછી જ્યાં-ત્યાં જોવાવડાને બદલે તે ફગાવી દે છે, અને તેથી તેમની સેના લોકશાસનને મળી શકતી નથી અપૂર્ણ ને અધૂરી વસ્તુઓમાં પણ જે ભચ્ચતા રહેતી છે તેની ખૂબી આપણે હજી ઓળખતી બાબ છે

અને જે માણસ કુટુંબ, ગામ, દેશ આદિની નાની મર્યાદાઓ છોડી દઈને મુક્તિ મેળવના ઈચ્છે છે તેને સસારનો જ ત્યાગ કરના વારો આવે છે, કેમકે સસાર આના નાના નાના સમન્ધો પર જ રચાયેલો છે.

ગાંધીજી આપણને શીખવે છે કે પોતાના સમાજમાં રહીને મેળવેલી મહત્તા સિવાય ખીજ કોઈ મહત્તા નથી, પોતાના માત્ર કે દેશમાં રહીને તેની સેવા કરતા કરતા કેળવેલુ નિશ્ચયનંદુત્વ એ જ સાચુ નિશ્ચયનંદુત્વ છે, સસારથી સરસા રહીને મેળવેલી મુક્તિ તે જ સાચી મુક્તિ છે.

૧૪. ગાંધીજીનો મહિમા

જોન હેન્સ હોમ્સ

આજથી વીસેક વરસ પહેલાં મેં અમેરિકાની પ્રજા આગળ કહેતું કે “ગાંધીજી એ જગતના સર્વોત્તમ પુરુષ છે.” મારા દેશભાઈઓને તે વેળા ગાંધીજીને વિશે ખબર નહોતી તેમનું નામ પશ્ચિમના દેશોમાં યાદુ જાણીતું નહોતું થયું. પણ સારપંથી તેમનું નામ ખીજ કોઈ પણ જીવતા માણસના જેટલું જ પ્રસિદ્ધ થયું છે અને અમેરિકાનો હવે જાણો છે કે મેં તેમને ‘સર્વોત્તમ’ કહેવા એ વર્ણન સાચું હતું.

ગાંધીજીને આ યુગમાં અત્યંત મંગેતું છે તે સામાન્યપણે પ્રતિભા કે કીર્તિમાં ગણાય એની કોઈ વસ્તુને લીધે નથી. તેઓ કોઈ સૈન્યના મેનાપતિ નથી કે મુનક જીતતા નથી. તેઓ જોયે હોદ્દે બેસી અનેક પ્રજાઓ પર અમન ચલાવનાર મુત્સદ્દી કે રાજપુરુષ નથી. તેઓ ફિરમૂદ કે સાદાર નથી. તેમણે મોગ પુસ્તકો કે કાન્યો લખ્યા નથી જેને લીધે માણસ, કઈ નહીં તો જનજાતી જોતા, પ્રભાસદાગી લોકનેતા જેવો લાગે તેરા ઝમઘાર ને પ્રનાપી અભિવ્યવસ્થા લક્ષણો પગુ તેમનામાં નથી. તેમની પ્રતિભા તો આત્માના દોષમાં ઝગડે છે એ ક્ષેત્રમાં જ ઝગડે એ એમને ગમે પણ ખરું એમના આ મનને જ એમને આપૂર્ણ ને અદ્વિતીય પ્રભાવ અને નેતૃત્વ અપાયા છે એ આ મનને વીધે તેઓ જે કામો કરી શક્યા છે, તે કરવાનું જગતના દનિદાસમાં આગળીને ચેડે ગાંધી શકાય એમના મોગમાં મોગ પુરુષોને બાદ કરતા ખીજાઓનું તે ગતું જ નથી, ખીજાઓ તો એની વાતી શાં પગુ બગી ઘડે એમ નથી હેતુ.

હિંદુસ્તાનને ન્યાયે આપ્યે આઝાદી મળશે ત્યારે તેનો યશ ખીજ કોઈ પણ હિંદીના કરતાં વધારે ગાંધીજીને અપાશે. ગાંધીજીએ એમના દેશખંડુઓના સ્વદેશી સંસ્કાર ફરી જાગૃત કર્યા, તેમનામાં આત્મગૌરવ અને સ્વમાનની શક્તિને સનેજ કરી, તેમનાં હૃદય અને મનને આત્મસંયમની કેળવણી આપી. અને એમ કરીને એ દેશખંડુઓને જેમ સ્વરાજ લેવાને સમર્થ બનાવ્યા તેમ તે ભોગવવાને લાયક પણ બનાવ્યા; અને તેમને રાજકીય સ્વતંત્રતાની સાથે આત્માની વિમુક્તિ પણ અપાવી — આજું ભગીરથ કામ કર્યાનો યશ પણ તેમને અપાશે ને તે માટે તેમનાં સ્તુતિગાનો ગવાશે. આ ઉપરાંત તેમણે અસ્પૃશ્ય વર્ગના લોકોને દુઃખ અને દાસ્યમાંથી છોડ્યા છે, જગતના ઇતિહાસમાં થઈ ગયેલા માનવમુક્તિના મદાનમાં મદાન કાર્ય તરીકે તેમનું આ કામ ચિરમરણીય થઈ જશે. છેવટે આવે છે ગાંધીજીનું સર્વશ્રેષ્ઠ કાર્ય. તેમણે ‘અહિંસક પ્રતિકાર’નો સિદ્ધાંત લઈ તેને જગતમાં સ્વાનંત્ર્ય, ન્યાય અને શાંતિની સ્થાપનાનું સાધન બનાવ્યો છે. જે વસ્તુને ખીજનોએ બળિયોએ પાળવાના સિદ્ધાંત તરીકે ઉપદેશી હતી તેને ગાંધીજીએ વિશ્વોદ્ધારના સામાજિક કાર્યક્રમનું રૂપ આપી દીધું છે.

કઠોર પણ થઈ શકે છે તેમનું સકરપનજ અદ્વય છે તેમની હિંમત પનાઝ જેની અડગ છે મન વચન કર્મની તેમની એકરૂપતા નરી આખે બેઠે શકાય એટલી પારદર્શક છે તેમની સત્યની ઉપાસના અવિચળ છે તેમને કશું ખોવાતું છે નહીં, એટલે તેમની સ્થિતિ એની છે કે તેના પર હુમલો કરીને તેને ઉથલાવી શકાતી નથી તેમણે સર્વસ્વનો ભોગ આપ્યો હોઈ તેઓ બીજાઓને ગમે તેટલો ત્યાગ કરવાનું કહી શકે છે પૈસાટકાનો વિચાર, દુન્યવી ચિંતા ને લોનુપના તેમના જીવનમાર્થી ક્યારના અગ્રોપ થઈ ગયા છે સત્ય અને પ્રેમરૂપે નિરાજતા પરમાત્માએ તેમના જીવન પર સંપૂર્ણ સ્વામિત્વ જમાવ્યું છે ગાંધીજી કહે છે ‘ઈશ્વરની અને તેથી જગતની સેવા એ મારો ધર્મ છે અને સેવા એટલે શુદ્ધ પ્રેમ ’

૧૫. દક્ષિણ આફ્રિકાની એક શ્રદ્ધાંજલિ

આલફ્રેડ હર્નલ્ડ

ગાંધીજીની ભારના અને તેમના આદર્શોને જે સ્તુતિરૂપી પુષ્પોપહાર આપ્યા જગતમાર્થી ચડી રહ્યો છે તેમા ઓઝમા ઓછું એક પુષ્પ દક્ષિણ આફ્રિકાના એક ગોરાએ પાઠવેલું હોય એ ઉચિત છે

કેમકે દક્ષિણ આફ્રિકામા જ, છેક ૧૮૯૩ મા, ગાંધીજી હિન્દી ઝામના નેતા બન્યા હતા હું જોહાનીસબર્ગમા દરરોજ મારી વિદ્યાપીઠમા જતા જે કિલ્લાને ઘસાઈને ગઈ છું તે જ કિલ્લામા પાછળથી તેમને ને તેમના અનુયાયીઓને સખત કેદની સગા આપી કેદમા રાખવામા આવેના ટ્રાન્સવાનને સ્વરાજ મળના પડી જનરલ સ્મટ્સ વસાહત ખાતાના મંત્રી થયેના તેમની સાથે જ ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકામા વસના હિન્દીઓના ભાવિ વિશે વાગાધાટો ચનાવેની દક્ષિણ આફ્રિકામા રગદેવથી લેરેના જે કાયદાઓ થયા હતા તેની સામેની લડતમા તેમણે પોતાની કામની આગેવાની લીધી હતી અને એ લ તમા જ તેમના ‘સત્યાગ્રહ’ શરૂઓ પહેલવહેતો પ્રયોગ કરેલો દક્ષિણ આફ્રિકામા ધણા હિન્દીઓના પરમા, તથા હિન્દી કામની માતિજીના સઘળા મકાનોમા, મદદાત્માજીની ખમિ માનમર્યું ધ્યાન બોગવે છે દક્ષિણ આફ્રિકામા હજુ ગોરા તેમજ હિન્દી એવા ધણા આપુરુ છે જેમણે

ગાંધીજીને પણ રહીને લગ્ન ચનાવેલી ને ઝટો વેરેના તેમના એક પુત્ર દમિયુ આદિકામા જ રહી ગયા છે, ને પિતાએ શરૂ કરેલું 'ઈન્ડિયન ઓપિનિયન' સાપ્તાહિક ચનાવે છે એ પત્ર જે દિનિમ્મ આશ્રમમાથી પ્રગટ થાય છે તે આશ્રમ પછુ ગાંધીજીએ રચાપેનો પોતાની પ્રગતીની પ્રગતિ સાધનાનુ જે અપ્નુ તેમના મનમા રમી રહ્યુ હતું તેને સિદ્ધ કરના સારુ જ તેમણે એ આશ્રમની સ્થાપના કરેલી ગાંધીજી પોતાની જન્મભૂમિની ને પોતાના દેશમન્દુઓની મેનામા પોતાની આધ્યાત્મિક ને રાજનીય નેતૃત્વની શક્તિ અર્પણુ કરના સ્વદેશ ગયા તે પહેલા તેમણે દમિયુ આદિકાના દનિદાગમા અપિસ્મન્થીય સ્થાન મેળવી લીલુ હતું

ગાંધીજીના એક ગોગ મિત્ર ને મદાયક વેરઠુ જોમેકુ ડોક, જે જોદા નીચમર્ગમા મેપગિર સપ્રાપના પાંચી દના, તેમણે ગાંધીજીનુ જીવનચરિત્ર વખ્યુ છે, તેમા ગાંધીજીના દિગ્ગુ આદિકાના વિમોનુ જ્ઞાન્ત આપ્યુ છે એ પુસ્તકનું નામ છે M. K. Gandhi An Indian Patriot in South Africa ('મોદનગમ ગાંધી દિગ્ગુ આદિકાના એક દિન્દી દેગમકા') એ પુસ્તક મે વાચ્યુ છે ગાંધીજીનો તેમના દેગમાઈઓ પર આગલો બધો પ્રભાવ કેમ દનો, અને ઘણા ગેગ પ્રતિપત્તીઓ ઉપર પગ તેમણે આગી બધી ડાટી અમર કેમ પાટી હતી, એનુ સદમ્ય એ પુસ્તકમાથી ઉકેલસનો પ્રાન્ત મે કયો તો મને એમની વિગેલગરે નીચેની વસ્તુઓ જામાઈ

એમની સામે નિર્દયતા નિર્દય હુમલો તેમનો વિરોધ કરનાર તેમના જ દેશભાઈઓ તરફથી થયેલો તેઓ લોહીનુહાણ થઈને અમહાય દેશમાં પડ્યા હતા ત્યારે પણ તેમણે પોલીસને પિનપણી કરેલી કે એ હુમલો કરનારને સજા કરાવવી નહીં તેમણે કહ્યું “એમણે તો માનેલું કે તેઓ જે કરે છે તે ખરું જ કરે છે એમના પર કામ ચલાવવાની મારી જરાયે ઈચ્છા નથી ” આ પરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે તેઓ ખીજા પર જે પ્રભાવ ધનવે છે તેની એક ચારી એ છે કે તેઓ પોતાની જાત પર અકુશ રાખી શકે છે

તે પછીની ખીજા વિશેષતા દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓ સામે જે કાયદા થતા હતા તેનો ઉદ્દેશ એ હતો કે હિંદીઓને ગોરા સમાજથી અળગા કાઢી મૂકવા, તેમને અપ્રસ્થ ને દૂરિત ગણવા, તેમને પરદેશી ગણવા, દેશમાંથી હાકી ન કઢાય તો તેમની હાજરી માડ સાખી લેવી, પણ તેમના પર કડક પ્રતિબંધો મૂકવા, અને તેમને નાગરિક તરીકેના હકો ન મળે એવો સિદ્ધાન્ત સ્થાપવો. આના કાયદાઓની સામે થના માટે ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓને સિસકાર્યા ને સગમિત કર્યા તે વેળા, હિંદીઓને હક મળવા જોઈએ એવો સિદ્ધાન્ત કબૂલ રખાવાની માગણી કરીને જ સન્તોષ ન માન્યો તેમને મન એથી વધારે મહત્ત્વની વસ્તુ તો એ હતી કે પોતાના દેશભાઈઓના મનમાં સ્વમાનની ભાવના જાગૃત કરવી તેમણે જોયું કે એ લોકો હતાસા ને નાસીપાસ થઈ ગયા હતા, ને પોતાની દનિત દશા મોટે મોટે સ્વીકારી લેતા હતા ગાંધીજીએ તેમનામાં મનુષ્યત્વનું ભાન જાગૃત કર્યું અને તેમને સમજાવ્યું કે ‘દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરા આપણને ગરવા માનકી ગળીને આપણા સ્વમાન અને ગૌરવ સચરાય એવી રીતે વર્તે, એવી માગણી આપણે તો જ કરી શકીએ ને આપણે પોતે આપણા મનુષ્યત્વનું ગૌરવ સમજતા હોઈએ’ હિંદી કામના ભારિને વિષે ગાંધીજીએ જે સ્વપ્ન સેવેલું તેને વિશે તેમના ચરિત્રકાર રેનરડ ડોક કહે છે “દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતી હિંદી ઓમ સમજે કે હિંદી માત્રના દિત અને આદર્શો એક જ છે, એ ઔપચારીથી કામ જધાયેલી રહે તે સુશિક્ષિત અને નીતિનિયમને અનુસરીને ચાલે, જે પ્રાચીન ઋષિમુનિની પોતે વારસ છે તે સરકારને જ જે એવું આચરણ સામે પોતાનું હિંદીપણ ખસૂસ જાગવે, જતા એવી રીતે ખર્ચે કે દક્ષિણ આફ્રિકા છેવટે તેના હિંદી રિકાને માટે ગર્વ લેવું થાય, અને જે હકો દરેક બ્રિટિશ પ્રજાજનને મળ્યા

જોએ તે આ હિંદીઓને પણ આપે — આનુ રાધન ગાંધીજીના મનમાં રમી રહ્યું હતું ”

તેમનો ત્રીજો નિર્દેશ ગુણ એ કે નેતૃત્વની સાથે નમ્રતાનો સુયોગ ધ્રમ સાધવો એ ગાંધીજી જાણતા હતા. ધનિક હિંદીઓને તેમણે દેશસેવાનો દાખવ્યો એસાંજો તેઓ જે ઈર્ષક્રમાતા તે છૂટે હાથે ક્રામની સેવામાં વાપરી નાખતા. ગરીબોમાં તે ગરીબ જનીને ફરતા. અદેશમાં તેમના પિતાએ દીનાનંદ બોગચું હતું તેમના કુટુંબે પ્રતિનિ, હામ્માહ, સત્તા ને સરકાર માણ્યા હતા. તેમણે પોતે નિનાયતમાં આરિઝ્ટરીનું શિક્ષણ લઈ તેની પરીક્ષા પાસ કરી હતી. સરકારી ગોરાઓને તેઓ સમાનભાવે મળી શકતા હતા. છતાં તેમણે કદી એની માગણી ન કરી કે તેમને ખીજા હિંદીઓ કરતા ઈર્ષક ઊંચા દરજ્જાના ગણી નિર્દેશ હક આપનામાં આવે. ખીજા કોઈ પણ હિંદીના જેટલા જ હક પોતાને મળે એ એમણે નધારે પસંદ કર્યું. તમામ હિંદીઓએ એળખાણ માટે હાથના આગામી છાપ આપની એવો કાયદો ન્યારે થયો ત્યારે તેઓ અપનાદરપે પોતાને માટે તેમાંથી મુક્તિ માગી શકતા હતા, છતાં તેમણે તો ચીન્ટ રાખીને સૌથી પહેલી આગામી છાપ આપી, અને આખીના દેશભાઈઓને દાખવો એસાંજો

હોત તો, જોહાનીસમર્ગમા ૧૯૦૪ મા ફાળી નીકળેલી મરફીએ લીધા તેના કરતા ધણા જ વધારે જીવોનો ભોગ લીધો હોત

જે પુરુષે રગભેદ અને કોમી સર્વના સન્નેગોમા 'સત્યાગ્રહ'નું શસ્ત્ર પહેનવહેલું વાપર્યું તેમનું ચારિત્ર ને તેમનો સ્વભાવ ઉપર વર્ણવ્યા તેના હતા તેમના શબ્દો વાપરીને કહીએ તો, જે કાયદો હિંદીઓના અંતરને ડખતો હતો તેને તામે થનાની તેમણે ના પાડેલી, છતાં, રાજ્યની કાયદાપાનક પ્રગત તરીકે, એ કાયદાના ભગ કે અનાદર માટે દરદવામા આવેલી સગ્ન ભોગવી ચીધી હતી તેમની લડત માટે તે વખતે 'પેસિવ રેઝિસ્ટન્સ' શબ્દ વપરાતો હતો તેને વિષે તેમણે કહેલું કે એથી એ આદર્શનું અધૂરું વર્ણન થાય છે " એ શબ્દમા મારા મનનો પૂરો અર્થ આની જતો નથી એ એક કાર્યપદ્ધતિનું વર્ણન કરે છે ખરો, પણ એ પદ્ધતિ જે નિશાન સિદ્ધાન્તના માત્ર એક અસરપ છે તે સિદ્ધાન્ત વિષે એ પરથી કશું મૂલ્યન થતું નથી ખરી ખૂબી તો ખૂરાની સામે લડત કરનામા, અનગુણ કેડે ગુણ કરનામા, રહેલી છે એ જ મારું ધ્યેય છે " આ પ્રકારની એમના મનની લાગના હતી એટલે એમણે કહેલું કે શત્રુ પ્રત્યે પ્રેમ — અવેર રાખવાનો, અને આપણો દ્વેષ કરનાર ને આપણા પર જુલમ કરનારનું લડત કરનાનો, જે આદેશ ઈસુ ખ્રિસ્તે આપેલો છે, તે ભારતવર્ણના ધર્મ અને તત્ત્વદર્શનમા રહેના ઊંડામા ઊંડા જ્ઞાનની સાથે પૂરેપૂરો મેળ આવે એવો છે

'સત્યાગ્રહ'ના આ 'શસ્ત્ર' વિષે મારા થોડાક વિચારો ઉપસદારરૂપે આપી દઉં ?

અને મદ્દપમગના અસાધારણ સવ્યની જરૂર રહે છે એ શસ્ત્રની અસર પડે છે તે આ રીતે જેમની સામે એનો પ્રયોગ થતો હોય તે માણસોના અતરાત્મા જાગૃત થાય છે, પોતાનો જ કક્કો સાચો છે એવો જે આત્મ વિશ્વાસ તેમનામાં અગાઉ હોય છે તે ડગી જાય છે, તેમનું શરીરમગ અને શસ્ત્રમગ નકામું થઈ પડે છે, અને તેઓ સત્યાગ્રહીઓ પર જે નામ વર્તાવે છે તે તેમને દુ ખ દે છે તેને માટે તેમનું અતર તેમને ડખે છે, એટલે તેમનો નિશ્ચય ડગમગના લાગે છે

પણ જે વિરોધીઓને અતરાત્મા જેવી વસ્તુ જ નથી તેમની સામે આ શસ્ત્ર સચોટ નીડડે કે કેમ એ વિષે મને શકા છે ખરી ગાંધીજીએ જર્મનીના યહૂદીઓને પોતાના બચાવ માટે નિશસ્ત્ર પ્રતિકાર યા સત્યાગ્રહનો પ્રયોગ કરવાની સલાહ આપી હતી યહૂદીઓ જો એવો પ્રયોગ કરે તો એ પરથી માત્ર એટલું જ દેખાઈ આવે કે નાઝી સોલજરો ને તેમના નેતાઓને અતરાત્મા જ નથી પછી આના નૈતિક દગાણુની અસર પડે શાની ઉપર ?

વળી, સત્યાગ્રહ એ નૈતિક શસ્ત્ર છે, એટલે તેને માટે માણસોમાં નિસ્વાર્થતા ને એકનિષ્ઠા જોઈએ એની સ્થિતિ હોય તો જ માણસના સ્વભાવમાં રહેલા સહજ લડાઈખોરી, ક્રોધ અને રોષનું પરિવર્તન ધીરજ, ક્ષમા અને પ્રેમમાં થઈ શકે સત્યાગ્રહ એ એવો માર્ગ નથી જેનું અનુશીલન તેના મૂળમાં રહેલા નિશાન સિદ્ધાન્તના પાલન વિના કરી શકાય શત્રુ પ્રત્યે પણ પ્રેમ રાખવો, અને ખૂરાઈનો બદલો લનાઈથી વાગવો એ સિદ્ધાન્તનું અનુશીલન કર્યા વિના સત્યાગ્રહનો અમલ અશક્ય છે

મનુષ્યોના એક આખા સમુદાયને જો આટલી ઊંચાઈએ પહોંચાડવો હોય તો તેને માટે નેતા પણ અસાધારણ જોઈએ ધર્મ પણ સામુદાયિક કાર્યને માટે જેવો નેતા જોઈએ છે તેના કરતા પણ આ નેતા વિશેષ ગુણ અને યોગ્યતાવાળો જોઈએ નહીં એ નેતા આનંદક ધૈર્ય, મનોમજ અને હિંમતની જીવંતીગમતી મૂર્તિ હોવો જોઈએ એ ગુણોને આચરણ તેમજ ઉપદેશ બને વડે પોતાના અનુયાયીઓમાં ઉતારવાની તેની શક્તિ જોઈએ તેને માટે તેને ડગા લારે પ્રચાગ્ની તતખીર કે સોનજરોના દંડા ને સગીનોની મહદની જરૂર ન હોવી જોઈએ એના નેતાઓ વિરય હોય છે ગાંધીજી

જેવા પુરુષો એક પેઢીમા એકાદ પણ પાકતા નથી

દક્ષિણ આફ્રિકા એ 'ગોરાઓનો દેશ' અને અને રહે તે માટે એ દેશના મૂળ વતનીઓને હિન્દીના કરતા પણ નપાનટ સ્થિતિમા રાખવામા આવતા, ને હજુ પણ આવે છે એ મૂળ વતનીઓ રખેને હિન્દીઓનું અનુ કરણ કરીને સલામત કરે, એની ફક્ત દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓને હતી તેથી તેઓ તે વેળા ગાંધીજીની પીકા કરતા એ મને યાદ છે ગાંધીજી એમની રીતે જ્યાં દેતા કે રમખાણ હિંસા અને ખુનામરફીના કરતા તો નૈતિક હથિયાર સારુ જ ગણાય, લડત ચલાવનારાઓ નૈતિક હથિયાર વાપરે છે એ જ બતાવે છે કે તેમની લડત સાચી છે આફ્રિકાના અસલી વતનીઓની માગણીઓ જો વાળી હોય, અને તેઓ સલામતનો પ્રયોગ કરવા નોટના મરકારી હોય, તો એટલા પરથી જ તેઓ મત આપનારા હકને વાયક ગણાય તેમજ દક્ષિણ આફ્રિકાના અનેક કેમોનાળા તત્રમા તેમનું સ્થાન નક્કી થવામા આવનાનો હવે પ્રાપ્ત કરવાને તેઓ લાયક છે એમ પણ ગણાય

એ વાતને તો ત્રીસ વરસ થઈ ગયા દક્ષિણ આફ્રિકામા વમના હિંદીઓ ગાંધીજીની આગેવાનીને હજુ યાદ કરે છે, પણ ગાંધીજી હિંદુસ્તાન ગયા પછી આ હિંદીઓએ સલામતનું શસ્ત્ર એક પણ પ્રસંગે વાપર્યું નથી દેશના મૂળ વતનીઓનો વિકાસ સર્વ પ્રકારના વિધ્નો નજા છતાં ધણો થયો છે ખરો પણ સલામત જેવું શસ્ત્ર, જેના પ્રયોગ કરનારમા અસાધારણ ગુણો હોવા જોઈએ, તે શસ્ત્ર વાપરવાને તેઓ ક્યારે વાયક થઈ રહેજે એની આગાહી વિશ્વાસપૂર્વક કોઈ કરી શકે એમ નથી તેઓ શસ્ત્રહીન છે, માહોમાહ લડે છે, ને અમદાવાદ છે, એટલે એમની આખરી આશા તો આ શસ્ત્ર ઉપર જ છે છતાં એ લોકમા કોઈ ગાંધી નીપજો એવો સમય હજુ નથી આવ્યો એ સમય કદાચ કદી પણ ન આવે પણ દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓ, જેમની સખ્યા દેશની કુલ વસ્તીમા ઘણી ઓછી છે, તેઓ પોતાની રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક મતા ને શિરજેરી સાકાળ ટકાવી રાખવાના જે સનન પ્રયત્નો કરી ગયા છે, તેને લીધે મલમ છે કે ઈતર સર્વ વર્ગો બેગા મળીને ગોરાઓની આમે થાય એમ અને તો, મલમ છે કે હિંદી કોમ — તેની પામે ગાંધીજીનું દશાન દોષ — ગોગ સિવાયની સર્વ પ્રજાઓના મધુકા મચાવવાની આગેવાની લેન ર કાઢી તેના પેનાના દગમથી જ નિપજવે

૧૬. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજી

જાન. એચ. હોફમાયર

અમેરિકાના પ્રસિદ્ધ પાદરી જો નેન મોટ યોડા વખત પર મદ્રાસની પામે આવેના તામરમમા લરાયેની ખ્રિસ્તીઓની મહાસભામાં હાજરી આપવાને હિંદુસ્તાન ગયા હતા હિંદુસ્તાનમાં રહ્યા તે દરમ્યાન તેઓ સેનાગ્રામ જઈને મહાત્મા ગાંધીને મળ્યા હતા એમણે મહાત્માજીને એક સસાન આપ્યું. ‘આપના જીવન પર જેની વધારેમા વધારે અસર થઈ હોય તે જોશે જીવનના યત્નરમા વધારેમા વધારે કાળો આપ્યો હોય એવા કયા કયા અનુભવો આપને થયા છે?’ મહાત્માજીનો જવાબ અહીં આપવા જેવો છે

“એના અનુભવો તો વધુ છે પણ તમે મને સસાન પૂછના છતાં, ત્યાં જેનાથી માગ જીવનનો પ્રસાદ બદલાયેનો એવો એક અનુભવ મને ખામ્ય યાદ આવ્યો. હું દક્ષિણ આફ્રિકા પહોંચ્યો તે પછી સાત દિવસે મને એ અનુભવ થયેનો. હું કેન્યા કમાણી કરાના સ્વાર્થી વિચારથી જ ત્યાં ગયેનો. હું તે રેળા તાળે વિનાયનથી આવેનો, એવીજ વરસનો જીવાન હતો, ને માટે મેં પૈસા કમારા હતા જે અસીને મને ત્યાં બોનાઓ હતો તેમણે એકએક મને ડરનથી ડિગરિયા જવાનું કહ્યું એ મુઆફરી નહોતી નહોતી આ સંગઠિન સુધી રેનવેમા, ને સાથી જેકાનીસમર્ગ સુધી ટપ્પામા, જવાનું હતું રેનગાડીમા મારી પામે પૈસા વર્ગની ટિફ્ટ હતી, પણ રાતે ગાડીમા મૂના માટે જે ખામ્ય ટિફ્ટ નોંધ્યે તે નહોતી મેરિડ્જર્ગમા પયારીઓ આપવામા આવી ત્યારે ગાંડે મારી પાસે આવી મને ગાડીમાંથી હામેરી કાઢ્યો, ને મને માનના ડામામા જવાનું કહ્યું. હું તે ડામામા ન ગયો, ને ગાડી મને રોશન પર ટાંકે કકડતો મૂકીને આવી ગઈ તે પછી જે અનુભવ મને થયો તેણે મારું જીવન પનગી નાખ્યું મને બીક પેરડી ગઈ કે મારું મને મારી નાખશે તો? હું અધાગી વેદગિંગ રમમા પેરે રમમા એક ગોરે હતો મને તેની બીક લાગી મેં માગ મનને પૂછ્યું ‘મારું કર્તવ્ય શું? મારે હિંદુસ્તાન પાછા જવું? કે ઈશ્વરને મારે સદાયક ગળીને આગળ વધવું ને જે દુખ વેના નિમિત્તના હોય તે વેગી લેના?’ મેં ત્યાં જ રહીને હું બે વેગાનો નિમિત્ત કર્યો મારી સક્રિય અદિમા તે દિવસથી શરૂ થઈ.”

આ અનુભવ યાદ કરતા દક્ષિણ આફ્રિકાના કેપ્સ ગોરાને આનંદ થાય એમ નથી હતા, ગાંધીજીની જીવનકથામાં દક્ષિણ આફ્રિકાએ કેવો અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે તે આ પ્રસંગ પરથી બહુ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. સત્યાગ્રહના સિદ્ધાન્તનો જન્મ દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ થયો. અહિંસક પ્રતિકારનું શસ્ત્ર ત્યાં જ ઘડાયું. ઇતિહાસની ધ્વજાઓમાં ધણીવાર ન્યાય રહેલો હોય છે હિંદુસ્તાને, ભને જાણીપૃથ્થને નહીં હતાં, દક્ષિણ આફ્રિકાને એક મધ્યમાં કંઈક કાયડો ઉકેલનાનો અર્થો હતો. બદલામાં આફ્રિકાએ, ભને જાણીપૃથ્થને નહીં હતાં, હિંદુસ્તાનને સવિનય ભગની કપના બેઠી ધરી.

હિંદીઓ દક્ષિણ આફ્રિકા આવેના તેનું કારણ એ હતું કે તેઓ આવે એથી ત્યાં વસેના ગોરા લોકોનો સ્વાર્થ સંધાતો હતો. ગિરમિગિયા મજૂરો વિના નાતાનનો દરિયાકાંઠોનો પ્રદેશ સારી રીતે ખીનવો અશક્ય લાગતો હતો એટલે હિંદીઓ આવ્યા — અને તેમની મહેનતથી નાતાલે આબાદી મેળી તેમના ઘણા ત્યાં જ રહી ગયા. તેમની મહેનતથી દેશની આબાદી વધે એ ગોરાઓને ભાવતી વાત હતી. પછી તો ખીન્ય હિંદીઓ — સ્વતંત્ર તેમજ ગિરમિગિયા બને — પણ આવવા લાગ્યા. હિંદીઓની રહેણી સાદી ને એકી ખરચાળ. એટલે જે ધંધા અગાઉ એકલા ગોરાઓના હાથમાં હતા તેમાં હિંદીઓ દાખલ થયા, ને ગોરાઓને તેમાંથી નીકળી જવું પડે એવો ભય પે. થયો. આ વસ્તુ રંગરોષ જાગૃત કરવાને પૂરતી હતી. એમણે હિંદીઓ, લોર્ડ મિનનરના શબ્દમાં કહીએ તો, “ જે કામ તેમને આનંદ આપવાને નારાજ હતી તેને ત્યાં પરાણે ધૂસી જનાર પગલા ” ગણાવા લાગ્યા. આ રંગરોષ અને સુગતુ દર્શન તે નાતે જીવાન ગાંધીને મૅરિટ્જર્જના રટેશન પર થયું. તેના ઇન્સાઈએ સત્યાગ્રહનો જન્મ થયો.

મહાત્માજીના દક્ષિણ આફ્રિકાના જીવન અને કાર્યની કથા અહીં આપવાની જરૂર નથી. લગત લાખી ચાની આજે જગતની એક અનિપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ થઈ પડ્યા છે તે જનરન અમદસ એ વડતમાં ગાંધીજીના મુખ્ય પ્રતિ પક્ષી હતા. એ બે પુરોષોમાં ઘણા સમાન અશો. હતા કેનાક વરસ પર હું એક મોટા સરકારી અમનદારની જોડે જોડાનીમર્ગ શહેરની બહાર આવેલી હિંદી અને ‘ નેની ’ છોકરાઓ માટેની ‘ રેફર્મેરી ’ જોવા ગયો હતો. એ જગ્યા એક કાગે જેવ તરીકે વપરાતી ત્યાં નીચ વરસ પર ગાંધીજીને જે

કોટડીમા રાખેના તે મારા સાથીએ મને બતાવી, ને તે પ્રસંગ યાદ કર્યો તે પોતે તે વેળા નાના મેજિસ્ટ્રેટ હતા, અને ગાંધીજીને ફિનસફીની કેટલીક ચોપડીઓ આપી આવેના એ એમના ઉપરી પ્રધાન જનરલ સ્મટ્સે ભેટ મોકલેલી હતી સહલાએ એ પુરગો વચ્ચે બધાયેલી પરસ્પર આદર અને મિત્રાચારીની ગાદ, ઉચ્ચ લગત આનના ડતા, ટકી રહી, અને આજે પણ જેવી ને તેવી કાયમ છે

ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકામા કયુ કાર્ય સાધ્યુ? નના હિંદીઓને દક્ષિણ આફ્રિકામા આવતા નધ કરી દેવાનો જનરલ સ્મટ્સનો જે મુખ્ય આશય હતો તો કૃણીભૂત થતો તો તેઓ ન રોકી શક્યા પણ પરદેશથી આવીને વસનાટ કરનારાઓને લગતા કાયદામા અગાઉ હિંદીઓનો જે ખાસ નામનિર્દેશ કરનામા આવેનો, એ કદાચીને તેઓ હિંદી કામને એ અપમાનમાથી ઉગારી શક્યા જે હિંદીઓ દક્ષિણ આફ્રિકામા કાયમી વસવાટ કરી ચૂક્યા હતા તેમની ઘણી નાની નાની હાડમારીઓ પણ તેઓ દૂર કરાની શક્યા દક્ષિણ આફ્રિકા છોડતી વખતે તેમણે એની આશા અવસ્ય રાખેની કે સ્મટ્સની ને પોતાની વચ્ચે થયેના ડરાને પરિણામે એશિયાનાસીઓ સામેની ગોરાઓની સૂચ સાવ નીકળી જરો પણ એ વાતમા તેમને નિરાશા મળવી નિમયિની હતી દક્ષિણ આફ્રિકામા આજે પણ એ સૂચ ઘણી તીવ્ર છે, અને તેના કેટનાક પ્રધારો દક્ષિણ આફ્રિકાને શોભા આપે એના નથી

જતા ગાંધીજીની આજેનાની દક્ષિણ આફ્રિકામા વમતી કામ પર કાયમની અમર મૂકી ગઈ છે એ કામમા મોટો ભાગ હનમ ગણાતા વજોનિા હતો, જતા એ ઉચ્ચનીચના બેન્બાવને બુનાની ગાંધીજી આખી કામ પામેથી કામ લઈ શક્યા તેમણે એ કામને જે આત્મગૌરવની ભાવના શીખની તે એ લોકોના મનમાથી હનુ બૂસાઈ નથી અપમાનભરેના કાયદાઓની આમે ગાંધીજીના નેત્ર નીચે નીકળે એ કામ જેટની દદનાથી લડી હતી તેમની જ દદનાથી તે આજે પણ ગગભેદ અને આભાજેના મનને સામનો કરાને તૈયાર છે પણ સૌથી અગત્યની દખીખત તો એ છે કે જે વરસોમા ગાંધીજી કાયદાનો અનાદર કરતા હતા, કાયદા આગળની છાપ આપ્યા વિના એક પ્રાનની દદ એ ગળીને ખીજ પ્રાનમા જતા હતા, જેવમા વર્ષને પાંચ બનત નીખતા હતા, તે વરસોમા તેઓ વસ્તુત ત્યાગ અને આત્મનિઅદના પેતાના

સિદ્ધાંતને સંપૂર્ણતાએ પહોંચાડી રહ્યા હતા; તેને ઘૂંટીઘૂંટીને જીવનમાં ઉતારી રહ્યા હતા; અને શસ્ત્ર તરીકેની તેની શક્તિ ને સચોટતાનું પારખું લઈ રહ્યા હતા.

એટલે એમ કહી શકાય કે જે પુરુષ કેવળ ભારતવર્ષના મહાત્મા જ નહીં, પણ જગતના એક મહાનમાં મહાન આધ્યાત્મિક નેતા, બનવાના હતા તેમના ધડતરમાં દક્ષિણ આફ્રિકાએ મોટો ભાગ ભજવ્યો છે; જોકે એ ધડતર જે ખાસ સંજોગોમાં થયું તે સંજોગો યાદ કરતાં એ દેશના મોટા રાજ્યકર્તાઓ ભાગ્યે જ સંતોષ લઈ શકે એમ છે.

૧૭. ગાંધીજી અને અહિંસાનું ભાવિ

લોરેન્સ હોઉસમેન

મહાત્મા ગાંધી સફળ અહિંસાના મોટામાં મોટા જીવના પુરસ્કર્તા છે. સક્રિય અહિંસા એ જગતના રાજકારણમાં એક પ્રબળ શક્તિ બની શકે છે એમ તેમણે બતાવી આપ્યું છે. રાજ્યનંતરના સંચાલન માટે બળજબરી ને જુલમ કરતાં અહિંસા અધિક સખળ અને કાર્યસાધક નીવડી છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજીને પૂરેપૂરી ફતેહ મળી હતી. હિંદુસ્તાનમાં ઘણી મોટી ફતેહ મળી છે; અને તેમના અનુયાયીઓની સંખ્યા જો છે તેના કરતાં મોટી હોત, અને એ લોકોએ જો એકધારી અહિંસા બળવી હોત, તો એમની અહિંસાના સાધનને પૂરો વિજય કપારનો મળ્યો હોત.

‘વહેવારુ રાજકારણ’ ના ક્ષેત્રમાં અહિંસાની શક્તિનું આવું પ્રદર્શન અણમોલ છે; અને લવિવ્યમાં સ્વતંત્રતા મેળવવા મથતી સર્વ પ્રજાઓ ને કેમોનો પંથ બિઝળે છે.

સાધારણ માણસો સામાન્યપણે જે સાધનોથી કામ લે છે તેના કરતાં અહિંસા એ સાવ જુદી જ જાતનું સાધન છે; અને જે જુગજૂની પ્રધાને વગ ચર્ધ માણસો અવળે રસ્તે ચળા છે ને તેમણે દિસાને અન્યાયનિવારણના સાધનરૂપે સ્વીકારી છે તેમાં ને અહિંસામાં જમીન આસમાનનો ફરક છે. એટલે તો વળી અહિંસાને મળેલો વિજય ધણો અધિક આશ્ચર્યકારક કહેવાય. દિસાની ઉપાસનાની એ જૂની પ્રજાવિકા જગતમાં ચાલી આવી હતી, તે

છતાં ગાંધીજી આટલું મોટું, ને એકદરે આટલું વફાદાર, અનુયાયીદળ ભેગું કરી શક્યા, ને તેને મહાકષ્ટો વેશવાની તાલીમ આપી શક્યા એ પરથી, મારા મન અનુસાર, એમ સાબિત થાય છે કે તેઓ જે કંઈ શીખવે છે તે મનુષ્યસ્વભાવની જડમાં રહેલું એક મૂલ્યભૂત સત્ય છે, અને સાધારણ સ્ત્રીપુરુષોની આગળ જ્યારે એ જાતનું દષ્ટાંત ઊભું કરવામાં આવ્યું હોય ત્યારે, તેમને એ સમજવું અશક્ય નથી; તેમજ તેનો સ્વીકાર કરી મોટાં કામો પાર પાડવાના સાધન તરીકે તેનો પ્રયોગ કરવો એ તેમના ગજ બહારની વસ્તુ નથી.

આ બધા કારણસર હું માનું છું કે આજના જમાનામાં મહાત્મા ગાંધીનું જીવન અતિશય કીમતી છે. તેમની સિત્તેગમી જ્યોતીને પ્રસંગે તેમને અભિનંદન આપતાં મને મનમાં એમ થાય છે કે તેઓ હજુ જુવાન હોત તો કેવું સારું થત ! તો તેમનું નૈત્ય હજુ ઘણાં લાંબા કાળ લગી મેળવવાની સકારણુ આશા જગત રાખી શકત

૧૮. ગાંધીજીનો સત્યાગ્રહ અને ઈસુનો જીવનપથ

જોન હોયલેડ

૧૯૩૮ ના આખર ભાગમાં મદ્રાસમાં દુનિયાના તમામ ભાગમાથી — પણ ખાસ કરીને આફ્રિકા અને પૂર્વના દેશોમાથી — આવેલા ખ્રિસ્તી પાદરીઓની એક પરિષદ ભરાઈ હતી. આધુનિક જગતના પ્રશ્નોનો ઈસુ ખ્રિસ્તના સંદેશની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો એ પરિષદનો આશય હતો. ખ્રિસ્તી ધર્મના ધનિક અને હાકમાદવાળા સમ્રાટોના કેટલાક પાદરીઓ, જેઓ આખા જગતમાં વિખ્યાત થયેલા છે, તેઓ પણ તેમાં હતા. પરિષદ ભરાતા પહેલાં એક અપૂર્વ ઘટના બનવા પામી. આમાંના કેટલાક પ્રમિદ્ધ ખ્રિસ્તી નેતાઓ હિંદુ નેતા ગાંધીજીના દર્શન કરવા ને તેમને ચરણે બેસવા ખાસ લાખી મુલાકાત કરીને ગયા. ઈસુ ખ્રિસ્તનું અનુકરણ વધારે સારી રીતે કેમ કરી શકાય એ વિષે ગાંધીજીની અવાદ લેવાનો તેમનો દરોહો હતો. ખ્રિસ્તીઓની આવી ધર્મપરિષદો અગાઉ ધનનીસર થઈ છે, પણ તેના નેતાઓએ આવું પગલું કદી ભર્યું નહોતું. હવે ભર્યું છે એ પરથી બે વસ્તુ દેખાઈ આવે છે : એક તો એ કે ખ્રિસ્તી ધર્મ,

મોટે ભાગે આધુનિક ઉદ્યોગશાલ અને આધુનિક સામ્રાજ્યવાદની જોડે માફવાળ કરી હોવાને કારણે અમલે માર્ગે ચડી ગયો છે, એવી ઊંડી પ્રતીતિ ધણા લોકોને થઈ છે બીજી, ભારતવર્ષના આ મહર્ષિ ઇસુ ખ્રિસ્તનું માનસ આપણા કરતા ધણા વધારે પ્રમાણમાં સમજી શક્યા છે, ને ઇસુ ખ્રિસ્તને પગને આપણા કરતા વધારે ચાલી રહ્યા છે — એ વિચાર પણ ધણા લોકોના મનમાં બહુ ઊંડો ઊતરી ગયો છે

* * *

આ ખ્રિસ્તી પાદરીઓ સાથેની વાતચીતમાં ગાંધીજીએ સૌથી પહેલે પ્રશ્ન પૈસાને લગતો છેલ્લો તેમણે કહ્યું

“ મને હમેશા એમ લાગ્યું છે કે જ્યારે કોઈ પણ ધાર્મિક સરથાની પાસે જરૂર કરતા વધારે પૈસો થાય છે ત્યારે તે સરથા ઇશ્વર વિશેની શ્રદ્ધા ગુમાવી મેંમે અને પૈસાને પૂજતી થઈ જાય એવું જોખમ રહે છે પૈસાના સદુપયોગ કે દુરુપયોગ જેવી કોઈ વસ્તુ નથી આપણે એના પર આધાર રાખતા મની જવું જોઈએ

“ દક્ષિણ આફ્રિકામાં મેં મલ્યામહની કૂચ શરૂ કરી ત્યારે મારા ગળામાં ગતી પાઈ નહોતી પણ મારા મનમાં એનો જરાય ઉચ્ચા નહોતો મારે ત્રણ હજાર માણસના કાફરાનો નભાવ કરવાનો હતો મેં મનમાં કહ્યું ‘ કશી ફિકર નથી લગવાનની મરજી હશે તો તે મેં પાર ઉતારમે ’ પછી તો હિંદુસ્તાનથી પૈસાનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો મારે સામી ના કહાવરી પડી કેમકે પૈસા આવ્યા તેની સાથે મારી આપદા શરૂ થઈ પહેલા માણસો રોગીના દુકાળ ને ખાડથી સતોત માનતા તેને બદલે હવે તેઓ લાતભાતની વાલીઓ મામરા લાગ્યા ખરી વાત એ છે કે જે કાણે પૈસા વિશે સનામતી ને નિશ્ચિન્તના આવી તે કાણે જ આધ્યાત્મિક દેવાગ્રી નીચળી જવાનું ”

આ છે ત્રા કથનમાં ગાંધીજીનો આદર્શવાદ અને ૨૫૮૩૫માં દેખાઈ આવે છે તેઓ ફરીફરી આમદપૂર્ન કહેતા આવ્યા છે કે કોઈ પણ દિવસ ૫ ચનાનના પાસે જાગે મૂંઝા જોટરી મની બેગી થઈ, કે જરૂર પડતા પૈસા મળી રહેવાની જોગવાઈ થઈ ગઈ, કે પછી એ દિવસનામાં પ્રભુ કે શરૂ

જોન હોયલેડ

રહેનાના જ નહીં જે લોકો અગાઉ સ્વેચ્છાએ સેના કરતા ને આપભોગ આપતા તેઓ લાચિયા બની ગય છે, ને હિલચાલમાંથી જે કંઈ હાથ લાગે તે મેળવી લેના તેમાં દાખલ થાય છે બીજી બાજુ, જે લોકો અગાઉ એમાંથી મદદ મેળવતા ને પોતાની ઉન્નતિ સાધતા તેઓ કુમાર ને મદતિયુ ખાનાર બની ગય છે પછી એ હિલચાલ ને તેના નાણા દૂઝણી ગાય બની ગય છે, અને બીજાના કરતા પોતે એનું દૂધ વધારે ચતુરાઈથી ને વધારે પ્રમાણમાં કેમ ટોલી શકે એ તરફ જ દરેક જાણુની નજર રહે છે આમ પૈસા ઉચાપત થના લાગે છે ને અનનતિ શરૂ થાય છે દરેક પ્રકારના દલ અને અચલને ઉત્તેજન મળે છે આ લેખકને અનેક દેશમાં મરકી, દુકાન ને લગાઈ પછી થતી સકટનિવારણ કંડની વહ્યણીનો કંઈક અનુભવ છે તે પરથી તેની દૃઢ પ્રતીતિ થઈ છે કે ગાંધીજીની વાત સાચી છે ખરેખરા આત્મચળના પાયા પર જીભી થયેલી ને જીવંતીગતી કોઈ પણ હિલચાલ બને એટલે અશે પૈસા વિના ચનારી વેશે, ને એમ ચનારી લેનાથી તેના બળમાં અનતગણો વધારો જ થશે

આ પ્રસંગે ગાંધીજીએ બીજાને અને અતિ તાકીદનો જે પ્રશ્ન ચર્ચ્યો તે એ હતો કે 'લૂગર' પ્રગ્નઓનું શું કરવું? અહીં એટલું કહી લઉં કે આપણે અમેને ન્યારે આના પ્રશ્નો ચર્ચ્યાએ સારે આપણે સમજી લેવું જોઈએ કે જગતની ઘણી પ્રગ્નઓ આપણી ગણતરી પણ લૂગર પ્રગ્નમાં જ કરે છે આપણે ૧૯૧૬ માં નવ નવા દેશો પર રાષ્ટ્રસત્તા સ્વીકારી ગયેલા ચનાનાનો અધિકાર મેળવ્યો, એમ કરીને લૂનો માન પૂરેપૂરો બેગો કરી લીધો, અને સ્વારપત્રી ધરાર્થ ને શાન્ત થઈ બેઠી ગયા હોએ, એટલા પરથી આ બીજી પ્રગ્નઓ એમ નથી માની વેતી કે જે પ્રગ્નઓ હમણા હમણા જગતના દેશોની લૂ માટે પગપડી કરવા નીમ્ણા છે એના કરતા આપણે કંઈ ઓછા નુકાર હોએ

આન્તરરાષ્ટ્રીય લૂટફાટ અને ગુંડાશાહીનો સામનો અહિંસા વડે કરી શકાય એમ છે, ને કરવો જોઈએ. તેમણે કહ્યું: “પશુખળ ગમે તેટલું સકારણ વાપરવામાં આવ્યું હોય તોપણ તે અન્તે તો આપણને હિંતકાર અને મુસોલિનીના પશુખળની પેઠે એવા જ ખાડામાં લઈ જઈને નાખવાનું. એ બેમાં કંઈક ઓછાવવાનો ફરક હશે એટલું જ. તમે ને હું જેઓ અહિંસા પર આરથા ધરાવીએ છીએ તેમણે અણીની ધડીએ એનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ થોડી વાર પથ્થર પર પાણી જેવું લાગે તોપણ આખરે સોનેરી ટોળીવાળા લૂંટારાના દિવસ પર આપણે અસર પાડીશું, એવી આશા આપણે કદી છોડવી ન જોઈએ.”

* *

તે પછી એમને પૂછવામાં આવ્યું કે “આપના જીવન પર જેની વધારેમાં વધારે અસર થઈ હોય, જેણે જીવનના ઘડતરમાં વધારેમાં વધારે ફાળો આપ્યો હોય, અને અન્યાયના નિવારણ માટે અહિંસાનો પ્રયોગ કરવામાં જીવન સમર્પણ કરવા આપને પ્રેર્યા હોય, એવા કયા અનુભવો આપને થયા છે?” ગાંધીજીએ મૅરિટ્ઝબર્ગના રેશન પરનો અનુભવ વર્ણવ્યો.* આ ઘટનામાં ગાંધીજીની એ સિદ્ધિઓ આપણે સ્પષ્ટ રૂપમાં જોઈ શકીએ છીએ. પહેલી સિદ્ધિ તે નિર્ભયતા. હિંદનો સામાન્ય માણસ ગોરાથી કેટલો ડરે છે—અથવા ખરું કહીએ તો ડરતો—તેનો પશ્ચિમના દેશમાં, જ્યાં ઘણા મોટા ભાગની વસ્તી એકલા ગોરાઓની જ છે, ત્યાં રહેનારને લાગે જ ખ્યાલ આવે. ગાંધીજીએ એમના દેશભાઈઓને એક મોટામાં મોટો પાઠ એ શીખવ્યો કે ગોરાનો ડર છોડવો ને તેની સામે નીડરતાથી જિભા રહેવું. ગાંધીજીએ હિંદી-ઓને, અને ખાસ કરીને હિંદી ખેડૂતોને, શીખવ્યું છે કે ‘ટટાર જિભા રહો. ડર્યા કે ગભરાયા વિના ગોરાઓની સામે છાતી કાઢીને જિભા રહો. અને તેના હુકમોથી આપણા દેશનું અકલ્યાણ થશે એમ લાગે તો જાણીજૂજને એ હુકમોનો અનાદર કરો’ ભય એવી વસ્તુ છે. તેમ નિર્ભયતા પણ એવી છે. ગાંધીજીમાં જે નિર્ભયતા છે તેનો એવો ખીજાઓને લગાડવાની અદ્ભુત શક્તિ તેમનામાં છે. સરકારી અમલદારો ચાહે તે કરે છતાં અન્યાયી મહેસૂલ ભરવાની ના પાડવાની હિંમત હિંદી ખેડૂતોમાં તેમણે પેદા કરી છે.

મેડિટરેનિયન રેશન પગની એ વગના પરથી ખીજ એક વસ્તુ દેખાઈ આવે છે માણસ જાતે દુ ખ વેળેને ખીજઓનો ઉદ્ધાર કરી શકે છે, એ શ્રદ્ધાને ગાંધીજીએ જીવનભર આચર્યુંમા ઉનારી છે ગાંડે તેમને ટ્રેનમાંથી ઉનારી પાળ્યા, અને ગાંડીનાં તેમના પર હુમલો કર્યો, એ પ્રસંગ દેખીતો કદાચ નહોતો લાગે પણ એ પ્રસંગમાં એક ચથરતા ને લાગણીસાથ છોકરાએ દિમનબેગ, ખીજ લોકોને કાળે, અપમાન ને દુ ખ વેષ્યા હતા એ પ્રસંગે જ ગાંધીજીના સત્યાગ્રહ મિહાનતનો જન્મ થયો, એટલું જ નહીં પણ તેની લડતનું ખીજ પણ રોપાયું ત્રીસેક વરસ પછી, અરાજ લેવાને માટે, અદી વાખ હિંદી સ્ત્રીપુરુષો જે હા અને ઉત્સાહબેગ જેવમાં જનાના હતા તેનું ખીજ, એક અર્થમાં, નાતાવતા એ રેનવે રેશન પર એ છોકરાએ બતાવેલી દિમનમાં રહેલું હતું જગનમાં એવું કોઈ દુ ખ કે અપમાન નથી જે ચોખ્ખા લાવે ત્રી યુ કે વેષ્યુ હોય તો તેનો આ રીતે ખીજઓના બના માટે ઉપયોગ ન થઈ ને કેમકે સત્યાગ્રહ એ રેશને માટે આઝાદી ને એકતા મેળવનાની, યા તો નાશકશાહી ને ગરબહ પર જીન મેળવનાની. યા બહી સામાજિક ને આર્થિક

ભાઈએને અહિસક રહીને કષ્ટ સહેનાની સત્યાગ્રહની દિવ્યાવમા દોષાં છે, તેમા તેમણે એક વિશ્વવ્યાપી ને જુગજૂના સિદ્ધાંતને જ ફરી પ્રકાશમા આણ્યો છે, ને એ રીતે પોતાની પ્રતિભાનું દર્શન કરાવ્યું છે. પાશ્ચાત્ય સરકારની મ્યાર્થપરાયણતા, વિનાસપ્રિયતા ને નફાખોરીએ એ સિદ્ધાંતને આપણી આખથી અળગો કરી નાખ્યો હતો. પશ્ચિમમા મોટા યન્ત્રો અને કારખાનાંના યુગ શરૂ થયો ત્યારપછીના દોઢસો વરસમા કર્મ : ખ્રિસ્તી ધર્મે ઈશ્વરના બનિદાનને વિરોધિપદેશ તો ધણો આપ્યો છે. પણ જગતમા ચોખેર સ્વાર્થો ફરીફાઈની વૃત્તિ ફેલાયેલી હોવાથી વધસ્તબનો — એટલે કે ઐર્નિષ્ઠક કષ્ટમહન અને બનિદાનનો — સિદ્ધાંત ગૌણ બની ગયો છે. લોકો માન જીલ્લિથી એ રીતમારે છે, અથવા તો એ કેવળ વ્યક્તિના જ મોક્ષનું સાધન બની શકે એમ માને છે. આપણી પેઢીને મોટું કામ એ કરનાનું છે કે એ સિદ્ધાંતને માત્ર જીલ્લિથી રીકારેયો મત ન રહેના હેતા તેને જીવત અને શાશ્વત જીવનધર્મ બનાવવો, ને તેની મદદથી અન્યાય, સત્ત્રયુદ્ધ અને હિંસાને નામૂદ કરવાના પ્રયાસો કરા.

તે મનુષ્યને વિષે સહલાવ ધરાવે છે, તેને શોધવા મથે છે, તેને પાપગર્તમાં પડતો બચાવી લે છે, ને તેનો ઉદ્ધાર કરે છે. એનો એ પ્રેમ અને સહલાવ દુઃખે પીડાતા મનુષ્યને કાળે સ્વેચ્છાએ કષ્ટ, જોખમ અને મૃત્યુ વહોરી લે છે; અને દુઃખી દુનિયા આખી ઉદ્ધાર પામે સારે જ તે વિરમે છે. લડાઈ, ગરીબાઈ, અને માનવજાતિ પર પડનારાં બીજાં દુઃખોનું નિવારણ આપણે કરવું હોય તો આપણે આ ઈશ્વરને માર્ગે, એની ઇચ્છા અનુસાર, ચાલવું જોઈએ. એને આપણા જીવનરથનો સારથિ બનાવવો જોઈએ.

આન્તરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં અસારે આપણે માથે યુદ્ધનાં વાદળ ઘેરાઈ રહ્યાં છે. લડાઈ શરૂ થાય તો દ્વેષ અને હિંસા પણ ઉગ્ર રૂપમાં ફાટી નીકળવાનાં એ આક્રમકતાથી માનવજાતિને અને માનવ સંસ્કૃતિને કેમ બચાવી શકાય એ પ્રશ્નની ચર્ચા પણ ગાંધીજીએ મદ્રાસથી આવેલા બીજા કેટલાક ખ્રિસ્તી નેતાઓ સાથે કરી હતી. પશ્ચિમને ઇસુ ખ્રિસ્તનો સંદેશો મળ્યે બે હજાર વરસ થવા આવ્યાં. છતાં પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ એ સંદેશને કદી અનુસરી શકી નથી, અને તેથી અસારે આપણી નજર આગળ જ તેના ભૂકા ઊડી રહ્યા છે. અસારે જે કંઈ બની રહ્યું છે, અને ભવિષ્યમાં બનવાનો ભય ઝૂઝી રહ્યો છે, તેને વિષે પશ્ચિમમાં સર્વત્ર બેચેની ફેલાઈ ગઈ છે. એટલે, ઇસુ ખ્રિસ્તના ઉપદેશનું જે મુખ્ય તત્ત્વ — સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલા, પ્રતિદાર ન કરનારા, ને ઉદ્ધારક એવા કષ્ટસહનનો જે સિદ્ધાંત ઇસુના શિષ્યોના સારરૂપ છે — તેને ફરી સજીવન કરવાનો પ્રયાસ જે પુરુષે આદર્યો છે ને તેને પોતાનું જીવન સમર્પ્યું છે, અને જે પ્રાચીન વિશ્વવ્યવસ્થા ધણી રીતે ઘસાઈ ગઈ હતી તેમાં ફરી પ્રાણનું સિંચન કર્યું છે, તે પુરુષની પાસે આ ખ્રિસ્તી નેતાઓ ગયા એ ઉચિત જ હતું. એ પુરુષના પ્રયત્ન વડે ઇસુના બલિદાનનો સિદ્ધાંત જગતમાં ફરી વાજતોગાજતો, એક ઇતર ધર્મના વાતાવરણમાં, સજીવન થવા પામ્યો છે.

અહિંસા વિષે પોતાને જે અડગ અવિચળ શ્રદ્ધા છે તેનું પ્રતિપાદન પણ ગાંધીજીએ કરી બતાવ્યું. અન્યાયનું — ચીન આગે જે જનનો અન્યાય સહી રહ્યું છે તેનું પણ — નિવારણ શસ્ત્રયુદ્ધ વડે કરવામાં મુશ્કેલી એ છે કે તેમાં ખૂરાઈ વડે ખૂરાઈને — શેતાનની મદદ વડે શેતાનને — કાઢવાનો

પ્રયત્ન થાય છે. કેટલાક લોકો માલુસોને બાળે છે, ગોળાએ લગાવે છે, તેમના અંગ છેદે છે, તેમને ત્રાસ આપે છે, તેમને મારી હરાવવાને માટે એના જ ઉપાયોનો પ્રયોગ એમાં કરવામાં આવે છે. જે દેવ ને નિરસ્કારમાથી પહેલ વહેલો હુમલો થયો હોય છે તેનો અત આવા ઉપાયોથી કદી આવતો નથી એથી તો બહારી એ મૂળ દેવની આગ વધારે લખૂં છે. વેરથી ને ખૂરાઈથી વેર ને ખૂરાઈ શમતાં નથી આક્રમણની વૃત્તિને શમાવી મિત્રભાવ પેદા નાવવા માટે સ્વેચ્છાએ કષ્ટ વહોરી લેનાર જે પ્રેમ અને સહાનુભૂતિ છે તે જ અન્યાયનું નિવારણ કરવાનો સાચો ઉપાય છે.

એ વિવેચન દરમ્યાન ગાંધીજીએ કહ્યું “હું અહિંસાનો પાઠ મારી પત્ની પાસેથી શીખ્યો. હું એને હમેશા મારી ઇચ્છા આગળ નમાવવા મથતો એ એક તરફથી મારી ઇચ્છાનો નિશ્ચયપૂર્વક દટપણે સામનો કરતી, અને બીજી બાજુએથી હું મારી જડતાનો માર્યો એના ઉપર જે જે કંઈ નિતાકુ તે બધું શાંતિપૂર્વક બરદાસ કરતી એના આ શાંતિમય વિરોધે અતે મારી આખ ઉઘાડી, મને મારી શરમનું ભાન કરાવ્યું, અને હું એના પર ધણીપણુ અતાવવા સારું જાન્યો છું એ મૂર્ખાઈભર્યા મનોરોગમાથી સાંજે થઈ બિઘની ગયો. આમ અતે એ મારી અહિંસા શીખવનાર ગુરુ બની મેં દિલિયુ આફ્રિકામાં જે કંઈ કરી બતાવ્યું તે કસ્તુરભાઈએ નામરજીપૂર્વક પણ પોતાની અગત વર્તણૂકમાં જે કંઈ કરી બતાવેલું તેનો વિસ્તાર માત્ર હતો.”

ગાંધીજીના એ વિવેચન પરથી સત્યાગ્રહને લગતો બીજો પણ એક અતિ અગત્યનો સિદ્ધાંત સમજાયો. સત્યાગ્રહની હિલચાલમાં સ્ત્રીઓ પણ પુરુષોના જેટલો જ ભાગ લઈ શકે છે, એટલું જ નહીં પણ આગેવાની લેવાને સ્ત્રીઓ વિશેષ લાયક છે. સંકટો વરસ થયાં ધીરજપૂર્વક કષ્ટ સહેલું એ સ્ત્રીનર્ગનું મોટામાં મોટું હથિયાર રહ્યું છે. તેની સાથે તેમનામાં હિંમત અને જુલમની સામે સ્પષ્ટપણે બોલવાની હિંમત પણ હોય છે હવે એ જ ભાવના અને કાર્યપદ્ધતિ વાટે જગતનો ઉદ્ધાર સાધવાની હિલચાલમાં તેને આગેવાની લેવાનું કહેવામાં આવ્યું છે.

સત્યાગ્રહના મૂળમાં રહેલી ચાર મુખ્ય કલ્પનાઓ આપણે યાદ કરીએ

(૧) જગતમા મૂરાર્ધ ને અન્યાય પ્રત્યે છે

(૨) એ ખૂરાર્ધ ને અન્યાયનું નિવારણ કરવું જોઈએ

(૩) ખૂરાર્ધ ને અન્યાયનું નિવારણ હિંસાથી કરી શકાય નથી હિંસાથી તો જિનદુ ખૂરાર્ધ ને અન્યાય કરનારી ઇચ્છા વધારે ઊંડી ને મક્કમ બને છે એને ગમે તેની સખતાઈથી દમાવી દીધી હોય તોપણ એ કોઈક દિવસ પાડી દસગણી હિંસાથી ફાગી નીડળ્યા વિના રહેવાની નથી

(૪) ખૂરાર્ધ ને અન્યાયને ધીરજપૂર્વક કષ્ટ સહીને જ સમાવી શકાય. પ્રેમ અને સદ્ભાવપૂર્વક એવું કષ્ટ વહોરી લેનાર અન્યાય કરનારના ધા હસતે મોઢે ઝીને છે, અને નખત આવ્યે મોતની પાણુ લેટ ડરે છે

આ ચારેય પાયાના આદર્શોની ખામતમા સ્ત્રી જગતના આદિકાગથી સલામતનું આચરણ કરતી આવી છે તેણે પે તે જે દુખો ને જુલમ વેચ્યા છે તેથી, જગતમા અન્યાય આવે છે એ વાત તો તેના મન પર દટપણે છપી ગઈ છે ધીમેધીમે તેના મનમા એ વાત પણ જિગતી ગઈ છે કે આ જુલમનો અત આણુવો જોઈએ એ વિષેનો તેનો નિશ્ચય ધીરેધીરે પાકા થતો ગયો કે એ અત તે હિંસાથી તો લાવી શકે એમ હોતું નથી વળી એ સાધનના ઉપયોગથી સ્ત્રીપુરુષસખન્ધના કાચાનો ઉકેલ આવી શકે એમ છે જ નહીં, એટલું જાણુના જેટલી સમજ તેનામા છે એમલે તે ખીજે રસ્તે વળી છે, અને ધરમા તેમજ દેશના રાજકાજમા જુનમની સામે નીડરપણે પોકાર કરવા નાગી છે જુલમગાર ગમે તેના જુલમ વરસાવે, તેને તે શાન્તિથી અને ખીજઓની ખાતર પોતે રવેચ્છાએ દુખ સહેવાની ભાવના મનમા ગપીને સડી લે છે સ્ત્રીઓની હિનયાનની આગેવાનો જ નહીં, પણ લાખો ગક અને અઘાત સ્ત્રીઓ પણ એ પ્રમાણે વર્તે છે ખાગકોનું જનન અને સગોષન કરનામા સ્ત્રીઓને સલામતના સિદ્ધાન્તનો કેમજ પરિચય જ નથી થતો, તેમને એ સિદ્ધાન્તનું ખરેખર આચરણ પણ કરવું પડે છે જનેતા ઝવેન્જાએ કષ્ટ સહે સારે જ ખાગક જન્મ પામે છે, અને ખીજને કાજે સર્વ પ્રકારના કષ્ટ ઉઘાનનાનો સ્વભાવ જે પ્રેમમા છે તેના પ્રેમ વડે જ માતા ખાગકને ઉઠેગી શકે છે

આપણે પુરુષો જગતમા છત્રીએ છીએ, એ હખી ત જ મતાવે છે કે

આપણી માતાઓએ સલામત આચર્યો હતો તેઓ ઈશુ ખ્રિસ્તને—સ્વાર્થણ અને આપણને—રસ્તે ચાલી હતી આપણને જન્મ આપતા તેમણે જે પ્રસૂતિની પીડા વેગી એટલું જ નહીં પણ આપણા બાળપણમાં હજારો પ્રસંગોમાં—જેનું આપણને સ્મરણ પણ નથી રહ્યું—તેમણે જે અપાર ક્ષમા રાખી, એ એમનો સલામત હતો તેમણે આપણે માટે સ્વેચ્છાએ ને હૃદયે દુઃખ વેચ્યું કેમકે તેમને આપણા અર્થે પ્રેમ હતો આજે આપણને જે હાકલ કરનામાં આવે છે તેનો અર્થ એ છે કે આપણે આખી માનવજાતિના ઉદ્ધાર માટે એના જ હૃદયે દુઃખો ઝીનવાની તૈયારી મનથી કરીને નીકળી પડ્યું આપણામાં જો જરા પણ અકબલ અને સમજ હોય તો આપણે પુરો સમજીએ કે આ કામમાં સ્ત્રીઓ આપણાથી ઘણી આગળ પહોંચી ગઈ છે અને તેથી આપણને રસ્તો બતાવવાની ને પોરસ ચાલનાની લાયકાત તેમનામાં છે એમની આગેવાની વિના આપણે નિષ્ફળ જ નીરડરાના છીએ

એક પ્રશ્નકર્તાએ બીજાને એક કાપડો રજૂ કર્યો પશ્ચિમના સરમુખત્યારો —ક્રિસ્ટિયન—ને નીતિને નામે કંઈ પણ કહેવું નકામું છે કેમકે નીમિત્તી વાત તેઓ કાને ધરે એમ જ નથી એમની સામે અહિંસાનો પ્રયોગ નકામો ન નીરડો ? એમનો હૃદયપનડો કેવી રીતે થાય ?

ગાંધીજીએ કહ્યું ' આ દલીલ કરતા તમે એમ માની લીધું છે કે આ સરમુખત્યારોનો ઉદ્ધાર અશક્ય છે પણ અહિંસા વિધેની શ્રદ્ધાના મૂળમાં તો એવી કલ્પના રહેતી છે કે મનુષ્યસ્વભાવ મૂળે એક છે અને તેના પર પ્રેમના વર્તનનો પડો પડ્યા વિના રહેતો નથી સંગઠિત અહિંસામય સામનાનો પ્રયોગ હજુ માણસે ક્યાંયે પૂરતા પ્રમાણમાં થયેનો જોયો નથી એમ કહી શકાય તેથી જ્યારે તે એવો પ્રયોગ જોશે ત્યારે તેનું ચક્રિયાતાપણું કપૂર કયા વિના નહીં રહે વળી મેં એક પ્રજાને સૂચવેલા અહિંસક પ્રયોગની સફળતા સરમુખત્યારોના સદ્ભાવ ઉપર અનન્યતા નથી કારણ સલામતી કેમજ પ્રભુજીને ઝઝનારો હોય છે અને અશક્ય દેખાતી મુસીબતો વચ્ચે એ ઈશ્વરશ્રદ્ધાને જોરે ટકી રહે છે તેની શ્રદ્ધા તેને અજોય બનાવે છે

અહિંસક પ્રતિકારે યા સલામત એ જ સર્વ સન્નેગોમાં સર્વોત્તમ સાધન છે એમ સમજાવીને તેમણે કહ્યું

“ વળી હિટલર તથા મુસોલિની દુનિયાના લોકમતને સાર અવગણી શકે એમ પણ હું નથી માનતો. આજે તેઓ તેમ કરીને સન્તોષ માની શકે છે, કારણ કહેવાતા ‘મહારાજ્યો’માંથી કોઈના હાથ ચોખ્ખા નથી, દરેકની માથાવટી મેલી છે, અને એ મહારાજ્યોએ અગાઉ આ પ્રગ્નઓને કરેલા અન્યાયો તેમને ખટકે છે થોડા દિવસ પર એક સન્માન્ય અંગ્રેજ મિત્રે મારી પાસે કબૂલ કર્યું હતું કે ‘આજનું નાઝી જર્મની એ ઇંગ્લેન્ડનાં પાપનું ફળ છે, અને વર્સેલ્સની સધિએ જ હિટલરને પેદા કર્યો છે ’ ”

વર્સેલ્સની સન્ધિ પછી મિત્રરાજ્યોએ જર્મની ને ઓસ્ટ્રિયા ફરતો ઘેરો વાલેનો, ને એ દેશોમાં માલ જતો બધ કરેલો એ દેશમાં લોકો અનાજને અભાવે ભૂખે મરવા લાગ્યા, ત્યારે અમેરિકન પ્રગ્નજનોએ ત્યાંના બાળકોને ખોરાક પૂરો પાડવાની યોજનાઓ કરેલી એ યોજનાઓ પૂરેપૂરી અમલમાં આવી તે પહેલા, વિયેનાની ઈસ્પતાલોમાં બાળકો માટેના પારછેડા વિનાના વિભાગોમાં હુ કરેલો એ પ્રસંગ મને આખેદબ્ધ યાદ છે. આપણે ધાલેના ઘેરાના, ને એને લીધે નીપજેલા ભયાનક રોગોના, ભોગ થઈ પડેલા નાના નાના અગણિત ભુવકાઓના વાકાચૂકા વળી ગયેના ને વેદનાથી પીડાઈ રહેના શરીરો મેં જોયા એક રાષ્ટ્રે બીજા રાષ્ટ્ર પ્રત્યે કરેલા આ ઘેરમાં ઘેર અપરાધને પરિણામે જર્મની ને ઓસ્ટ્રિયાના દરેક લાખ સ્ત્રીબાળકો મરી ગયા હશે. મિસમાર્ચે ૧૮૭૧ માં પારીસ લીધું ત્યારે તેણે પહેલી તકે ખોરાકની ચીજોની ટ્રેનો ભરીને એ ભૂખે મરતા શહેરમાં પહોંચાડી હતી. આપણે તો જર્મની ને ઓસ્ટ્રિયાને યુદ્ધવિરામ પછી આઠ મહિના લગી જાણીમૂજીને ભૂખે માર્યા — એટલા માટે કે આપણે ઇચ્છતા હતા એ જાતની સુવેડની શરતો તેઓ કબૂલ કરે. એ શરતો આપણને મળી તે ધરમૂજથી બૂરી હતી પણ એ શરતોમાં રહેના કોઈ પણ અપમાન કે અન્યાયમાં જેટલો અધર્મ નહોતો તેટલો હડહડતો અધર્મ એ શરતો મેળવવાને કરેના ઉપાયમાં — એમ્પે કે એ દેશોની આમપાસ ધાલેના ઘેરામાં — હતો. મને યાદ છે કે એ જિનાતા બાળકોને જોઈ મેં તે દિવસે મનમાં કહેલું “ આને માટે કોઈ દહાડો ભારે વળતર આપવું પડશે ” એ દિવસ દવે આવી પહોંચ્યો છે એ બાળકોમાંથી જે બચી ગયા તે આજે નાઝી સૈન્યોને મોખરે ઊભેલા છે. નાઝી મિદાન્તોને આટલા બધા ઝૂંપી અનુયાયીઓ એ વર્ગમાંથી જ મળે છે. આપણે મિત્રરાજ્યો

યુદ્ધ પછી ઇટલી જેડે જે રીતે વર્ત્યા તેમાથી મુસોલિનીનો ઉદ્દય થયો દાખલા તરીકે ખ્રિસ્તને ચોદ નવા દેશો પર રાષ્ટ્રસંઘની વતી રાજ્ય કરવાનો પરવાનો મેળવ્યો પણ ઇટલીને એકે દેશનું રાજ્ય મળ્યું નહીં જર્મની ને ઓસ્ટ્રિયા પરના ઘેરા દરમ્યાન આપણે એ દેશ જેડે જે વર્તન કર્યું તેમાથી, અને વર્સેલસની સંધિમાથી હિટલરનો ઉદ્દય થના પામ્યો એક રાષ્ટ્ર ખીજા રાષ્ટ્ર પ્રત્યે એવો મોટો અપરાધ કરે તો તેમાથી ભાવિ વિખવાદ અને ઝેરવેરના ખીજા રોપાયા વિના ન જ રહે ઇતિહાસને કંઈ પણ પાઠ શીખવતો હોય, તો તે પાઠ આ છે

* *

પછી એક પ્રશ્નકર્તાએ પૂછ્યું “ એક ખ્રિસ્તી તરીકે આંતરરાષ્ટ્રીય સુમેહના કાર્યમા હું કંઈ રીતે ફાળો આપી શકું ? આંતરરાષ્ટ્રીય અધાધૂધી શમાવીને શાંતિ સ્થાપવાના કામમા અહિંસા કેવી રીતે વ્યસરકારક નીવડી શકે ? પરાધીન પ્રજાઓને બાળુએ રાખીએ તોપણ મહારાજ્યોની અગ્રેસર પ્રજાઓ પાસે શસ્ત્રસંન્યાસ કંઈ રીતે કરાવી શકાય ? ”

ગાંધીજીએ કહ્યું “ ખ્રિસ્તી તરીકે તમે તમારો ફાળો અહિંસક સામનો કરીને ભરી શકો, પછી ભને એવો સામનો કરવા જતા તમારે તમારું સર્વસ્વ હોમવુ પડે જ્યાં લગી મહારાજ્યો હિંમતપૂર્વક શસ્ત્રસંન્યાસ કરવાનો નિર્ણય નહીં કરે ત્યાં સુધી શાંતિ થનાની નથી મને લાગે છે કે છેલ્લા અનુભવો પછી આ વસ્તુ મહારાજ્યોને રપટ દેખાઈ હોવી જોઈએ અરધી સદીના સતત અનુભવ અને પ્રયોગ પછી મારા અંતરમા તો અગાહિ કદી નહોતો તેવો નિશ્વાસ આજે છે કે કેવળ અહિંસામા જ માનવજાતિનો ઉગારો છે બાઈબિનનું શિશુ પણ હું સમજ્યો છું તે પ્રમાણે મુખ્યપણે એ જ છે ”

એ જ આખી વાતનો સાર છે ગાંધીજી અહિંસા યા સત્યાગ્રહની વાત કરે છે ત્યારે એમનો આશય ઇસુના બનિદાનની જ વાત કહેવાનો હોય છે આપણે ખ્રિસ્તીઓ આપણો પોતાનો ધર્મ શું કહેવા માગે છે તે ક્યારે સમજીશું ? આ મહાન હિંદુના વચનો — અને એ વચનો કરતાંયે વધારે પોતાના સિદ્ધાન્તોનું તેમનું આચરણ — ખ્રિસ્તી સમાજની જાગૃતિનો દિવસ નજીક લાવે એવી આશા આપણે રાખીએ

* *

આ જે ખ્રિસ્તી નેતાઓ ગાંધીજીને મળવા ગયા હતા તેમાંના કેટલાક જૂના વખતમાં કેવા વિચારો ધરાવતા હતા એ જાણવા જેવું છે. હું કેંબ્રિજમાં વિદ્યાર્થી હતો ત્યારે તેમાંના એક પ્રસિદ્ધ નેતા ત્યાં આવેલા; અને તેમણે છટાદાર ભાષણ કરીને કહેલું કે આખા જગતને આ પેઠીમાં જ ખ્રિસ્તી બનાવવું જોઈએ. એની પાછળ ખ્યાલ એ હતો કે આપણને — પશ્ચિમના પ્રોટેસ્ટન્ટ ખ્રિસ્તીઓને — સત્ય મળી જ ગયું છે. સવાલ માત્ર એટલો જ છે કે એ સત્ય બાકીની દુનિયાને કેમ આપી દેવાય. નહીં તો પૂર્વના દેશોમાં તો મોટી આફત આવી પડવાનો ભય છે; ને એ સત્ય ત્યાં વેળાસર પહોંચાડાય તો જ એ આફત ટળી શકે એમ છે.

તે પછી તો મહાપુરુષ આવ્યું. હવે પરિસ્થિતિ કેવી બદલાઈ ગઈ છે ! આપણે જોઈ શક્યા છીએ કે જે પુરુષ પોતે હિંદુ હોવા માટે ગર્વ ધરાવે છે તેઓ ઇસ્તિના — ને તેમના બલિદાનના — સત્યથી આપણા કરતાં ઘણા જ વધારે નજીક છે. આપણા નેતાઓ — પેલા જૂના નેતાઓ જ — ખ્રિસ્તી ધર્મનું રહસ્ય જાણવા સમજવા માટે એ મહાપુરુષને ચરણે જઈને બેસા એ ચોખ્ખું છે; ને એમ કરવામાં એ નેતાઓએ ઝહાપણ જ વાપર્યું છે.

૧૯. રાષ્ટ્રવિધાયક

સર મીરઝા ઇસ્માઈલ

મહાત્મા ગાંધી શિક્ષક અને નેતા બંને છે. એ મહાપુરુષની સાથે હું જે સંજોગોમાં નિકટ પરિચયમાં આવ્યો તે સંજોગોનું રમરણ કરતાં મને ધણો જ આનંદ થાય છે.

૧૯૨૭ની સાલમાં ગાંધીજીની તબિયત લઘડી ગઈ હતી. તે વેળા તેમને હવાફેરની ધણી જરૂર હતી. તેને માટે તેઓ નંદીદુર્ગની દૂરી હવામાં અને બંગલોરની આરોગ્યપ્રદ આબોધવામાં ચારેક મહિના રહ્યા હતા. તે વેળા તેમના ગાંઠ સંસર્ગમાં આવવાની તક મને મળી હતી. એ દૃઢ સમય દરમિયાન તેઓ મૈસુર રાજ્યના પ્રજાજનોનાં મનમાં અતિ સુખદ રમરણો મૂકી ગયા છે. એ દિવસોમાં હું મહાત્માજીને જેટલીયાર મળાય એટલીયાર મળતો. તે વેળા તેમને ત્રિે મારા મનમાં જે પૂન્યભાવ, પ્રેમ અને સ્નેહ ઊપજેલા તેના

આધાર પર અમારી વચ્ચે મિનત્તા બધાઈ, તેને મેં સારથી મહાત્માની ગણીને ટકાવી રાખી છે

હિંદી ગોળમેજી પરિષદની બેઠકો દરમ્યાન મેં લડનમાં જે સુખ-સમય ગાળ્યો તે યાદ કરતા મને ઘણો આનંદ થાય છે ખાસ કરીને પગિયદની બીજી બેઠકનું મને વિશેષ સુખદ સ્મરણ છે એ બેઠકમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ ભાગ લીધેનો, અને મહાત્મા ગાંધી તેના એકમાત્ર પ્રતિનિધિ તરીકે આવ્યા હતા હિન્દી આવેશ સભ્યોમાં તેઓ સૌથી વધારે પ્રતિગિત અને વિખ્યાત હતા એ વિષે કશી શંકા નથી પરિષદમાં તેમણે જે સુદર ભાવણે આપ્યા તેણે અમારા પર વીજળીના જેવી અસર પાડી હતી પરિષદની એ બીજી બેઠક મારે માટે વિશેષ રસપ્રદ થઈ પડી તેનું એક બીજું પથ કારણ હતું પરિષદે નીમેની સમૂહતંત્ર બધારણ સમિતિ આગળ મેં એક યોજના ઘડીને મૂકી હતી સમૂહતંત્રની વડી ધારાસભામાં એક ઉપનો વિભાગ પથ હોય, તેને 'ફેડરન કાઉન્સિલ' કહેવામાં આવે, અને જે પ્રાન્તો, રાજ્યો વગેરે સમૂહતંત્રમાં સામેન થાય તેમની સરકારોએ નીમેના પ્રતિનિધિઓની એ કાઉન્સિલ અને એની એ યોજના હતી ઉપના નીચલા એવા બે વિભાગોનાળી ધારાસભાઓ સામે મહાત્માજીને મૂળથી જ વિરોધ હતો છતાં, મેં સૂચવેના ઉપના વિભાગને — એટલે કે ફેડરન કાઉન્સિલને — માત્ર સનાહકાર મંડળ જ રાખવામાં આવે, તો તેઓ પોતાનો આગ્રહ છોડી મારી યોજના સ્વીકારવા તૈયાર થયા હતા તે પડીના બનાવો સુને જાણીતા છે પણ હિંદને માટે સગીન ગન્યવધારણ રચનાના પ્રાસંગિક મદદ કરવાની મહા માણની ઇચ્છા કેટલી તીવ્ર હતી તેના ઉગ્રાદ્યુરૂપે મેં આ પ્રયત્નનું સ્મરણ કરાવ્યું છે

આ તો અગત સ્મરણો થયા હવે આ મહાન ભારતપુત્રના જીવનનું તેમજ તેમના કાર્યનું કેવળ સ્વદેશ માટે જ નહીં પણ આખા જગતને માટે જે મદદ છે તેની વાત પર આવું ક્ષણિકા કહેવાય છે કે પોતાના સમકાલીન અમુ- માણ્યો અમર બની જશે એમ કહેતું જોખમનરેતું છે, કેમકે ભવિષ્યની પ્રજા પોતાને મનગમતા માણ્યોની કીર્તિને અમર બનાવશે પણ મહાત્મા ગાંધીનું નામ અમર રહેશે એ આગાહી ભવિષ્યમાં બેઠી પડવાને સમર્થ બનું એવું છે આજના જમાનાની પ્રજા એકમતે માને છે કે

હિંદુસ્તાનમાં જે મહાપુરુષો થઈ ગયા છે તેમની હાંમાં મહાત્મા ગાંધીનું નામ પણ ગણાશે, ને ગણાવું જોઈએ. આજે જ્યારે હિંદીઓમાં તેઓ સર્વશ્રેષ્ઠ છે એ નિર્વિવાદ છે થોડાક વગ્ગ પર મેં એક જાહેર ભાષણમાં કહેયું કે “ખીજા દેશના કરતા વધારે અગે તેઓ ભારતવર્ષની ભાવનાના મૂર્તિમત્ત અવતાર છે, ને તેમની વાણી દ્વારા ભારતવર્ષના હૃદયની લાગણી પ્રગટ થાય છે.” તેમજો પોતાની સર્વવ્યાપી અમીનજી વડે અને પોતાના ઉચ્ચ આદર્શોને અનુસરનાની ધગશ વડે પોતાના દેશગન્ધુઓના હૃદયને જીતી લીધેલા છે જે માણસોને સેવાની ભાવના સુએ છે તે મહુ ગાંધીજીને પૂજે છે તેઓ ખરેખર આજે જગતના અગ્રેયર પુરુષોમાંના એક છે હિંદુસ્તાનના ગૃહીય જીવનમાં તો તેઓ અનોખું ઝ્યાન ધગવે છે, અને એનો ઉપયોગ તેમજો માનવૃમિના લાભને માટે કર્યો છે હિંદી પ્રગ્નના બહુ જ મોટા ભાગની ઉપર તેમનો જે અસાધારણ પ્રભાવ છે તેના પરથી કયામ બાંધીએ, તો આજે ધિગિશ સામાન્યમાં તેઓ માંથી વધારે પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ છે એમ કહી શકાય.

રાષ્ટ્રનો ઉદય ધીરેધીરે થઈ રહ્યો છે, છતાં તેની રૂપરેખા આજે પણ આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ ગાંધીજી એ રાષ્ટ્રના વિધાયક છે, નિર્માતા છે ”

આમ ગાંધીજીમા સત, મુક્તિ ને રાષ્ટ્રવિધાયક એ ત્રણનો સંયોગ થયેલો છે એ સંયોગ અગ્રેજોને મૂઝવે છે પણ ગાંધીજીના હિંદી અનુયાયીઓ, ભવે તેને પૂરે સમજી શકતા ન હોય, તેની આણુ તો સ્વીકારે જ છે મહાત્મા ગાંધી જગતના એવા મહાપુરુષોમાના એક છે જેમની સ્તુતિ સાંકુ કરે છે પણ જેમને સમજનારા બહુ ઓછા નીકળે છે તેમણે રાજકાજમા ધર્મ અને નીતિને ભેળવ્યા છે, અને રાજકારણના ક્ષેત્રમા, તોપ તનવારની સામે લડવાને, પ્રિયિત્ર લાગે એવા નૈતિક હથિારો ધરા છે એક બાજુ તેમણે જેમ રાજકારણમા ધર્મને ભેળવી તેને ધર્મમય બનાવ્યું છે, તેમ બીજી બાજુ ધર્મમા રાજકારણને ભેળવ્યું છે, અને ઘણા પ્રશ્નો જેને રૂઢિચુસ્ત હિંદુ સમાજ કેવળ ધાર્મિક માનતો હતો તેને સમગ્ર દેશના પ્રશ્નો બનાવી દીધા છે હરિજનોની મુક્તિ એવા પ્રશ્નોમા સૌથી મોખરે છે એ અને એના બીજા વિષયોમા તેમણે હિંદુ સમાજની રૂઢિપૂજા સામે આપ્યા બુદ્ધિશાળી હિન્દનો બળવો જગાવે છે પણ મહાત્માજીને ન્યાય કરવાને ખાતર કહેવું જોઈએ કે અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ કરવાને તેમણે જે હિલચાલ આદરી છે તેની પાછળ જોટલા પ્રમાણમા તેમનો સુધારાનો ઉત્સાહ અને રાજ્યપ્રકરણી દૂરદેશી છે, તેમજ અંગે તેમનો ખરેખરો માનવપ્રેમ પણ છે, અને તેમના હૃદયમા મનુષ્યમાત્રને વિશે છતકાઈ જતી દયા પણ છે

મહાત્મા ગાંધીમા પારાવાર આત્મશ્રદ્ધા છે આ માની અગાધ શક્તિ વિશે તેમના અંતરની આસ્થા જેમ જેમ વધતી જાય છે તેમ તેમ તેમની આત્મશ્રદ્ધા પણ વધતી જાય છે, અને કેટલીકવાર તો ઈશ્વરે જ એમના હૃદયમા એ શ્રદ્ધા રેડી હોય એમ લાગે છે તેઓ પોતાનું જીવન મગજ કરતા વધારે હૃદયને, અને બુદ્ધિ કરતા વધારે આત્મમાને, આધારે ચલાવે છે એ જ બળને લીધે બીજાઓ પર તેમનો પ્રભાવ પડે છે ઘણીવાર ન્યારે પોતાના અનુયાયીઓને અતિશય મૂઝવે એવી કઈક સલાહ આપવાની હોય, અથવા તો અમુક પ્રસંગે પોતે અમુક સન્નેગોમા જે પગલું ભર્યું હોય તે બીજાઓને સમજાવું અતિશય અધરુ લાગતું હોય ત્યારે તેઓ એ અનુયાયી ઓના તેમજ પોતાના મનનું સમાધાન કરના, ‘ મારો અનરનાદ ’ એ સદા

પણ અગત્ય રાખે વાપરે છે. ‘સાદું જીવન અને ઊંચા વિચાર’ એ એમનું જીવનસૂત્ર છે. તેમણે પોતાની લાગણીઓ પર એવો અગત્ય અંકુશ મેળવ્યો છે કે કેવળ તેમનું આચરણ જ નહીં પણ તેમની મુખ્યમુદ્રા સુધ્ધાં જોઈને નાના માણસો તેમની વાહવા કરે છે; અને સાથેસાથે, ‘આપણે આટલે ઊંચે કદી પહોંચી શકવાના નથી’ એમ જાણીને નિરાશ પણ થઈ જાય છે. ગાંધીજી માને છે કે આપણે પોતાની જાન પર અંકુશ રાખી શકીએ તો રાજકાજ ઉપર પણ અંકુશ મેળવી શકીએ. તેઓ પોતાના શરીરની દયા ખાઈને કશી છૂટછાટ ભોગવતા નથી. તેમની અભિરુચિ તેમજ રહેણી અતિશય સાદી અને કડક છે. સત્ય અને અહિંસાશ્રી ધ્રુવતારા પર નજર રાખીને તેઓ પોતાના જીવનની હોડતી હંકારે છે, અને એ ધ્રુવતારા પર લક્ષ રાખીને જ તેમણે હિન્દી રાજકારણના તોફાની સમુદ્ર પર મહાસભાનું અને રાષ્ટ્રનું નાવ ચલાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

‘ગાંધીજી હિંદી પ્રજાના નાયક, સત્રધાર, અને પૂજનપાત્ર બન્યા છે એનું ખરું કારણ શું?’ એવો પ્રશ્ન મને પુછાય, તો હું મુસદ્દી તરીકેની એમની કુનેહ અને કાર્યશક્તિને — એ બંને એમનામાં ઘણા મોટા પ્રમાણમાં છે તોપણ — ઝાઝું મહત્ત્વ ન આપું; અથવા તો હિંદની સમસ્યાઓનો ઉકેલ લાવવામાં તેમણે યોજેલી રીતોને જે સફળતા મળી છે તેને પણ પહેલો નંબર ન આપું. હિંદી પ્રજા શીલ, ચારિત્ર અને સતને પૂજનારી છે. તે નેતાની શુદ્ધિ કરતાં તેના સદાચારને વધારે નમે છે. ગાંધીજીમાં મન અને હૃદયની જે સ્ફટિકસખી, પારસ્પૃશ્યક નિર્મળતા છે, તેમના આચારવિચારમાં જે વિશુદ્ધિ છે, તેમના ચારિત્રમાં જે અણીશુદ્ધ તેજ છે, તેને લીધે તેમણે પોતાના રાજકીય અનુયાયીઓના જ નહીં, પણ મહાસભા બહારના ઘણા લોકોના પણ પ્રેમ અને વિશ્વાસ સંપાદન કર્યા છે. એ બહારના લોકો તેમના બધા વિચાર પસંદ કરતા નથી કે તેમનાં રાજકીય સિદ્ધાન્તો ને રીતરસમોને કબૂલ રાખતા નથી, છતાં તેમનાં શીલ, ચારિત્ર ને સત્યનિષ્ઠા આગળ શિર ઝુકાવે છે.

પાંચેક વરસ પર મેં મૈસુરની ધારાસભામાં ભાષણ આપતાં કહેલું : “આપણી મુસીબતોનો ઉકેલ આણુવામાં, ને સ્વરાજની તૈયારીરૂપે જે નવું ચારિત્ર આપણે ખીલવવું જોઈએ તે ખીલવવામાં, આપણને ખીન્ન કાઢના

કરતાં વધારે મદદ કરી શકે એવા એક પુરુષ છે તે બીજા સહુના કરતાં બિંબી કોટિના છે. મહાત્મા ગાંધી રાજકારણમાંથી નિવૃત્તિ લે એમ કેટલાક લોકો ઇચ્છે છે પણ મારી એવી ઇચ્છા નથી હિંદુસ્તાનને કોઈ સાચા નેતાની આગેવાનીની જોટલી જરૂર આજે છે તેમની અગાઉ કોઈ કાળે નહોતી મહાત્મા ગાંધી એક એવા નેતા આપણને મળ્યા છે જેઓ દેશમાં અનેક સ્થાન ધરાવે છે તેઓ ખરા જિજ્ઞાસુ શાન્તિને ચાહનારા છે ને ભારે ધનશાળી દેશભક્ત છે, એમનું જ નહીં પણ દીર્ઘદષ્ટિ ને શાણપણના મુલકદી પણ છે દેશમાં એકબીજાનો વિરોધ કરનારા જે અનેક વર્ગો છે તેમની વચ્ચે શાન્તિ ને સદ્ભાવ સ્થાપવાની, અને એ સુને સ્વરાજને માર્ગે આગળ ધપવા સમર્થ વવાની, જે શક્તિ ને ચોખ્ખતા તેમનામાં છે તેટલી બીજા કોઈનામાં નથી હિંદ અને ગ્રેટબ્રિટન વચ્ચે હેતુપ્રીતનો મનઃબાધનાતું જે સામર્થ્ય તેમનામાં છે તેટલું પણ બીજા કોઈમાં નથી. મારી પાકી ખાતરી છે કે તેઓ સરકારના સમર્થ સહાયક છે ને ગ્રેટબ્રિટનના સાચા મિત્ર છે તેઓ અભારે રાજકારણ માંથી નિવૃત્તિ લે તો ધણે ભાગે એ ક્ષેત્રનો કબજો એવા માણસોના હાથમાં આવી પડશે જેઓ શુરસાદાર ભાવણો કરીને લોકોને બહેકાવે છે, જેઓ નરી કલ્પનાઓના હનાઈ કિલ્યા બાધે છે, અને જેઓ અર્થ વિનાના સૂત્રો ને પોકારો જોડી કાઢી અન્યે માર્ગે ચડ્યા ને દેશને અગ્રસ્ત મથી રહ્યા છે.

આ વચનો મેં ઉચ્ચાર્યા તે પછી તો ધણા પાણી વહી ગયા છે છતાં એમ કશું બન્યું નથી જેનાથી મારા વિચારોમાં ફેરો ફરક પડ્યા પામ્યો હોય ગાંધીજીનો પ્રભાવ હજી જેવો ને તેવો કાયમ છે તેમના વિના બીજા કોઈ એવી પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ દેશમાં નથી જેની પાસે આપણે આખરી સલાહ માટે જઈ શકીએ મહાત્માજી, ખાસ કરીને રાજકારણમાં, લોકોને ઝહાપણ અને હરેયપણને રસ્તે દોરી જનારા છે આજે તેમજ ભવિષ્યમાં આપણાથી નજર નાખી શકાય ત્યાં લગી એમના વિના હિંદુસ્તાનને ચાલી શકે એમ નથી.

મહાત્માજી જેમ આપણને હિંદવાસીઓને મન આપતા બધા ઉપયોગી ને અલુભૂતા છે, તેમ તેમના જીવન અને કાર્ય બહારના જગતને માટે પણ ઘણા કીમતી છે—એ જગત આજે યુદ્ધોથી ને આત્મીય યુદ્ધોના કસ્ટી એવેન ને ભયભીત થઈ રહેલું છે, એ વેળાએ તો વિશેષે કરીને તેમનું રાજકારણ અહિંસાના પાયા પર રચાયેલું છે તેમનું રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન સત્ય,

ત્રેમ, અને અહિંસાના ત્રિવિધ સત્ર અનુસાર ચાલે છે. એટલે, જે રાષ્ટ્રોના એકબીજા સાથેના સંબંધ ફૂટકપટ, દ્રેપ અને યુદ્ધને ધોરણે ધડાય છે તે ચાલે છે તે રાષ્ટ્રોને તો ગાંધીજીના જીવન અને કાર્યમાંથી વિચારની ઘણી સામગ્રી મળી રહે એમ છે.

મહાત્મા ગાંધીને તેમની સિત્તેરમી જયંતીને પ્રસંગે હું હાર્દિક અભિનંદન આપું છું. તેઓ હજુ ઘણાં વરસ જીવે; તેઓ ઘણું સુખ ભોગવે; અને તેમને હાથે ભારતવર્ષની તેમજ જગતની ઘણી ઘણી સેવા થાઓ !

૨૦. અનાસક્તિ અને નીતિબળનો પ્રભાવ

સી. ઈ. એમ. જોડ

ગાંધીજીનો જે પ્રભાવ છે તે તેમની અનાસક્તિને લીધે છે એમ મારું માનવું છે. એ અનાસક્તિનું બાહ્ય લક્ષણ જોઈએ તો તેમનો પોતાના શરીર પરનો કાબુ છે. અનાસક્ત માણસ પોતાના શરીર પર કાબુ રાખી શકે છે કેમકે તે શરીરને આત્માથી ભિન્ન માને છે, અને તેથી શરીરને આત્માની ધારણા પાર પાડવાના સાધન તરીકે વાપરે છે. એટલે ગાંધીજી ક્ષણવારમાં જાંઘી જઈ શકે છે ને ઇચ્છે તેટલો સમય નિદ્રા ભોગવીને જાગી શકે છે, એ કંઈ આકસ્મિક વસ્તુ નથી. તેઓ આહારમાં ફેરફાર કર્યા વિના પોતાના વજનમાં વધારો કે ઘટાડો કરી શકે છે, એ પણ આકસ્મિક વસ્તુ નથી.

એ જ ગુણનું બીજું લક્ષણ એ છે કે માણસમાં સાધ્યને વિષે દૃઢ નિશ્ચય હોય તેની સાથે સાધનને વિષે અતિઆગ્રહ ન હોય, ને તે બાબતમાં સંજોગો અનુસાર ફેરફાર કરવાની વૃત્તિ હોય. અનાસક્ત માણસ જહીં જતૂતી નથી હોતો. પોતે લીધેલા માર્ગને વિષે તેને એવો મોહ કદી નથી હોતો કે એ માર્ગ છોડીને બીજો લેવાય જ નહીં. માત્ર સાધ્ય નજર આગળ રૂપર રહેવું જોઈએ. એ આખરી મુકામે પહોંચવા માટે તો ઘટનાઓ ને સંજોગો અનુસાર ગમે તે રસ્તો લઈ શકાય, એમ તે માને છે. તેથી જ ગાંધીજીમાં મુત્સદ્દી અને સંત બેનો સંયોગ થયેલો છે. એમનામાં રાજકીય ચાતુર્ય અને કુનેહ છે, તેની સાથે બાળકના જેવી સરળતા પણ છે; જોકે ઘટનાઓ બની ગયા પછી પાછી નજર નાખીને જોઈએ તો આપણને દેખાઈ આવે છે કે અગાઉ એમની જે

બાળકસમી સરળતા દેખાતી હતી તે વસ્તુતઃ ઊંડામાં ઊંડું રાજકીય કહાપણ હતું. તે ઉપરાંત તેમનામાં બાધછોડ કરવાની આવડત પણ છે. આ બધાં લક્ષણો એવા માણસનાં છે જે પોતાના સાધ્યને વિષે દૃઢ નિશ્ચય ધરાવે છે પણ એ સાધ્યના સાધન પરત્વે નિર્મોહ અને અનાસક્ત રહી શકે છે. એટલે, રાજકીય હથિયાર તરીકે સવિનય ભગનો ઉપયોગ કરવા ભોકાને પ્રેરનાર ગાંધીજી ન્યારે જુઓ છે કે એ સફળ થવાનો સભવ દેખાતો નથી, તે ક્ષણે જ એ હિલચાલ મોકૂફ રાખતાં પણ તેમને સક્રિય થતો નથી એટલે, ગાંધીજી જેમ સતપુરુષ હોઈ આત્મકલ્યાણને સારુ અનશન કરે છે, તેમ અનશનને જોડે રાજકાજમાં સાટું કરવા અને રાજકાજમાં ધાર્યો હેતુ પાર પડે કે તરત ઉપવાસ તોડવા પણ તૈયાર થાય છે એટલે, ગાંધીજી જેઓ નવા રાજ્યબંધારણના કદા વિરોધી છે, તેઓ અલારે એ જ અલુગમતા બધારણના અમલમાં સાથ આપવા તૈયાર થયા છે. એટલેજ, ગાંધીજી જેઓ હિંદુસ્તાનમાં અગ્રેજ અમલનો વિરોધ કરતા આવ્યા છે, તેઓ હિંદમાં અગ્રેજોના પરમ મિત્ર ગણાય છે. તેઓ અગ્રેજોના ખરેખરા મિત્ર છે. તેમની એકલાની સત્તા જ સવિનય ભગને ફરી ભગતો રોકી શકે છે. પ્રશ્ન એ છે કે અલારે જે નાની નાની માગણીઓ થઈ રહી છે તે અગ્રેજો, વેળા વહી જાય તે પહેલાં, કબૂલ રાખશે ખરા ? તેઓ એ માગણીઓ સ્વેચ્છાએ ને હિંદુસ્તાની કબૂલશે ? કે અલારે જે માગણીઓથી હિંદને સતોષ થાય એમ છે તેનો નકાર ભણવાની છંદે ચડી હિંદુસ્તાનને ખીજુ આપેલી બનાવશે ?

પાછા અનાસક્તિની વાત પર આવીએ જે શક્તિને આપણે નીતિબળ કહીએ છીએ એ શક્તિ આપણે નજરે જોઈ શકીએ છીએ, પણ એની વ્યાખ્યા આપવી ઘણી અઘરી હોય છે. એ નીતિબળમાં જે જે તરવોની મેળવણી થયેલી હોય છે તેમાંનું એક સૌથી જલદ તત્ત્વ તે અનાસક્તિ છે.

શરીરબળ યા પશુબળ યા શસ્ત્રબળને અંગે કશા સવાલો કે કશી સમસ્યાઓ ઊભાં થતાં જ નથી. કાંઈ માણસ તમારા કરતાં શરીરે બળિયો હોય એટલે તમારી પાસે પોતાનું ધાર્યું કરાવે છે — કાં તો સીધી રીતે પોતાના ચડિયાતા શરીરબળનો પ્રયોગ કરીને તમને તે કામ કરવાની ફરજ પાડે છે; અથવા તો, તમે તેની મરજી વિરુદ્ધ વર્તો તો તે તમને દુઃખ દેશે ને સમ્મત કરશે એવો ડર બતાવીને, આડકતરી રીતે, ધાર્યું કામ કરાવી લે છે.

શરીરજન્યથી માણસને સત્તા મળે છે એ સત્તાનો અર્થ એ છે કે ધાક બતાવીને યા ધમકી આપીને બીજા લોકો પાસે તમારુ ધાર્યું કામ તમે કરાવી શકો છો.

પણ નીતિમગની પાસે આવી સગ્ન કે મારપીપ કરવાની શક્તિ નથી હોતી હું નીતિમગનો સામનો કરુ તો મારે દુઃખ સહન કરવુ પડતુ નથી તો હું શા માટે તેને વશ થાઉં છું ? એ કહેવુ મુશ્કેલ છે હું તેની સત્તા સ્વીકારુ છું અને તેનો સામનો કરુ તોપણ હું જાણુ છું કે એની વાત ખરી છે ને મારી ખોટી છે હું આ વસ્તુઓ જાણી ને સમજુ શકુ છું કેમકે હું પોતે એક આત્મા છું અને બીજા કોઈ માણસનો આત્મા મારા કરતા શ્રેષ્ઠ છે એમ કબૂલ કરુ છું એમ્લે નીતિમગ સત્તા નથી ચનાવતુ પણ પોતાનો પ્રભાવ પાડે છે પ્રભાવનો અર્થ છે એક મનુષ્યે બીજા મનુષ્યના મન અને કાર્ય ઉપર પાડેલી અસર એ અસર તે સગ્નનો કર બતાવીને કે ધનામની આજ્ઞા આપીને નથી પાડતો પણ સામો માણસ તેની શ્રેષ્ઠતા આપોઆપ સમજીને જ તેનો બોન માથે ચડાવે છે.

ગાંધીજીએ નીતિમગ વડે જ હજારો માણસોને જેલ તરફ બિનખા ને લ્યા જઈને ‘અમને પડે જોનમા પૂરો એની માગણી કરના, સમજાવ્યા નીતિમગ વડે જ તેમણે લોકોને નવુ પાણી ચડા યુ અને સામો હાથ સરખો ઉગામ્યા મિના દડા લાવી ગોળીના વરસાદ પોતાના શરીર પર ઝીનવાની શક્તિ તેમનામા પેદા કરી.

નીતિમગની પ્રેરણા વડે ચાલતો સમિનય ભગનો આ પ્રયોગ પશ્ચિમના વર્તમાન જગતને માટે અપાર મહત્ત્વનો છે આજે તો પશ્ચિમમા દેશદેશની પ્રગ્ન સહારકે શસ્ત્રાસ્ત્રોના સરળમથી સજ્જ થના પાછળ જ પોતાની બધી બચત હોમી દે છે એક દેશની સરકાર જ્યારે ઈન્દ્રિયે કે બીજા કોઈ દેશના લોકોનો સામરો કુચ્ચરધાણુ કાઢી નાખવો ત્યારે પહેલા દેશની પ્રગ્ન એ શસ્ત્રાસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવાનુ કબૂન કરે છે આજના જમાનાના સમાજને જીવતા રહેનાનો આ એક જ રસ્તો છે શું ? આ સિનાય બીજે કોઈ ઉપાય જ નથી શું ? વિરોધી પ્રગ્નના જેટલા માણસોને મારી શકાય તેનાને મારી નાખના એ સિનાય પોતાના પક્ષના સત્તા ને ન્યાય સિદ્ધ કરવાનો બીજો કોઈ રસ્તો જ નથી શું ? આ પ્રશ્નો પશ્ચિમની દુનિયા પાસે આગ્રહપૂર્વક

પોકાર કરીને જવામ માગી રહ્યા છે એ સનાનોના જે જવાબ અસાર લગી અપાતા આવ્યા છે તે સિવાય બીજો કોઈ જવાબ જે આપણી પેઢીના લોકો શોધી નહીં કાઢે, તો પશ્ચિમની સરકૃતિનો પિનાશ થવો નિમિષિયો છે

જે બીજા જવામની વાત ઉપર કરી તે સૂચનવાની બુદ્ધિ ગાંધીજીમાં છે ને તે અનુસાર વર્તવાની હિંમત તેમણે બતાવી છે, એ એમને સર્વોચ્ચ યશના અધિકારી હરાવે છે તેમના કહેવાની મતનબ એ છે કે ખ્રિસ્ત અને બુદ્ધનો બતાવેલો રસ્તો સાચો છે લડનાને માટે જે જાણુ જોઈએ અને તમે જે એ બેમાના એક થવાની ના પાડો તો કોઈ તમારી સાથે લડી કે કળિયો કરી ન શકે હિંસાથી પ્રતિકાર કરવાની ના પાડો એને તમે તમારો ધાર્યો હેતુ હિંસક પ્રતિ રના કરતા વધારે સચોટ રીતે પાર પાડી શકશો, એટલું જ નહીં પણ હિંસાની નિરર્થકતા બતાવી આપી ખુદ હિંસાને જ હરાવી શકશો તાત્વિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એમ કહી શકાય કે જગતમાં મનુષ્ય જ્યારથી વિચાર કરતો થયો ત્યારથી અહિંસક પ્રતિકારની આ રીત શોધાયેલી છે ને તે વેળાથી ચાલતી આવે છે એને ગાંધીજીએ તાત્વિક સૂત્ર યા સિદ્ધાન્તરૂપે ન રહેવા દેતા મનુષ્યના વ્યવહારમાં તેનો અમન કરનાનો પ્રયાસ કયો છે તેને માટે આપણે તેમના ધણા જ અહેસાનમદ છીએ એ જે પરમોચ્ચ કોટિનો સિદ્ધાન્ત હતો તેને સાચો માનીને ચાલનામાં જે જોખમ રહેતું હતું તે જોખમ વહોરવાના ત પરતા ને આગ્રહ તેમણે હમેશા બતાવ્યા છે એશક તેઓ જે ઉપાયની લનામણુ કરે છે તેને માટે હજુ લોકો તૈયાર નથી તેથી જૂને ચીને ચ નાને ટેરાયેના મોગ લ ગના જનસમૂહને તેમના વિચારો આધાત ઉપજાવનારા ને ઉત્પાત મચાવનારા લાગે છે માણુસોના વિચાર જેવા અસાર છે તેના જ ખાલી રાખનામાં જેમનો સ્વાર્થ છે એના લોકોને તેઓ પડખર આપે છે એમાં સોંહ નથી વળી તેઓ લોકોના મનને અસ્વસ્થ કરી મૂકે છે તેમના નીતિ વિરોધા વિચારોને હચમચાવી નાખે છે અને સત્તાવાળા ને જામી ગયેના માણુસોની સુગૃહિતતાને મુરગ લગાડે છે, એમાં પણ શક નથી એને તેમને અધર્મી, પાખડી ધૂર્ત રૂઝેરે વિશેષણ આપીને ગાળ દેવામાં આવે છે જગતમાં જેમણે ષ્ઠકે સ્વતન્ત્ર વિચાર બતાવ્યા છે એવા સડુ પ્રતિભાશાળી માણુસોને આવી ગાળો પડી છે કનાના ક્ષેત્રમાં કોઈ જૂની ધરેડ તોડે તો તે ધુની કે બેવફૂરમાં ખપે છે પણ રાજકાજ કે નીતિના ક્ષેત્રમાં જૂના ચીનાને

છોડનાર કે જૂની રૂઢિ પર પ્રહાર કરનારને અધર્મી અનાચારી આદિ વિશેણોથી નવાજવામાં આવે છે, અને તેમના વાણી ને વર્તન સાંખી લેનારો તો સમાજના પાયા ને પાલી જશે, એની ભયક લોકોના મનમાં પેદા કરવામાં આવે છે નીતિના ક્ષેત્રમાં આજનો ચીનો છોડીને આગળ નધુ હોય તો — અને એને જ પેના ખીમ લોખ અધર્મ, પાખડ વગેરે નામ આપે છે — તો જૂના વિચાર અને નીતિને ટકવી રાખવામાં જેમનો સ્વાર્થ રહેવો છે એના લોકોનો વિશેષ વહોરી લઈને જ માણસે પોતાનો રમ્તો કાઢવો રહ્યો ક્યાના ક્ષેત્રમાં અતિલાનો નવો ઝળકાટ દેખાડનાર માણસને તો સામાન્યપણે ક્યાંક નાના કાતરિયામાં ભૂખે મરવા દેવામાં આવે છે પણ આચારના ક્ષેત્રમાં પ્રચલિત રૂઢિ તોડનાર માણસ પર કાયદાની મજૂરી લઈને જુલમ કરવામાં આવે છે કે તેનો દુવ લેવામાં આવે છે જગતના ઇતિહાસમાં અદાનતોની આગળ મોટા મોટા જે મુકદ્દમાં ચાલ્યા છે તેને આ દૃષ્ટિએ વાચના તપાસવામાં ધણો રસ આવે એમ છે સોક્રેટિસ, જિયોડોનિ બ્રૂનો, અને સરવીટસ એ સહુએ પોતાના જમાનાના સત્તાધારી માણસોને અરચિકર લાગે એવા વિચારો ધરાવ્યા ને પ્રગટ કર્યા, તેને સારુ તેમના પર મુકદ્દમાં ચલાવવામાં આવેલા ને તેમને સજા કરવામાં આવેલી એ જ વિચારોને સારુ જગત આજે એ પુરુષોને પૂજે છે અતિલા શાળી માણસ ક્રાન્તદર્શી હોય છે અગ્રેજ કવિ શેનીના રાખ્દોમાં કહીએ તો તે “વર્તમાનકાળમાં ઊભો ઊભો ભવિષ્યને જોઈ શકે છે આજે જે આચારોનું તે ખીમરોપણ કરે છે તે જ લાગે કાળે પાગરીને ફળફૂલનું રૂપ ધારણ કરે છે તેથી એવો માણસ મનુષ્યજનને એક ડગલુ આગળ લઈ જાય છે તે જેમ વિચાર અને આચારની નવી ભૂમિકા રચે છે, તેમ વિચાર અને આચારની ચાનુ રૂઢિઓનો અચૂક નાશ પણ કરે છે એ પ્રભાવશાળી પુરુષે ન્યા રહીને પોતાનો રૂઢિખંડનો સદેશો પહેનવહેલો જગતને આપ્યો હતો તેટલે ઊંચે સુધી આખા સમાજના વિચારો વધે છે અને, ઇતિહાસમાં ઘણીનાર બન્યું છે તેમ, એક જમાનાના ‘અધર્મ’ ને ‘અનાચાર’ તે પછીના જમાનામાં ધર્મ અને સદાચારમાં ગણાય છે

આ અર્થમાં ગાંધીજી આચારવિચારના ક્ષેત્રમાં પ્રભાવશાળી પુરુષ છે એમણે કનિયાની પતાવટ માટે જે રીત દેખાડી છે તે કદાચ શસ્ત્રમગ્ના ઉપાયને હાથની કાઢશે એટલું જ નહીં પણ જેમ જેમ માણસોની સહારશક્તિ

વધતી જશે તેમ તેમ જે શસ્ત્રજળની જગાએ ગાંધીજીએ સૂચવેલો ઉપાય અજમાવાશે તો જ જગતમાંથી સંસ્કૃતિનો અસ્ત થતો અટકશે. તેમની રીત હાલ તુરત તો નિષ્ફળ નીવડી દેખાય છે. તેમણે જેટલું કરવાનું વચન આપેલું તેટલું તેઓ કરી શક્યા નથી. પણ જે માણસોએ પોતે અરેખાત કરી શકે એના કરતાં વધારે કરવાનું વચન ન આપ્યું હોત, તો જગતને ઘણી ખોટ જાત. કેમકે અગ્રામ રહેલા આદર્શમાંથી જ ગ્રામ સુધારાનો જન્મ થાય છે. ગાંધીજી શ્રદ્ધાવાન છે તેથી જ લોકો તેમના પર શ્રદ્ધા રાખે છે. અને જગતમાં તેમનો પ્રભાવ, તેની પાછળ પશુખળ કે શસ્ત્રજળનો ટેકો ન હોવા છતાં, જગતના કોઈ પણ માણસના કરતાં વધારે પડે છે.

૨૧. મહાત્મા ગાંધી અને આત્મમળ

રૂક્ષ જોન્સ

જે માણસને મારી પેટે મહાત્મા ગાંધીનાં દર્શન કરવાનું ને અમદાવાદમાં આવેલો તેમનો આશ્રમ જોવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હોય તે તો મારી પેટે આ અભિનંદન-અન્ધર્માં લેખ આપવાની તકને વધાવી જ લે. મારી પોતાની ફિલસૂફી પર ને મારા આચરણ પર તેમણે ઘણી ઊંડી અસર પાડી છે; અને આ અદ્ભુત પુરુષ, જે મારે સદ્ભાગ્યે મારા જીવનકાળમાં આ ભૂતળ પર વસે છે, તેમનું ઝણુ જાહેર રીતે સ્વીકારતાં મને આનંદ થાય છે.

૧૯૦૫ માં મેં સંત ફાન્સીસના જીવનનો અભ્યાસ કરવા માંજો સારથી હું એમનો પૂઝરી બન્યો છું. ગાંધીજીની તુલના મારી જાણના કોઈ પુરુષ સાથે કરવી હોય તો તે વધારેમાં વધારે સંત ફાન્સીસની સાથે ધર્મ શકે એમ મને હંમેશાં લાગ્યું છે. ૧૯૨૬ માં હું ગાંધીજીને મળવા ગયો ત્યારે મેં જોયું કે એમને એસીસીના એ સતનો કેટલો ઓછો પરિચય છે. એ જોઈને મને ઘણું જ આશ્ચર્ય થયું. હું એમની પાસે જોડો ને એમને સંત ફાન્સીસનાં 'વચનામૃત'માંથી કેટલીક વાર્તાઓ સંભળાવી. એમાં 'પરમાનંદ' વિષેની સરસમાં સરસ વાર્તા છે તે પણ સંભળાવી. એમાં કશું છે કે સાધુ જાદુઈ અને ફાન્સીસનો રાગ સંત લુઈ એકવાર મળ્યા. એકબીજાને જોઈ બેઠી પડ્યા, એકબીજાને ચુંબન કર્યું; પછી ઘૂંટણીએ પડી લાંબો વખત મૂળા મૂળા બેઠા.

રહ્યા; ને કશું બોલ્યા વિના જ ચાલતા થયા. આમ કરવું બંનેને જરૂરી લાગ્યું, કેમકે સાધુ જાહેર કહ્યું તેમ, “અમે મોઢાથી બોલ્યા હોત તેના કરતાં વધારે સારી રીતે અમે એકબીજાનાં હૃદય વાંચી લીધાં.” શબ્દો વિના હૃદય વાંચવાનો જેવો અનુભવ સાધુ જાહેરસને થયો હતો તેવો જ અનુભવ મને જોઈ પર ખેઠેલા આ અવાચીન સંતની પાસે બેસતાં થયો. ફરક એટલો જ હતો કે રાજા હે મો લુઈ ઘણીવાર પહેરતો એવા બાદશાહી ઝમ્સા આ સંતે પહેરેલા નહોતા.

મેં બીજી પણ એક વસ્તુ જોઈ. આત્મબળની બાબતમાં ગાંધીજીને ઘણા મળતા એવા બીજા એક પુરુષ — જોન વૂલમેન — ને વિષે પણ તેમને ઘણી જ ઓછી માહિતી હતી. અદ્યારમી સદીમાં થઈ ગયેલા ક્વેકરોમાં સૌથી મોટા ને સાધુચરિત એવા જોન વૂલમેન આત્મબળના એક સુંદર દષ્ટાન્તરૂપ હતા. તેમણે એકવાર સાંભળ્યું કે અમુક જગાના રેડ ઈડિયનો જુદે ચડેલા હતા ને પશ્ચિમના પ્રદેશમાં વસેલા ગોરાઓની આમડી ઉતરડી નાખતા હતા. તેમને એ રેડ ઈડિયનો પ્રત્યે એટલો પ્રેમ બિપત્ત્યો કે તેનાથી પ્રેરાઈ તેઓ એ લોકો પાસે ચાલ્યા ગયા. જઈને જુએ છે તો એ લોકો લડવા માટે શરીરે રંગ લગાડીને નીકળી પડ્યા છે ને દૂર કરી રહ્યા છે. વૂલમેને એમને ભેગા કરીને સભા ભરી; તેમાં એ લોકો જોડી અંતરશાંતિ અનુભવતા બેસા. પછી વૂલમેને ઘણા જ હેતથી તેમને પોતાના આગમનનો હેતુ સમજાવ્યો, અને છેવટે ટૂંકી પ્રાર્થના કરી. સભા પૂરી થયા પછી એક રેડ ઈડિયને કહ્યું : “આ શબ્દો ક્યાંથી આવે છે એ હું જાણુવા ઇચ્છું છું.” મહાત્મા ગાંધી પોતાનાં વચનો કે લખાણો કરતાં ઘણી વધારે જોડી અસર કરી રીતે પાડે છે એનું સંપૂર્ણ વર્ણન બિપત્ત્ય પ્રસંગમાં મળી રહે છે; કેમકે એમના શબ્દો ક્યાંથી આવે છે એ લોકો જોઈ ને અનુભવી શકે છે.

ગાંધીજીના જીવનસિદ્ધાન્ત — સત્યાગ્રહ — ને આપણે ઘણીવાર ‘અહિંસા’ કહીએ છીએ. પણ ‘અહિંસા’ એ તો અંભાવવાચક શબ્દ છે. ત્યારે ગાંધીજીનો સિદ્ધાન્ત તો એક લય વસ્તુની હસ્તીનો નિર્દર્શક છે. ગાંધીજીએ મને કહ્યું કે “માઈકલ ડોલ્સ નામના એક ક્વેકરનો હું ઘણો આભારી છું. હું દક્ષિણ આફ્રિકા ગયો ત્યારે શરૂઆતના દિવસોમાં ડોલ્સ મારા પરમ મિત્ર હતા. તેમણે જ મને ઈશુનું ગિરિઅવચન વાંચવાની સૂચના કરેલી;

ઈસુ ખ્રિસ્તની ભાનના, તેમનું જીવન, અને વીરતાભર્યા પ્રેમનો તેમનો સંદેશ વગેરેનું ગદ્ય મને સમજાવેલું એથી હું વધારે જિંદી અંતરદષ્ટિ કરતો થયો. અર્મચ્છુને ન દેખાતી શક્તિઓ વિષેની મારી શ્રદ્ધા વધી ' ગાંધીજીના આચારવિચારને ઘડામાં અનેક પુરુષોએ ફાલો આપેનો ટોનસ્ટોન, રસ્કીન, થોરો અને એડમ્સ કારપેન્ટરને તેમણે હમેશા પોતાના મોઢામાં મોઢા માર્ગદર્શક અને ભોમિયા માન્યા છે

ગાંધીજીના મત પ્રમાણે સત્યાગ્રહ એ એક એવી શક્તિ છે, જે ' ડાહ્યનેમો ' માથી નીકળનારી ને મોઢા ભગીરથ કામો કરનારી વિદ્યુતશક્તિના જેવી જ ચમત્કારી છે ' ડાહ્યનેમો ' વિદ્યુતશક્તિને પેદા કરતો નથી, તેને પોતાની અદર ભેગી કરે છે ને પગી છોડી મૂકે છે આત્મમગનું પ્રદર્શન કરનાર પુરુષની પણુ એની જ સ્થિતિ હોય છે તેની પાસે પોતાની આગવી શક્તિનો જે ટચૂકડો ને મર્યાદિત સમ્રહ હોય છે તેના કરતા વધારે જિંદા જીવનસ્રોત તેના અગમાથી વહેવા લાગે છે એ માણસનો અતરાતમા છેક જિંદાણુમાં ભિતરે છે ત્યાં જીવન અને શક્તિના અગ્રાધ ભાગરૂપ પરમાત્મા પ્રત્યે અભિમુખ થાય છે, અને તે જો યોગ્ય સાધના કરે તો પ્રેમ, સત્ય અને જ્ઞાનના અખૂટ ઝરા એ જીવાત્મામાંથી વહેવા લાગે છે

જીવનશક્તિના આ જિંદા ઝરણુમાંથી પ્રાણુ અને ચૈતન્ય કેમ મેળવવા એની ચાવી જે માણસ જાણે છે તે શાન્ત અને સ્વસ્થ બની જાય છે, એટલું જ નહીં પણ વીરતાભર્યો પ્રેમ, માહસ અને સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિ એ સર્વના પ્રનાહ પણ તેના જીવનમાંથી વહેવા લાગે છે ગાંધીજી જોને ' આત્મમગ ' કહે છે તેનું સ્વરૂપ કઈક આ પ્રકારનું છે તેમના પોતાના જીવનમાં એ આત્મમગનું અનુપમ પ્રદર્શન થાય છે તે માન ' વીરતાભરી શાંતિ કે નિઃક્રિયતા ' નથી, એથી ઘણું વધારે ચૈતન્ય એમાં ભરેલું છે

એકવાર મેં ગાંધીજીને પૂછ્યું " આપે આ કડિન સસારની અનેક જગ્નજો ને અનેક નિરાશા નિષ્ફળતાઓનો અનુભવ કર્યો છે તે છતાં આપને હજુ ' આત્મમગ ' વિષે શ્રદ્ધા છે ખરી ? " તેમણે કહ્યું " હા પ્રેમ અને સત્યની નિજ્ય પામનારી શક્તિ વિષેની શ્રદ્ધા મારા અંતરમાં છેક જિંદા જિંદા પિતરી ગઈ છે નિશ્ચની ડોઈ પણ વસ્તુ એ શ્રદ્ધાને મારા અંતરમાંથી દૂર કરી શકે એમ નથી " આ શબ્દો કહેતા કહેતા તેઓ છાતીની બહાર નીકળી

આવેની પાસળીઓ પર હાથ ફેરવતા હતા એ નિર્મળ કૃષ્ણ, ને ઉપવાસ અને અલ્પ આહારથી ક્ષીણ બનેના શરીરનો વિચાર તો તેમના મનમાં તે વેળા નહોતો, પણ પ્રેમ અને સત્યના અખૂટ ભાગરમાંથી પોપણ મેળવનાર આત્માના ઊંડા આંતર જીવનનો જ વિચાર તેમના મનમાં રમી રહ્યો હતો, એ સામે મેડેલો માણસ સ્પષ્ટ જોઈ શકે એમ હતું

કેટલાક પુરુષો, જેમને વિષે ગાંધીજી કંઈ જાણતા નથી છતાં જેઓ ક્ષામા અને નમ્રતાને એ જ માર્ગે ચાલેના, તેમના જીવન પરથી હું આ સત્યાગ્રહ અને અહિંસાના કેટલાક દૃષ્ટાંતો આપના છું છું પહેલા તો જેમ્સ નેનરનો દાખલો લઈ એ સત્તરમા સૈકામાં થઈ ગયેના એક કવેકર હતા તેમને નાસ્તિક ને ધર્મનિદક ગણીને અતિશય સખત સખ કરવામાં આવેની દેવતામાં તપાવેના લાનચોળ સગિયાથી તેમની જીલ્લે વીધામાં આવેની બે કનાક સુધી તેમને લાકડાના એના એક ચોડામાં બેસાડી રાખેના જેમાં માથું ને હાથ જુદા જુદા કાણામાં ભરાઈ રહે ને માણસથી બિનકુન ચસાય જ નહીં તેમને ગાડા પાછળ બાંધી લકનની શેરીઓમાં ફેરવવામાં આવેના, ને એ બધા વખત એક ફાસીખોર તેમને ચાણકનો માર મારતો પાછળ પાછળ ચાલ્યો આવતો હતો તેમના કપાળ પર B (બી) અક્ષરનો ઝામ દેવાયેનો બીન્ને એક હુકમ એવો કરનામાં આવ્યો કે તેમને અગળે ઘોડે બેસાડીને ખ્રિસ્તના ગામમાં ફેરના, પંજી બગ્ગરમાં ચાણકનો માર મારવો, તે પંજી બાહ્યવેના કદખાનામાં એમનંતનાસમાં પૂરના, ને પાનાંમિ તેમને છોડવાનો કાયદો પસાર કરે ત્યાં સુધી પૂરી રાખના, જેમાં તેમને રાહી કે કાગળ કશું આપતું નહીં

આમ આ પુરુષે મનુષ્યોના અમાતુરી અસાચારો આ રીતે વેધ્યા છતાં પોતાને અન્યાય કરનાર જગતને પ્રિયે તેમણે શું કહ્યું છે તે જુઓ ' હું એક એના આત્માનો અનુભવ કરું છું જેને પાપ કે કુર્મ કરવું કે પાપનું વે વાગતું રચતું નથી પણ—જેવટે અપિચળ આનંદ ભોગવવા મળે એ આશાએ—જે કંઈ કષ્ટો પડે તે ભોગવનામાં રસ પડે છે જગતના જેટલા ક્રોધ ને કનક છે તે રાખી જગે અને ગર્વ ને દુરતા ધામી જગે ભારે પગ પોતે તો ટકી જ રહેશે એવી આશા તેના મનમાં દોષ છે વ્યા પ્રયોજનમાનને અનંત આવી ગયો દોષ એવી સ્થિતિ તે દીવ દૃષ્ટિ વડે જોઈ શકે છે તેના પેતાના સ્વરૂપ કે સ્વભાવમાં કશી જુરાઈ નથી હોતી, તેથી તે મનથી મોહનું

બૂરું નથી ઇચ્છતો. તેને કોઈ દિવસ દે તો તે એ સાંખી લે છે; એટલા માટે કે એ પોતે ઇશ્વરની ક્ષમા ને કરુણાને આધારે જ જીવે છે. તેની નમ્રતા એ તેનો સુકુટ છે. શુદ્ધ ને સાચો પ્રેમ એ તેનું અમૃતત્વ છે. તે વિનવણી કરીને રાજ્ય મેળવે છે, અને મનની નમ્રતા વડે તે સાચવે છે. તેને દુઃખ અને જીલ્મ ભોગવવાં પડે તોપણ તે કદી બળડતો નથી. તે દુઃખો વારે જ આનન્દ ભોગવે છે.” આ આત્મબળનો એક યાદગાર દાખલો છે.

વિલિયમ લો અઢારમી સદીના ઇંગ્લંડના એક અગ્રગણ્ય ઇશ્વરભક્ત હતા. તેમને વેક્ષરથી કંઈકે ઓછાં દુઃખો વેઠવાં પડ્યાં. એમણે આત્મબળનો એ જ સિદ્ધાન્ત સુંદર શબ્દોમાં વર્ણવ્યો છે. એમાંની એક કંડિકા અહીં આપી છે :

“ પ્રેમ ઈનામ, માન કે પ્રતિષ્ઠાની ઝંખના રાખતો નથી. તેની એકમાત્ર ઇચ્છા પોતાનો પ્રચાર કરવાની, ને સર્વત્ર હર્ષ અને સુખ ફેલાવવાની હોય છે. એટલે ક્રોધ, યુરાઈ, દ્વેષ અને વિરોધની સામે યતાં તેના મનમાં એક જ ઇચ્છા હોય છે — તેના પર પોતાના આશીર્વાદ વરસાવી તેને જીતી લેવાની. એવી જ ઇચ્છા અંધકારને મળતી વેળા પ્રકાશની હોય છે. તમે કોઈ માણસોનો ક્રોધ ને દ્વેષ ટાળવા કે તેની પ્રીતિ સંપાદન કરવા માગતા હો, તો તમારું ધાર્યું બર ન આવવાનો ભય ઘણો રહે છે. પણ તમારા મનમાં સદ્ભાવ સિવાય બીજી લાગણી જ ન હોય તો તમને મળનાર દરેક માણસ યા વસ્તુનો તમને મદદ કર્યા વિના છૂટકો જ નહીં થાય. કેમકે શત્રુ ક્રોધ કરે, મિત્ર દગો દે, ને બીજું મને તેનું દુઃખ પડે, તોપણ પ્રેમની ભાવના વધારે ને વધારે સતેજ ને વિજયવંત બને છે, પોતાને માર્ગ ચાલી જાય છે, અને અગાઉના કરતાં અધિક પ્રમાણમાં સુખી થાય છે. એટલે તમારે પૂર્ણત્વ જોઈએ કે સુખ, બનેલો સમાવેશ પ્રેમભાવનામાં થાય છે, અને યથો જ જોઈએ — એટલા માટે કે પૂર્ણત્વ અને અનંત સુખ બંનેની અતિમાર્શ ઇશ્વર પ્રેમસ્વરૂપ છે; તેને જૂતમાવતું કત્યાણુ કરવાની અવિચળ ઇચ્છા હોય છે. તેથી પ્રાણીમાત્ર આ કત્યાણુમયી ઇચ્છા સિવાય બીજી કોઈ ઇચ્છાથી દોરાય તેટલે અંશે તે બ્રહ્મ અને દુઃખી થાય છે. આમ તમે પ્રેમની ભાવનાનો ધાર, તેનું સ્વરૂપ, ને તેની પૂર્ણતા જોઈ શકો છો.”

૨૨. ગાંધીજી અને બ્રિટિશ પ્રજાસમૂહ

આર્થિક બેરીડલ કીથ

આજે જગતમાં વ્યવહારમાં આદર્શોને અનુસરીને ચાલતાં પાર વિનાની મુસીબતો પડે છે. એ બધી મુસીબતો વેડીને પણ મહાત્મા ગાંધીએ નિશ્ચય-પૂર્વક પોતાના આદર્શની ઉપાસના નિરંતર ચાલુ રાખી છે ને તેને અનુસરીને વર્તન કર્યું છે. એ તેમના જીવનની મોટામાં મોટી વિશેષતા છે એમ આપણને કેટલાકને લાગે છે. બ્રિટિશ પ્રજાસમૂહ (કોમનવેલ્થ)ના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જોઈએ, તો મનુષ્યનું મનુષ્ય તરીકેનું ગૌરવ કબૂલ રખાવવા માટે તેમણે દક્ષિણ આફ્રિકામાં જે પ્રવૃત્તિ ચલાવી તેને સૌથી મહત્વનું સ્થાન અપાવું જોઈએ. દક્ષિણ આફ્રિકામાં જઈ વસેલા ગોરાઓ યુરોપિયન સિવાયની બીજી જાતિઓને ધર્મમાં કે રાજકાજમાં સમાનતાના હકો આપતા નહોતા. તે દેશમાં ગાંધીજીએ બેઘડકપણે કહ્યું કે મનુષ્ય તરીકે જોતાં મનુષ્યમાત્ર સમાન છે, અને જાતિ યા વર્ણની જુદાઈ પર રચાયેલા કૃત્રિમ બેદા ગેરવાજબી તેમજ અનીનિમય છે. સામા પક્ષનું બળ કેટલું પ્રચંડ હતું એ જાણીએ, સારે ગાંધીજીએ પોતાના દેશભાઈની સ્થિતિ ધણી સુધારી, અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમના દરજ્જાના સવાલ પર નવો પ્રકાશ પાડ્યો, એ એમની એક મોટામાં મોટી સિદ્ધિ હતી એમ હંમેશાં ગણાશે. તેમના ગયા પછી સંકુચિત મનના જાતિદેવનું જોર ફરી પાછું વધતું ગયું છે એ લોકો જોઈને વાત છે. પણ મહાત્માજીએ હિંદી કોમને તેના આત્મગૌરવનું ભાન કરાવ્યું, અને એક માનવસમૂહ બીજા માનવસમૂહને પોતાના સ્વાર્થને સારું લૂંટે કે ચૂસે એ યોગ્ય છે એ કદપનાની સામે ઝુંબેશ ચલાવી, સારથી હિંદી કોમની પ્રતિકાર-શક્તિમાં પાર વિનાનો વધારો થયો છે. એ આદર્શ કદાચ થોડોક વખત દબાઈ રહેશે, પણ સાવ અલોપ થઈ જવાનો નથી. કેનિયા અને ઝાંઝીમારમાં પણ તેમણે શીખવેલા સિદ્ધાંતો ફળદાયી નીવડ્યા છે. સાં વસતા ગોરાઓની ઈર્જિયામાં સારી લાગવગ હતી, એટલે તેઓ હિંદીઓના હકની પરવા કય વિના દેશનો કારબાર ચલાવવા માગતા હતા. પણ તેમના પ્રજાનું સફળ થઈ શક્યા નથી. વળી ગાંધીજીએ એકલા હિંદીઓનું જ દિલ સાધવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એવું નથી. તેમણે જે સિદ્ધાંતો ઉપદેશ્યા છે તે આફ્રિકાના

મૂળ વતનીઓના ભાવિને પણ એટલા જ લાગુ પડે એવા છે. હિંદીઓની પાર જુગજૂની સંસ્કૃતિ છે એટલા માટે તેમણે પોતાને માટે સમાન અધિકાર માગીને સંતોષ માનવો, અને આફ્રિકાના મૂળ વતનીઓને હલકા ને દાસત્વમાં રહેવ લાગે ગણી તેમની જોડે એ જાતનું વર્તન રાખવામાં હિંદીઓને ગોરાઓ જોડે લગવું — એવો વિચાર પ્રચલિત થવાને માટે ગાંધીજીએ જરા પણ કારણ આપ્યું નથી.

હિંદમાં મહાત્માજીએ જે સિદ્ધાંત શીખવ્યો તે જેમ ગોરાઓ પાસેથી તેમ હિંદીઓ પાસેથી પણ એમ માગી લે છે કે માણસમાત્રને સમાન ગણીને એ પ્રકારનું વર્તન તેમની જોડે થવું જોઈએ જે હિંદીઓનાં ધર્મશાસ્ત્રો માણસ માણસ વચ્ચેની અસમાનતાને મંજૂરી આપતાં દેખાય છે — એવો ભાસ દરેક દેશનાં પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રોને વિશે થાય છે — તે દેશભાઈઓને માટે ગાંધીજીએ ભારે મુસીબત ઊભી કરી છે ખરી પણ સાથેસાથે, હિંદીઓની સ્વરાજની માગણીના રસ્તામાં જે મોટામાં મોટું નડતર હતું તે પણ તેમણે દૂર કર્યું છે જે લોકોને ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં ધીંગાઓના દાસ બનવાને સરખાયેલા વર્ણવ્યા છે, અને જેમને મરજી કાવે સારે ધરમાંથી કાઢી મૂકી શકાય ને મારી પણ નાખી શકાય એમ કહ્યું છે, તેમનાં ભાવિ જીવ્યા ગણાતા વર્ણોના હાથમાં સોંપી શકાય નહીં; કેમકે નીચલા ગણાતા વર્ણોના હિતનો પણ વિચાર કરવો જ જોઈએ — આવી દલીલ હિંદીઓની સ્વરાજની માગણી સામે કરવામાં આવતી મહાત્માજીએ અસ્પૃશ્યતાનિવારણ અને હરિજનોની ઉન્નતિને માટે જે ઝુંબેશ ઉપાડી છે, અને હિંદુ ધર્મના ઉત્તમ અંશને બહાર આણવામાં જે સફળતા મેળવી છે, એ વસ્તુઓ કાળે કરીને કદાચ તેમનાં મોટામાં મોટાં કાર્યો ગણાશે એ વસ્તુઓ એવી છે કે એને વિષે માનવમુક્તિની હિલચાલના ઈતિહાસના સર્વ અભ્યાસીઓને શુદ્ધ, નિર્ભેજ આનન્દ થાય એમ છે.

સરકાર જોડે અહિંસાત્મક અસહકાર કરવાના સિદ્ધાન્તનો દતિહાસ વધારે વાદ્યમસ્ત છે. એ સિદ્ધાન્ત સામાન્ય મનુષ્યસ્વભાવની પાસેથી તેના ગળ બહાર માગણી કરે છે, કેમકે ઝંઘડો કરવાનો સ્વભાવ માણસજાતમાં જન્મથી જડાયેલો છે, અને જે લોકોએ અહિંસાના ઉપદેશથી શરૂઆત કરી હતી તેઓ ધણીવાર એ મૂળ સ્વભાવને વશ થયા છે પણ એક વાતની ભાના પાડી શકાય એમ નથી. જે માગણીઓ કેવળ દલીલને જોરે કરવામાં

આવતી હતી તેને બ્રિટિશ સરકારે અવગણેલી પણ જ્યારે વિરોધ સાથે રાજકારભારમાં નિમ્નો નખાના શરૂ થાય ત્યારે સરકાર એ જ માગણીઓ જ નહીં કબૂલ કરી લેવાની આની પાછળ જે માનસિક કારણ રહ્યું છે તે સમજવું અપરુ છે એટલે, મહાત્માજીએ જે નવો પ્રયોગ આદર્યો તેમાં જોડે હિંસા થવાનું જોખમ હતું, તે હિંસા થઈ પણ ખરી, છતાં એટલું કબૂલ કરવું જોઈશે કે એમને પ્રયોગ કરવાને માટે એક બહાનું હતું તેઓ કહી શકતા હતા કે હિંદીઓને માટે જે વસ્તુ પ્રાણ સમાન છે તે આ રીતે જ મળી શકે એમ છે હિંદુસ્તાનના પ્રાતોમાં અત્યારે (૧૯૩૯ના પૂર્વાર્ધમાં) જે જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સરસ રીતે ચાલી રહ્યું છે તે બ્રિટિશ પ્રજાસમૂહના ઇતિહાસમાં એક ભવ્ય ને ચિરંતન સિદ્ધિરૂપ લેખાશે જ્યતા તેમજ સ્વર્ગસ્થ એવા અનેક માણસો એના યશના ભાગીદાર છે એ સાચું પણ એમાં ગાંધીજીના જેટલો મોટો ફાળો બીજા કોઈનો નથી

સરકૃતમાં અનેક સુદર ને અર્થનાદી સુભાષિતો છે તે સરકૃતના દરેક નિઘાર્થીને શીખના પડે છે એવું એક સુભાષિત બાળક ગાંધીના મન પર કાતરાઈ ગયું હશે એમ માની શકાય કેમકે જે આદર્શને એમનું આખું જીવન સમર્પિત થયેલું છે તે આદર્શ એમાં વર્ણવાયેલો છે

ઋય નિજ પરો વેતિ ગણના લઘુચેતસામ્ ।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥

(આ પોતીકો ને આ પારકો એવો વિચાર સાકડા મનના માણસોમાં જ હોય છે ઉદાર મનના માણસો તો આખા જગતને પોતાનું કુટુંબ માને છે)

૨૩. જગતના ઇતિહાસમાં ગાંધીજીનું સ્થાન

હરમૈન કૈસરલિંગ

આપણા આજના યુગમાં હિંસાને જેટલી પ્રતિષ્ઠા મળી છે તેની અગાઉના કોઈ પણ યુગમાં મળી નહોતી કેમકે અત્યારે જે દેશોમાં ગોરાઓ રહે છે તે બધા જ દેશોમાં પ્રજાનો મોટો ભાગ કોઈ ને કોઈ રૂપમાં હિંસાનો પ્રયોગ કરવાના પક્ષમાં છે ગોરા સિવાયની ઇતિર પ્રજાઓનું માનસ પણ

એવું જ છે એટલે મને લાગે છે કે હિંસાળળ વડે સમાજમાં ને રાજકાળમાં ફેરફાર કરાવવા માગનારી આ હિલચાલ એકેએક તકનો લાભ લેશે ને પોતાનું બધું જોર અજમાવી જોશે એટલું ક્યાં વિના તે બધું પડી જાય એ બનવાજોગ છે જ નહીં હજુ સંકડો વરસ સુધી દુનિયામાં ક્યાંક ને ક્યાંક લગાઈઓ ને કલહો થયા જ કરશે એ બુદ્ધો ને લગાઈઓ ચાલ્યા કરવાના એટલા માટે જ, અહિંસાની કેવળ અલાનાતમક દેખાતી ભાવનાથી પ્રેરાયેલી દિવચાન અતિશય અગત્યની ને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બહુ જ મહત્વની ગણાય છે એવું મહત્વ એને ઈતર સર્જોગોમાં ન મળવા પામ્યું હોત, અને વસ્તુતઃ મળ્યું નહોતું જ હિંસા અને અહિંસા વચ્ચે બીજો એક ધણો જ મોટો તફાવત છે એક સાધ્યને પરમ મહત્વનું ગણે છે, બીજી સાધનને સર્વોપરી મહત્વ આપે છે સાધ્ય અને સાધન પરત્વેનો આ ભેદ, અને સાધ્ય શુદ્ધ હોય એ બસ નથી સાધન પણ શુદ્ધમાં શુદ્ધ હોવા જોઈએ, એ જાતનો ગાંધીજીનો આગ્રહ, તેમને જગતા ઇતિહાસમાં અચૂક અમરપદ આપશે એમણે આદરેલી દિવચાનને વહેવારુ પરિણામની દૃષ્ટિએ સફળતા મળે યા ન મળે, કે ગમે તેટલી મળે, એ નોખો સવાન છે જેસ્વછટ લોકોનું એ સૂત્ર હતું કે ‘સાધ્ય શુદ્ધ હોય, તો તેની સિદ્ધિ માટે વાપરેલા સાધન શુદ્ધ જ ગણાય’ પ્યુરીગન ખ્રિસ્તીઓએ રેડ ઇન્ડિયનો સાથેના તેમના વહેવારમાં એ જ સૂત્ર સ્વીકાર્યું હતું એ સૂત્ર જ્યાં લગી ચાનું છે ત્યાં લગી દુનિયાની સ્થિતિમાં ખરો ને કાયમનો સુધારો થવો અશક્ય લાગે છે એક પક્ષ વિનાશક સાધનો વાપરે એવે સામે પક્ષ પણ એના જ સાધનો વાપરે છે, ને એ સાક્રમારીનો કદી પાર જ આતો નથી શુદ્ધ ભગવાને કહ્યું છે કે “અહીંયાં કદી પણ વૈરથી વૈર શમતું નથી, અવૈરથી — પ્રેમથી શમે છે, એ સનાતન ધર્મ છે”

સામ્રાજ્યવાદી પ્રગળ્યો આગે જગતમાં પોતાનો જે પથારો ફેનારી રહી છે તેનો વિરોધ કરનાર ગાંધીજી એકલા નથી. ધણીખરી આજુસાન પ્રગળ્યો એવો વિરોધ કરી રહી છે, અને વખત જશે તેમ હજુ વધારે પ્રગળ્યો

• ન હિં વેરેન વેરાનિ સમ્મન્તીધ કુદાચનં ।

એવેરેન ચ ગમ્માન્તિ એમ ધમ્મો સર્જનનો ॥

એ વિરોધમા સામેન થતી જશે જેમ શાંતિપ્રિય ચીન આત્મરક્ષાને કાળે લગાયક બન્યું છે, તેના જેવો ફેરફાર હિંદમા થનાનો પણ ઘણો સંભવ છે હિંદમા તો ઘણી લગાયક કેમો ને જાતિઓ પણ પડેલી છે પણ ગાંધીજી તો ઉપર કહેલા સામ્રાજ્યવાદના સૌથી વધારે ધ્યાન ખેંચનારા, સૌથી વધારે મોટા મોટા દેખાવો કરાવનારા, સૌથી વધારે એકાગ્ર ને એકનિષ્ઠ, અને સૌથી વધારે નિશુદ્ધ હૃદયવાળા વિરોધી છે તેઓ એકવા જ અત્યારે એક મોની સામુદાયિક હિંદુઆલ ચલાવી રહ્યા છે કેમકે અહિંસા એ ખરેખર હિંદુઓના સૌથી વધારે ઊંડા ઊતરેના, ને તેથી સૌમા વિશેષ પ્રાણુનાન, આદર્શોની અનુકૂળ છે મારી પોતાની તો પાકી ખાતરી છે કે મહાત્મા ગાંધી એક મહાન ઐતિહાસિક વ્યક્તિ રહેશે તેનું એક ખીજુ પણ કારણ છે તે એ કે તેઓ બરાબર એ લિન લિન યુગો વચ્ચેના ઊંમરા પર ઊભા છે એક તરફથી ગાંધીજી ભારતવર્ષની સાધુતાના મૂર્તિમત અવતાર છે, પણ બીજી તરફથી તેઓ નવામા નવી ઢખના લોકનેતા છે એટલે અશે તેઓ ઇતિહાસમા જોન ધી બેપરિસ્તના જેવું પદ પામે એમ છે એકાગ્રી સતપુરુષોએ અગાઉની રાજ્યવ્યવસ્થામા જેવો ભાગ લઈનેલો તેવો ભાગ તેઓ હવે પછી આવનારી ભાવિ રાજ્યવ્યવસ્થામા ન લઈને એવો ઘણો સંભવ છે મેં ઘણીવાર કહ્યું છે કે ભવિષ્યમા રાજ્ય જીતના સર્વ ક્ષેત્રો પર પ્રભુત્વ ભોગવશે કોસ (વધસ્ત્રા) અને ગરુડનો નવો સમન્વય એનું ધ્વજચિહ્ન બનશે નના યુગનો મનુષ્ય તે એવો પૂર્ણ મનુષ્ય હશે જેનામા આત્મા અને પૃથ્વી — અથવા ધર્મ અને અર્થ — ના બંને સમતોન બનીને રહેશે પણ આ નના પ્રકારના પુરપના આગમનને માટે પૂર્વતૈયારી કરવામા બીજા દાઈ પણ જીવતા માણસના કરતા વધારે કાળો બે યુગ વચ્ચેના ઊંમરા પર ઊભેના મહાપુરુષ ગાંધીજીએ આપેનો હશે

૨૪. જન્મદિનનાં અભિનન્દન

ન્યોર્જ લેન્સખરી

જગતના દરેક ભાગમા જે કરોડો માણસો મહાત્મા ગાંધીને તેમની ૭૦ મી જન્મતીને પ્રયત્ને અભિનન્દન આપનારો ને તેમને દીર્ઘાયુ ઇચ્છવાનો ધર્મદો રાખે છે તેમની સાથે મારો સર પૂરતા મને ખરેખર ઘણો આનંદ થાય

તેમણે એક મહાન આદર્શની નિઃશર્ણવ સેવા કરવામાં પોતાનું જીવન ગાળીને એ જીવનને મહાન બનાવ્યું છે, દરેક પ્રકારના દુરાચાર અને અન્યાય સામે શાન્ત, અહિંસક પ્રતિકારનું બળ કેવું પ્રચંડ નીવડે છે તેનું તેમણે પોતાના જીવન દ્વારા, તેમજ પોતાના કરોડો મિત્રો ને અનુયાયીઓનાં જીવન દ્વારા, ખતાવી આપ્યું છે. તેઓ જે પેઢીમાં ઉત્પન્ન થયા છે તે પેઢીએ તેમના જેવો કદર અને એકનિષ્ઠ સહનો ઉપાસક ખીજે એકેય પેદા નથી કર્યો. જે રસ્તો પ્રેમ, સહકાર અને સેવા દ્વારા વિશ્વશાન્તિ તરફ લઈ જાય છે તે રસ્તે એકલાં પૂર્વનાં સ્ત્રીપુરુષોને જ નહીં પણ જગતના સર્વ દેશોનાં સ્ત્રીપુરુષોને દોરી જવા તેઓ હજુ ધણાં વરસ જીવો !

૨૫. ગાંધીજીનાં શ્રદ્ધા અને પ્રભાવ

જોન મેકમરે

ગાંધી પેઢીમાં એક અંગ્રેજ કવિએ લખેલું કે “ પૂર્વ તે પૂર્વ છે, ને પશ્ચિમ તે પશ્ચિમ છે. એ બેનો ભેદો કદી થવાનો નથી. ” એ વચન લખાયું ત્યારે એમાંના વિચારની કંઈક ગંભીરપણે ચર્ચા પણ થઈ શકે એવું હતું. આજે આ મત એવો દેખીતો હાંસીપાત્ર બની ગયો છે કે એ એક કાયમનો દોળનો વિષય થઈ પડ્યો છે. એ માનવજાતિનું આવું ઐક્ય સધાયું છે તેનું કારણ મોટે ભાગે અવરજવરનાં, તાર, ટપાલ, ટેલીફોન, રેડિયો વગેરેનાં, સાધનોનો વધારો છે. એનું એક પરિણામ એ આવ્યું છે કે જગતના સર્વ ભાગની પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ વિષેના સમાચાર દુનિયાભરમાં ફેલાઈ જાય છે, અને એક દેશના પ્રસિદ્ધ માણસો આખી દુનિયામાં પ્રસિદ્ધિ પામે છે. આજના જમાનામાં મળેલી આ પ્રતિજ્ઞાઓમાંની કેટલી કાળના સપાટામાંથી ભગીરેનું ટકી રહેશે — આંતરરાષ્ટ્રીય વિખ્યાતિ મેળવનારી આ વ્યક્તિઓમાંથી કેટલી જગતના ઇતિહાસની મહાન વ્યક્તિઓ તરીકે ભવિષ્યની પ્રજાનાં મન અને હૃદયમાં પોતાનું સ્થાન કાયમ રાખશે — એ એક મોટો સવાલ છે. બહુ જ થોડા માણસોને વિષે નિશ્ચયપૂર્વક એમ કહી શકાય કે તેમની કીર્તિ ભવિષ્યમાં ચિરકાળ ટકી રહેશે. મહાત્મા ગાંધી એ એક જ એવા પુરુષ છે જેમની ચિરંતન કીર્તિને વિષે મારા મનમાં શંકા જાહેતી નથી.

મનુષ્યની મહત્તા અનેકવિધ હોય છે. એ મહત્તા જેટલી જાડી તેટલી તે વધારે ટકવાની. જગતના ઇતિહાસમાં થઈ ગયેલા મોટામાં મોટા પુરુષો એ છે જેમણે જગતને આપેલો સંદેશો મનુષ્યના આત્માનાં જિંઝાણુ લગી સોંસરો પહોંચી જાય એવો હોય છે. એવા પુરુષોનું એક લક્ષણુ એ છે કે તેમનાં જીવન અને ઉપદેશને વિષે જુદા જુદા ને એકબીજાથી સાવ જલદા એવા અર્થો કરવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે, સૉક્રેટિસની મહત્તાને વિશેષપણે પ્રગટ કરનાર હકીકત એ છે કે તેના મરણુ બાદ એક પેઢી પછી ફિલસૂફીના અનેક સંપ્રદાયો ઉત્પન્ન થયા; તે બધા એકબીજાના હરીફ હોઈ એકબીજાથી જુદા જુદા મત ધરાવતા હતા, અને છતાં સહુ એવો દાવો કરતા હતા કે સૉક્રેટિસના સાચા ઉપદેશનો વારસો તો અમને જ મળેલો છે. બીજી વિશેષતા એ છે કે આવા પુરુષો પુસ્તકોના લેખક નથી હોતા. જેને જગત કર્મપરાપણુ કહે છે તેવા પણ તે નથી હોતા. તેઓ બંને ક્ષેત્રમાં બીજાઓની મારફતે કામ કરે છે. તેમના વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ બીજા લોકો પર પડે છે એ જ એમની એક પ્રકારની સર્જનશક્તિ છે. તેઓ એવા પ્રતિભાશાળી પુરુષો તરીકે જગતમાં વસે છે, એ હકીકત જ જગત પર અસર પાડી તેને એવું પલટાવી નાખે છે કે તે ફરી પાછું હવું તેવું કદી થઈ શકતું જ નથી.

મહાત્મા ગાંધી આ પ્રકારના પુરુષ છે. કરોડો લોકો પર તેમનો પ્રભાવ પડે છે તેનું લગભગ એકમાત્ર કારણુ એ છે કે તેમના જીવનમાં મન વચન કર્મની એકરૂપતા છે. તેમના વ્યક્તિત્વની અસર બીજાઓ પર પડે છે તેને લીધે એ લોકોનો હૃદયપલટો થાય છે ને તેમની મનુષ્ય તરીકેની શક્તિઓ વધે છે ને તીવ્ર બને છે. એમને ભક્ત, મુત્સદ્દી, શાન્તિવાદી, લોકશાસનવાદી, સામાજિક ક્રાન્તિકાર, કટ્ટરમાં કટ્ટર પ્રાચીનપંથી, એમ અનેક નામો આપી શકાય. એમના જીવનકાર્યનું અવલોકન કરતાં આમાંનું દરેક નામ તેમને વિષે સાર્થક છે એમ સિદ્ધ કરી શકાય એવું છે. છતાં એમાંથી એકે નામ એમના પ્રભાવની ચાવી આપણને નથી આપી શકતું. એ નામો પરસ્પરવિરોધી છે એ બતાવે છે કે તેમના પ્રભાવનું કારણુ કંઈક બીડું જ છે.

હું ગાંધીજીના મતમાં કે તેમની નીતિમાં સંમત છું એટલા માટે મને એમના પ્રત્યે આદર અને માન છે એમ નથી. હું સમજું છું કે એમના જેવા

પુરુષની સાથે આપણને આચાર કે વિચાર પરત્વે સંમતિ છે કે મતભેદ, એ સવાલ ઉઠાવવાનો આખરે કરોડો ઉપયોગ જ રહેતો નથી. અને તેથી હું તેમના પ્રયે આદર ધરાવું છું. સાધુતામાં અને નીતિનિયમની સત્યતા વિષેની અગ્ર શ્રદ્ધામાં માણસોનો છવનપલટો કરાવવાની જે શક્તિ રહેલી છે, એ વસ્તુ આપણી આજની દુનિયાને બહુ મોટા પ્રમાણ પર ફરીવાર દેખાડી આપનાર તેઓ કદાચ એકલા જ હશે. આજના યુગમાં પશ્ચિમનો સુધારો પશુબળ યા શસ્ત્રબળ પરની તેની આસથાને લીધે જિત્તલિન થઈ રહ્યો છે. આજે લોકો એમ માનતા થયા છે કે મનુષ્યમાત્રની એકતાનો સિદ્ધાન્ત એ ઉદાત્ત આદર્શ છે ખરો; પણ શસ્ત્રાસ્ત્રોના અતિ પ્રચંડ બળની આગળ એ આદર્શોનું કશું ચાલે એમ નથી. એવા યુગમાં પૈસા અને શસ્ત્રાસ્ત્રોનાં સંગઠિત બળોને હરાવવા માટે ગાંધીજીએ નીતિ અને સદાચારની શક્તિ પર આધાર રાખ્યો છે. તેમની સફળતા કે નિષ્ફળતાનો આંક કાઢવાનો સમય હજુ આવ્યો નથી. પણ એટલું તો આજે પણ કહી જ શકાય કે તેમણે પોતાની શ્રદ્ધા વડે હિંદુસ્તાનનાં કરોડોને સંગઠિત કર્યા છે. બીજા બાજુ જે સુધારો હિંદુસ્તાનનો હાકેમ — ભારતનો ભાગ્યવિધાતા — હોવાનો દાવો કરતો હતો તે એવી શ્રદ્ધા ગુમાવી ખોટા છે, તે એ કારણને લીધે જ જિત્તલિન થઈ રહ્યો છે. હિંદી પ્રજા પર ગાંધીજીની જે સત્તા છે તે સામાન્ય અર્થમાં જોને ‘સત્તા’ કહે છે તેવી નથી. એ સત્તા વડે તેમણે જનતાનાં મનમાં એક દૃઢ સંકલ્પ પેદા કરાવ્યો છે, અને હિંદુસ્તાનનું એક રાષ્ટ્ર બનાવ્યું છે. તેમની નૈતિક હિંમતમાં, તેમના મનોબળમાં જે લવ્ય સાહાર્ષ છે તેના વડે તેમણે પોતાના કરોડો દેશભાઈઓનાં મનમાં સ્વમાનની ભાવના ફરી જગવી છે, અને પોતે મનુષ્ય છે એવું ભાન તેમનાં મનમાં પેદા કર્યું છે. એમ કરવામાં તેમણે ઇતિહાસનો પ્રવાહ બદલાવ્યો છે, અને માનવજાતિના એક મોટા ભાગનું ભાવિ નક્કી કર્યું છે.

૨૬. અહિંસાની શક્તિ

કુમારી એથેલ મેનીન

હું અત્યંત નબળાવે મહાત્મા ગાંધીને આ શ્રદ્ધાંજલિ આપું છું એમને મળવાનું સદ્ભાગ્ય તો મને પ્રાપ્ત થયું નથી. પણ હું શાન્તિવાદી હોઈ

એમ માનુ છું કે એમણે શીખવેલો અહિંસક પ્રતિજ્ઞાનો મિદ્ધાન્ત એ શાન્તિ અને વિગ્રહના સવાલનો ઉકેલ આણવાનો એકમાત્ર ઉપાય છે, અને સામાજિક લડતનો એકમાત્ર શાણપણવાળો રસ્તો છે. ૧૯૩૦ ની સવિનય ભગની લડતમાં ગાંધીજીએ અહિંસાની જીવંતીભગતી શક્તિ બતાવી આપી. આજે દુનિયા તબવાર સિવાય બીજા કોઈ બળને સમજતી જ નથી. હિંસાથી હિંસાનો પરાજય થતો નથી પણ માત્ર નવી હિંસા જન્મ પામે છે, એ વસ્તુ શીખવાની ગતિ જ આજની દુનિયામાં રહી દેખાતી નથી. એ દુનિયાને ગાંધીજીની લડતે એક ભવ્ય અને અદ્ભુત દષ્ટાન્ત પૂરું પાણુ છે.

હું બરાબર જાણુ છું કે મહાત્મા ગાંધીએ અહિંસાનો મિદ્ધાન્ત નવો શોધી કાઢ્યો નથી, અને એ અહિંસા એક ધર્મસિદ્ધાન્તરૂપે હિંદુસ્તાનમાં સૈંકડો વરસથી ચાલી આવી છે. પણ બ્રેટસફોર્ડ કહ્યું છે તેમ, ગાંધીજીએ “પશ્ચિમના ઉપદેશ અને આચરણના ધોધની સામે” એનું પુનઃપ્રતિષ્ઠાન કર્યું છે, અને એ પુનઃપ્રતિષ્ઠાન દ્વારા તેમણે લોકનેતા તરીકે પ્રચ્છ નીતિમળ દાખવ્યું છે. ૧૯૩૦ ની રાષ્ટ્રીય લડત દરમિયાન તેમણે તેમના કરોડો અનુયાયીઓને એક નવી રાજકીય કાર્યપદ્ધતિ જ ન શીખવી, સાથેસાથે જોડી ધર્મશ્રદ્ધા પણ આપી. પોતે જોયેલા જાણેલા સત્યને કાળે દેહના બલિદાન દેનાર પ્રારંભકાળના ખ્રિસ્તીઓમાં ઈસુ ખ્રિસ્તે જેવી શ્રદ્ધા પૂરી હતી એના જેવી આ શ્રદ્ધા હતી.

તેમણે જનસમૂહને તેમના પ્રિયોધીઓ વાપરતા હતા એવી બદ્ધકો ને મશીનગનોની શક્તિ ન બતાવી, પણ જનસમુદાયની પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં રહેલી શક્તિનું તેમને ભાન કરાવ્યું. યુદ્ધનું ભૂત જેની પાછળ પડેલું છે એની આજની દુનિયાને એ શક્તિનું ભાન થવું હજી બાકી છે. એ શક્તિનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો યુદ્ધ થતું સદંતઃ અટકાવી શકાય એમ છે. મુન્સફીઓ અને લગાઈ સળગાવનારાઓ પોતાની ધારણા પાર પાડવા માટે હિંસાના ઉપયોગની જરૂર વિશે જે પ્રચાર કરે છે તેમાં એક વાત તરફ દુર્લક્ષ કરે છે. સ્વતંત્રતાને વિશે માણસોના મનમાં જે ઝખના છે તેનો કદી નાશ થઈ શકે એવો છે જ નહીં. એક શબ્દમાં કહીએ તો, બદ્ધકો ને મશીનગનો નહીં મનુષ્યના આત્માનો નાશ કરી શકે, નહીં ગણદૂના આત્માનો કોઈ પ્રજ્ઞ

કદાચ કચ્છાઈ જાય તે ગુલામીમાં આવી પડે; પણ પશુબળ વાપરનારાઓ સ્વતંત્રતાની જીવતીમગતી લાવવાને કદી જૂંસી નાખી શકવાના નથી. તેઓ કદાચ તેને અમુક વખત સુધી દેખાવા ન દે, કે તેને ગુપ્તવાસમાં રહેવાની ફરજ પાડી શકે; પણ અંધકાર અને ગુપ્તવાસમાં રહીને તે ફરી પાછી બળવાન બને છે; અને ક્યારેક એવો દિવસ આવી પહોંચે છે જ્યારે તે ફરી પાછી લબ્ધી ઊઠે છે તે માનવજાતિનો જીવનપંથ ઉગળે છે.

જે માણસ પોતાના આત્માનો માલિક છે તેને ગુલામ બનાવવાની કાઈની તાકાત નથી. તેના શરીરનો નાશ કરવામાં આવે એથી તો માત્ર તેના આત્માની શક્તિ વધે છે. જે ઈસુ ખ્રિસ્ત વાળતેગાજતે ફરતા ત્યારે તેમની આગળ તાડપત્ર પથરાતાં તે તેમનાં સ્તુતિગાનો ગવાતાં, તેના કરતાં વધસ્તંભ પર ચડેલા ઈસુ ખ્રિસ્તનું સામર્થ્ય અનંતગણું વધારે હતું.

હિંસાની સામે હિંસા કરવી એ તો જુલમગારના જેટલી નીચી પાયરીએ ઊતરવા જેવું છે; કેમકે જુલમગાર તો એમ જ સમજે છે કે સત્તા એટલે મોત નિપજવવાની તે વિનાશ કરવાની શક્તિ. અહિંસક પ્રતિકાર યા સલામતમાં જે શક્તિ છે તે જીવનની — અદ્વય આત્માની — શક્તિ છે; એ શક્તિ જિવાડે છે, મારતી નથી. ગાંધીજીએ તેમના શિક્ષણ વડે ભારતવર્ષના 'આત્મા'ને મુક્ત કર્યો એમ કહી શકાય. હિંદીઓ હતાશ તે પરાધીન ગુલામો મરીને ફરી પાછા મરે બન્યા; માથું જીયું રાખીને ટટાર ચાલતા થયા; તેમની આંખોમાં શ્રદ્ધા ને આશાનું નરૂ દેખાવા લાગ્યું; જુલમગારોની, અધઃપાત કરાવનારી, રીતરસમેનો આશરો લીધા વિના રાષ્ટ્ર તરીકે અતિમ મુક્તિ લગી કૂચ કરતા પહોંચી જવાની શક્તિ તેમનામાં આવી. સ્ત્રીઓએ તેમના દાસ્યની નિંદાનીરૂપ પડા કારે મૂક્યા, અને આઝાદીની અહિંસક લડતમાં પુરોગામી સમાવડી બનીને ચાલવા માંડ્યાં. તેમની નમ્રતામાં ગૌરવનું તેજ હતું; તેમના ગર્વમાં પણ નમ્રતાની કુમાશ હતી. એમને એમનું સ્વમાન પાછું મળ્યું હતું તેઓ આઝાદ થઈ હતી કેમકે તેમનાં અંતરમાં આઝાદીની શુદ્ધ જ્યોત બળતી હતી. નાનાંમોટાં, આબાલવૃદ્ધ સ્ત્રીપુરો સમજવા લાગ્યાં કે જીવન એ ખરેખર એક 'શુદ્ધ જ્યોત' છે, અને આપણે આપણાં અંતરમાં રહેલા અદ્વય સૂર્યને આધારે જીવીએ છીએ. જે માણસને આટલું સમજાય તેને હારવાપણું હોય જ નહીં.

રાજકાળમા એક વહેનારુ સાધન તરીકે અહિંસા કેટલુ જોગ બતાવી શકે છે એનુ સચોટ પ્રદર્શન રાષ્ટ્રવાદી હિંદે ૧૯૩૦ માં કરાવ્યુ સાથેસાથે એ મનુષ્ય આત્માના વિજયનુ પણ પ્રદર્શન હતુ હળવે સ્ત્રીપુરુષોને જોયમા પૂરનામા આવ્યા, તેમના પર અનેક પ્રકારે મારપીટ ને જુલમ કરવામા આવ્યા, છતાં આ મહાન નૈતિક જાગૃતિનો જુગાણ હિંદી જનતામા ફેલાતો અટક્યો નહીં

અહિંસાનો રાજકાળના એક સાધન તરીકે ઉપયોગ તો છે જ, પણ તે ઉપરાંત તેની જે ઉપયોગિતા છે તે જો સમજવી હોય, તો ગાંધીજી તપ ત્યાગ સયમનુ જે મહત્ત્વ આપે છે તે સમજવુ જોઈએ એટલી વાત તો અષ્ટ છે કે અહિંસાનો પ્રેમની દિવસફી જોડે અને સત્યની આરાધના જોડે એવો ગાઢ સમન્ધ છે કે એકના પિના બીજુ રહી શકતુ જ નથી અહિંસા એટલે જ વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ દેહદમન અને આત્મવિકાસનો આ સિદ્ધાન્ત જાગતા કંઈ નવો નથી ઈશ્વર પ્રિયતાના ઉપદેશમા પણ એ વાત હતી જ ગાંધીજીએ એને વર્તમાન જીવનમા આવરી બનાવ્યો છે, તે એમાથી કેવા ફળ નીપજે છે તેનું દર્શન કરાવ્યુ છે એમા જ એમની શક્તિ ને સતપુરુષ તરીકેની એમની મહત્તા રહેલી છે

એક અગત્યની વાત તેમણે એ શીખરી છે કે માણસ ગરડો પતનના માટે કે અન્યાયનુ નિવારણ કરના માટે હિંસાનો પ્રયોગ જોટલો વધારે કરે તેટલો તે સત્યથી આઘો ને આઘો ખસતો જાય છે કેમકે તેઓ કહે છે કે બહાનના શત્રુ પર હુમલો કરના જતા પોતાના અંતરમા વસના શત્રુ પ્રત્યે દુર્વશ થાય છે તેઓ કહે છે “આપણે મોગને સખ કરીએ છીએ કેમકે આપણે માનીએ છીએ કે તેઓ આપણને સત્તાવે છે તેઓ તરફાળ તો આપણને જતા કરે છે, પણ બીજા કોઈ માણસને પકડે છે પણ એ બીજને માણસ તે જુદા રૂપમા આપણે પોતે જ છીએ આમ આપણે આધા જતને પાછ પડીએ છીએ .. કાગે કરીને આપણે જોઈએ છીએ કે મોરોને મળ કરના કરતા તેમને સાંખી લેના બેનર છે એની કામા જોઈને તેમની સુધસુધ પણ કામ્ય દેખાણે આવી જાય પણ એમને આંખી લેના લેના આપણે જોઈએ છીએ કે મોગ કંઈ આપણથી જુદા નથી તેઓ આપણા સગા બાઈઓ ને આપણા મિત્રો છે, અને તેમને સખ થવી પડતી નથી ’

નૈતિક દૃષ્ટિએ જોતા, તેમજ લગાઈ અને આઝાદીની લડતને અંગે તેના પ્રયોગનો વિચાર કરતા, અહિંસાની ક્વિસૂક્ષ્મ સારભૂત તત્ત્વ ઉપર કહ્યું તે છે નિસ હૃવનમા અહિંસાનો પ્રયોગ અને જગતના પ્રશ્નોને અંગે તેનો પ્રયોગ એ બેને ગાંધીજી જુદા માનતા નથી તેઓ કમ્પૂલ કરે છે કે અહિંસાની વાટ વસમી છે, તેમા નિરતર દુ ખ સહેવુ પડે છે, અને અપાર ધીરજ રાખવી પડે છે પણ તેઓ આગળ વધીને એમ પણ કહે છે કે એના ફળરૂપે મનની શાન્તિ અને હિંમત બને ઉત્તરોત્તર વધતા જાય છે કઈ વસ્તુ કીમતી ને શાશ્વત છે, ને કઈ નથી, એ સમજતા આપણે શીખીએ છીએ તપ સાગ સયમના આવા નિયમો અનુસાર હૃવનનો નિલક્રમ ચનાવવાનું નીતિશાસ્ત્ર પશ્ચિમની સરકૃતિને અધરુ લાગે છે એને ઘણું અગ્રે મગતા આવતા ખિસ્તી ધર્મનું પાલન પણ એમને એટલું જ અધરુ લાગે છે છતાં, સત્ય અને ન્યાયને માટે લડતા માનવસમૂહો મનમાથી દ્વેષને કાઢી નાખશે અને તેને સ્થાને વિશ્વ વ્યાપી પ્રેમની સ્થાપના કરશે, અને હિંસાનો સર્વથા સાગ કરશે, તો જ તેઓ ક્યારેક પણ શાન્તિ સ્થપાયેલી જોઈ શકશે એ શાન્તિ એટલે સમાજમા પ્રિયહનો અભાવ એટલો જ અર્થ નથી, પણ માનવગતિના કવ્યાણુને માટે આસ્થા એની અતરશાંતિ છે

મહાત્મા ગાંધીને આપણે વીસમી સદીના સત તરીકે નદન કરવું જોઈએ તેઓ અંગ્રેજ અને અદ્વિતીય છે તેમનો સમોપડિયો આજની દુનિયામા કોઈ નથી તેઓ ઉપદેશ તેમજ આચરણ દ્વારા જગતને સુકિતનો રસ્તો બતાવી રહ્યા છે જગત જો તેમનો બોલ નહીં સાભળે તો તેનો આત્મનાશ નિમિષિનો છે ગાંધીજીએ હિંદની રાષ્ટ્રીય હિતચાલની અપાર સેવા કરી છે, અને તેમના ઉપનાસોના રાજકીય પરિણામો પણ આવ્યા છે, છતાં ગાંધીજીને રાજકીય નેતા ન ગણવા જોઈએ તેમને તો આધ્યાત્મિક નેતા ને શિક્ષક ગણવા જોઈએ તેમની 'રાજકીય' કહેવાતી અવૃત્તિઓ તો કેવળ તેમના નીવિધર્મ અને ક્વિલમૂકીમાંથી જ નીપજતા સ્વાભાવિક પરિણામો છે તેમની ધર્મભાવના જ તેમને રાજકીય ક્ષેત્રમા દોરી ગઈ છે

કોઈ સતપુરુષની સાધુતા અત્યે આદર ધરાવના સારુ ને તેની શુનિ કરના સારુ નીનિધર્મ પ્રિયેના તેમના વિચારો કમ્પૂલ રાખવા જ જોઈએ એવું

નથી. સામે કાંઠે ઊભેલી જડવાદી ફિલસૂફી લલે એમ માને કે ગાંધીજીના આદિસાવાદમાં જીવનવિમુખતા રહેલી છે ને તે માણસોને સંસારનો ત્યાગ કરવા પ્રેરે છે. પણ ખરું જોતાં ગાંધીજી જેના તરફ વધારેમાં વધારે લક્ષ આપે છે તે રાજકીય ક્ષેત્રમાં તો વસ્તુસ્થિતિ એવી ઊભરી છે. ગાંધીજી કહે છે તેમ જગતના સર્વ ધર્મોએ મહાન સ્ત્રીપુરુષોને ઉત્પન્ન કર્યા છે. આજની દુનિયાને આદિસાની શક્તિનું જીવતુંગતું પ્રદર્શન કરાવનાર પુરુષ તરીકે મહાત્મા ગાંધી આપણી નગર આગળ એક પ્રદીપની પેઠે પ્રકાશી રહ્યા છે. જતાં તેમણે ઉપદેશોનું તત્ત્વજ્ઞાન સર્વ મનુષ્યને માટે છે, સર્વ કાળને માટે છે.

૨૭. ગાંધીજી અને બાળકો

ડૉ. મેરિયા મૉન્ડીસૉરી

ગાંધીજી તેમની નજીક વસતા માણસોને જેવા દેખાય છે તેના કરતાં સાવ જુદા જ રૂપમાં આપણે પશ્ચિમવાસીઓ તેમને જોઈએ છીએ. આપણે રાતે આકાશ તરફ નજર નાખીએ તો તારા આપણને ટપકાં જેવા, ચગકતા ને ઝંખૂક ઝંખૂક થતા દેખાય છે. પણ આપણે એ તારાની નજીક હોઈએ તો તે આપણને નાના કે નક્કર ન લાગે. તે રંગ અને તેજના પાર વિનાના પુંજ દેખાય; તેમાં કશી નક્કર વસ્તુ નથી એમ જ આપણને લાગે.

ગાંધીજી આપણી નગરને કેવળ એક માણસ — લંગોટબેર રહેનારા ટચૂકમ માણસ — દેખાય છે. યુરોપને ખૂણેખાંચરે સુદ્ધાં દરેક માણસ — નાનામાં નાનાં બાળકો પણ — તેમને જાણે છે. દરેક જાણે તેમનું ચિત્ર જોનાર્થે પોતપોતાની ભાષામાં બોલી જાડે છે : ‘આ તો ગાંધી છે !’

આપણા લોકો, જેઓ એમનાથી આદરણીય બધા દૂર ને સાવ જુદી સંસ્કૃતિમાં રહે છે, તેઓ એમને વિશે શું ધારે છે? તેઓ એમને શાન્તિનો ઉપદેશ કરનારા પુરુષ તરીકે જાણે છે. પણ યુરોપમાં જેવા શાન્તિવાદીઓ હોય છે તેના જેવા નહીં. આપણે સાંના શાન્તિવાદીઓ તો દલીલો કરે છે ને દોષધામ કરે છે. એમને સભાઓમાં જવાનું હોય છે ને છાપામાં લેખો લખવાના હોય છે. ગાંધીજી ઉતાવળ કે દોષધામ કરતા નથી. કેટલીકવાર તો તેઓ કેદખાનામાં હોય છે, ત્યાં તેઓ નથી ભાષ્ય કરતા કે નથી પૂરું પેટ

ભરીને ખાતા. અને છતાં હિંદમાં કરોડો માણસો તેમને સમજે છે ને અનુસરે છે, કેમકે તેઓ ગાંધીજીની ભાવનાથી પરિચિત છે.

તેમની ભાવના એક મહાશક્તિ જેવી છે. તેનામાં મનુષ્યોને એક કરવાનું સામર્થ્ય છે, કેમકે તે એમનાં અંતરમાં રહેલા કોઈકે ભાવને પ્રદીપ્ત કરે છે ને સહુને બેળા કરે છે. આ ગૂઢ ને અદ્ભુત શક્તિનું નામ પ્રેમ છે. પ્રેમ એ એક જ એવું બળ છે જે મનુષ્યોની વચ્ચે સાચું ઐક્ય સ્થાપી શકે. પ્રેમ ન હોય તો તેઓ બાહ્ય સંજોગો અને સ્વાર્થસાધનને બળે બેળા થાય છે; પણ એ મળવું ઉપરઉપરનું હોય છે, એમાં મનનો મેળ હોતો નથી પ્રેમ વિનાનું આ મિલન ગ્રાહ્ય ટકતું નથી, એટલું જ નહીં પણ તેમાંથી માણં પરિણામે આવે છે. માણસો વચ્ચે ઐક્ય બંને રીતે થવું જોઈએ — આત્માના આકર્ષણ વડે, તેમજ બાહ્ય સંગઠન વડે.

ગાંધીજી કેટલાંક વરસ પર થોડાક વખત માટે યુરોપ આવ્યા હતા, તે સ્વદેશ જતા પહેલાં થોડાક દિવસ રોમમાં રહ્યા હતા, તે વેળા આ વસ્તુ મેં બહુ સ્પષ્ટ રૂપમાં જોઈ હતી. તે વેળા મને લાગેલું કે ગાંધીજીના દેહમાંથી કોઈ ગૂઢ શક્તિ નીકળીને ફેલાય છે. લંડનમાં તેઓ રહેલા તે દરમ્યાન મારી શાળાઓનાં બાળકોએ તેમના માનમાં સ્વાગતનો એક મેળાવડો કરેલો. ગાંધીજી ભોંય પર બેસીને કાંતવા લાગ્યા, ને એ બધો વખત બાળકો તેમની આગળ શાંત અને અખોલ્લ બેસી રહ્યાં. આ અવિરમરણીય સ્વાગત સમારંભમાં જે મોટેરાંએ હાજરી આપેલી તે પણ બધાં શાન્ત અને સ્વસ્થ બેઠાં હતાં. ગાંધીજીને મન્યાં એથી જ સહુને સન્તોષ થઈ ગયો; નાચગાન કે ભાષણોની જરૂર ન રહી.

પણ એથીયે વધારે છાપ તો મારા મન પર એક ખીન્ન પ્રસંગની પડી લદ્દ સમાજની કટલીક મહિલાઓ સવારે સાડાચાર વાગે ગાંધીજીને પ્રાર્થના કરતા જેવા ને તેમની સાથે બેસીને પ્રાર્થના કરવા જતી. એક ખીજી જાણવા જેવી હકીકત છે. રોમમાં તેઓ શહેર બહાર પરામાં આપેલા એક બંગલામાં રહેતા હતા. સ્થાન નિર્ગળ અને એકાન્તવાળું હતું. એક દિવસ સવારે એક યુવતી ચાલતી ચાલતી ત્યાં આવી પહોંચી. ગાંધીજી એકલા હોય ત્યારે તેને તેમની સાથે વાત કરવી હતી. એ ઇંગ્લીશની રાખની સહુથી નાની દોઢી મેરિયા હતી.

આ આત્માના આકર્ષણનો આપણે વિચાર કરવો ઘટે છે એ શક્તિ માનવજાતિને ઉગારી શકે એવી છે કેમકે આપણે એકબીજાની સાથે કેવળ સ્વાર્થના કે પૈસાટકાના સમન્વયથી જોડાતાને બદલે એકબીજાની સાથે આ પ્રકારના રતેહથી આકર્ષાવું જોઈએ એ વસ્તુ આપણે કેવી રીતે શીખી શકીએ ?

આ આધ્યાત્મિક બળો આપણી આસપાસ હમેશા મોજૂદ હોય છે, જેમ પ્રકાશના કિરણો વિશ્વમા મોજૂદ હોય છે પણ એ કિરણોને આપણે ખાસ યન્ત્રો દ્વારા જ જોઈ શકીએ છીએ, ને એ યન્ત્રો દ્વારા જ તેને એક જગાએ કેન્દ્રિત કરી શકાય છે આ યન્ત્રો આપણે માનીએ એટલા વિરલ નથી બાળકો એ જ આ યન્ત્રો છે ! આપણો આત્મા બાળકથી ધણો છેટો હોય તો આપણે માત્ર તેનું નાનકડું શરીર જ જોઈએ છીએ આપણે આકાશના તારાને નાનકડા ચળકતા બિંદુરૂપે જ જોઈએ છીએ, પણ વસ્તુતઃ તો ત્યાં ગરમી અને તેજના અમાર લરેના હોય છે તેનું જ બાળકાને વિષે છે એમનામાથી જે ગૂઢ શક્તિ એમને દેવાય છે તેની મહત્તાનો અનુભવ કરવા જોટલા નજીક આપણે જવું જોઈએ અત્યારે તો આપણે બાળકથી ધણું જ આધાચાવી ગયા છીએ આત્મા દ્વારા એની પાસે જવાની કળા એએવી ગૂઢ શક્તિ છે જે સમગ્ર માનવજાતિનું એક કુટુંબ બનાવી શકે છે એ એક એવી દૈવી કળા છે જેના વડે આખા જગતમા શાન્તિ દેવાય એમ છે જગતમા બાળકો ધણું જ છે, અગણિત છે તેઓ એક તારા જેવા નથી તેઓ તો આકાશના મધ્યભાગમા વહેલી તારકનદી આકાશગગાના જેવા છે

ગાંધીજીની જયતીને પ્રસંગે હું તેમને પિનતી કરું છું કે તેઓ હિંદુસ્તાનનાં તેમજ જગતના બાળકને માન આપે, અને તેમને પોતાને વિષે તથા આત્માની શક્તિને વિષે આગ્રહ ધરાવનાર અનુયાયીઓમા પણ બાળકને વિષે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરે

૨૮. ગાંધીજીનો વિકાસ

આર્થર મૂર

ગાંધીજી સિત્તર વરસે યાગીસ વરસના વજ્રા માણુમો કરના મનથી

જુવાન છે, કેમકે તેઓ હજુ નવું નવું શીખે છે ને નવાનના અખતરા કરે છે તેઓ અમુક સિદ્ધાંતોના પ્રતિપાદક અને પુરસ્કર્તા છે એ વાત સાચી પણ એ સિદ્ધાંતોની હદ કડકપણે બાંધવામાં આવી નથી હું તો એમ માનું છું કે સત્યની શોધને જ એમણે હમેશા પોતાનું મુખ્ય કાર્ય ગણ્યું છે એ સત્ય બીજાઓને આપવું ને તેમના નેતા બનવું એ કામો બીજા નમરે આવે છે તેઓ જ્યારે વચ્ચે વચ્ચે વધારે પ્રકાશ મેળવવા મથતા હોય છે ત્યારે નેતાપદ પરથી નિવૃત્તિ લેવાને તૈયાર હોય છે

હું તેમને પહેલે ૧૯૨૪ ના સપ્ટેમ્બરમાં દિલ્હીમાં મળેલો તે વખતે તેમણે હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્યને કાળે એકપીસ દિવસનો ઉપવાસ આદર્યો હતો તેમના મિત્રો તેમની જિંદગી વિષે બારે ચિન્તાતુર હતા મૌલાના મહમદ અલીએ જેટલા માણસના નામ સૂચ્યા તે બધાને દિલ્હી આવી 'ઐક્ય પરિષદ' માં હાજરી આપના નોતર્યા હતા ઉપવાસને લીધે કંઈક જાગૃતિ આવી છે, ને એ લડતી કોમોને ભેગી કરવાનો અસાધારણ પ્રયત્ન તત્કાળ શરૂ થયો છે, એમણે જાણીને કંઈ નહીં તો ઉપવાસ દરમ્યાન ટકી રહેવા જેટલું બળ તેમને મળે, એ પરિષદ ભરવાનો આશય હતો એ વરસે ઉનાળામાં એક પડી એક એમ અનેક કોમી રમખાણો ધ્યા હતા મને પરિષદ માટે નોતરું મળ્યું એટલે હું પણ દિલ્હી ગયો હું પહોંચ્યો તેને બીજે દિવસે પચોડિયે મહમદઅલી મારી હોટેલમાં મારા સૂતાના ઓરડામાં આવ્યા મને કહે 'હું હમણા જ તમને ગાંધીજી પાસે લઈ જવા માગુ છું' ગાંધીજી ધીરજ ટેકરી પર આવેલા સુવત્તાનસિંહના મગનામાં પથારીમાં સૂતા હતા શરીર નળણ પડી ગયેલું પણ મુખ પર સ્મિત હતું તેમના મિત્ર ચાર્લી ઐડઝ અને બીજાઓ શુશ્રૂષા માટે હાજર હતા અમે થોડીક વાતો કરી પણ ગાંધીજી ઝાઝી વાતચીત કરી શકે એમ હતું નહીં અને શી વાત થઈ એ મને યાદ રહ્યું નથી પણ એ પ્રસંગનો આભેદૂળ ચિતાર મારી રમૃતિમાં જડાઈ ગયેનો છે અમારી વચ્ચેનો સંસર્ગ રનેહભર્યો ને આનંદદાયી હતો સ્વારપછીના વરસોમાં મને એમની સાથે વાતચીત કરવાના પ્રયત્નો છ સાતથી વધારે મળ્યા નથી છતાં તેમના અંતરમાથી બહારી મિત્રાચારી ને રનેહની ભાવના હું કદી બૂંધે નથી પત્રમાગ તરીકે, તથા અમુક વખત સુધી વડી ધારાસભાના ઈતર પક્ષના એક સભ્ય તરીકે, મારે ઘણીવાર — ખાસ કરીને ૧૯૩૦ થી ૧૯૩૨ સુધીના

સમયમા — એમના કામોની ટીકા કરવી પડતી પણ એ કશાથી અમારા અગત સમન્ધમા ફરક પડતો નહીં કેટલીકવાર અમે એકબીજાને કાગળો પણ લખતા હું મહુ છૂટથી મારા વિચારો લખી જણાવતો, ને તેઓ બહુ સમભાવપૂર્વક જવાબ વાળતા ૧૯૨૭ અને ૧૯૨૯ માં તેમની અગ્રેજી આત્મકથાના બે ભાગ બહાર પડ્યા તેની સમાલોચના કરવાનું મારે માથે આવ્યું ખાદીથી બાધેલા ને અમદાવાદમા તેમના પોતાના છાપખાનામા સુંદર સ્પષ્ટ રીતે છાપેલા આ બે ગ્રાખા લીલા પુસ્તકો એ રસથી તરમોળ એવી એક મહાન કલાકૃતિ છે એ વાચ્યા પછી મને લાગ્યું કે એમના અનેકવિધ ને અકળ વ્યક્તિત્વ વિષેનું મારું જ્ઞાન ઘણું વધ્યું છે ગાંધીજીના મનની ક્રિયાઓ સાદી કે સમજાવે સહેલી નથી પણ આ પુસ્તકોમા એમનું ગદ્ય સરળતાના નમૂનારૂપ છે વળી તેમની સાદાઈ, તેમની સજીવતા, તેમના વર્ણનોમા તરી આવતું તેમનું નિખાલસપણું અને તેમનું સ્પષ્ટવક્તૃતાપણું એ એમના ગુણો ઘણું પ્રસંગે ઘણા સ્પષ્ટ રૂપમા દેખાઈ આવે છે ને અણમોલ લાગે છે બીજે કેટલેક પ્રસંગે તેમના વિચારના ઝીણવટ અને અટપટાપણું પણ એવી જ રીતે દેખાઈ આવે છે

મહાત્માજી રાજકીય નેતા તરીકે ને ધાર્મિક નેતા તરીકે એમ એક પ્રકારનું દ્વિવિધ જીવન ગાળે છે રાષ્ટ્રીય નેતા તરીકે તેમણે પોતાનાં દેશભાઈ ઓના મનમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના જાગવાનું, તેમને નિયમપાલનની કડક ટેવ પાડવાનું, અને તેમનામા સ્વમાનની ને ઐશ્વિક આપભોગની વૃત્તિ પેદા કરવાનું કામ ઉપાજી હતું તેની સાથે તેમની પોતાની સાધુતા ને ત્યાગદત્તિનો પ્રભાવ પણ લોકોના મન પર પડેલો પૂર્વના દેશોમા આ ગુણો વિશે લોકો ભારે આદર ધરાવે છે હિંદુસ્તાનમા તો વિશેષે કરીને, કેમકે અપગ્રિગ્રહ અને વાસનાત્યાગ એ જ્ઞાનસાધનના પગથિયારૂપ છે એમ એ દેશમા લાગ્યા વખતથી શીખવવામા આવ્યું છે ગાંધીજીએ એમની આત્મકથામા કહ્યું છે કે એમના રાજકીય અનુભવોને તેઓ બહુ મહત્ત્વના નથી ગણતા, પગ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમા તેમણે કરેલા ‘સત્યના પ્રયોગો’ માં જ એમનું સત્ય જીવન સમાયેલું છે ૧૯૨૭ સુધી તેમણે કરેલી કષ્ટમય જીવનયાત્રાનું વર્ણન એ એક અર્થમા નિષ્ફળતાની કમૂલ ત જોવાનું હતું ત્રીસ વરસ લગી તેમણે આત્મઆકાંક્ષા કરવાનો, “ ઈશ્વરનું દર્શન કરવાનો, મોક્ષ મેળવવાનો ” પ્રયત્ન

કર્ચો છે, નિરતર આતુરતાપૂર્વક તેની ઝખના કરી છે એને માટે તેમણે અહિંસા, અહમયર્થ, નિરામિયાહાર, અનેક પ્રકારના પ્રતો ને તપ તથા સયમો કર્યા છે ખાણની ધાર જેવા માર્ગ પર તેઓ ચાલ્યા છે છતાં આટલા બધા વરસને અતે તેઓ એટલું જ કહી શક્યા છે કે તેમને માત્ર ‘સત્યનારાયણની — પરમેશ્વરની — આછી ઝાંખી જ ચર્ચ છે’ તેઓ ઈશ્વરનું દર્શન કે સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરી શક્યા નથી, જોકે પરમેશ્વર છે અને એ જ પરમ સત્ય છે એવી સંપૂર્ણ પ્રતીતિ તેમને થઈ ચૂકી છે

ગાંધીજી જીવનમાં વિશુદ્ધિનો આગ્રહ રાખનારા છે તેઓ કહે છે કે મનુષ્યનો જન્મ પાપમાયી છે એ વિષે તેમને પાકી ખાતરી છે જેમ સર્વ લાગીઓને તેમ તેમને પણ જીવન અનેક નિષેધો — લાગ્ય વસ્તુઓથી — ભરેલું દેખાય છે જગતનો આભારપૂર્વક આસ્વાદ લેવો, અને ઈશ્વરનો મહિમા વધારવાને સારુ તેનો ઉપભોગ કરવો, એમ તેઓ માનતા નથી. સ્ત્રીપુરુષનો સંયોગ એ બેશક એમને આપત્તિમાનનું મૂળ લાગે છે સ્ત્રીપુરુષસંપન્ન વિષેના ગાંધીજીના વિચારો અને અહમયર્થ વિષેના એમના પ્રકરણોને વિષે એટલું જ કહી શકાય કે આધુનિક માનસશાસ્ત્ર અને વૈદકશાસ્ત્રના મતો અને તેમના વિચારો વચ્ચે ઉત્તર અને દક્ષિણ તુલ્ય જેટલું અંતર છે મનુષ્યની જે વૃત્તિઓને તેઓ સાવ શરમભરેલી માને છે તે વૃત્તિઓને દબાવી દેવી ને હમેશા દબાવ્યા જ કરવી, એ ઈનાજ તેઓ મૂલ્યે છે તેમણે કહ્યું છે કે આવા લાગને કશી હદ જ નથી ગાંધીજી દૂધને ભયાનક અને વિકારવર્ધક, તથા અહમયર્થમાં વિઘ્નકર્તા, પીણું માનતા હોવા છતાં તેનો લાગ કરી શકાયો નથી તેને વિષે તેઓ ભારે વિમાસણ કરતા લાગે છે લીનાસૂકા ફળને તેઓ ‘અહમયારીનો આદર્શ આહાર’ ગણે છે, પણ સૌથી શ્રેષ્ઠ વસ્તુ તો, તેમના મત પ્રમાણે કરી શકાય એટલા ઉપવાસ છે

મનુષ્યજાતિના મોટા ભાગના વિચારોથી આટલા બધા ભિન્ન આદર્શો ગાંધીજી સેવે છે, એટલે ગાંધીજી — એટલાક ખ્રિસ્તી સાધુઓ અનેના તેમ — અસહિષ્ણુ ને જુલમગાર બન્યા હોત તો તે વિચિત્ર ન લાગત પણ એવું કશું બન્યું નથી જે નિષેધોથી તેમણે પોતાના જીવનને અતિશય કઠણ કરી મૂક્યું છે તે નિષેધો તેઓ પાળે છે, ઘણી વસ્તુઓ તજે છે, છતાં એમના સ્વભાવમાં ઘણી જ સરળતા છે ને બીજાઓના મન જીતી લેવાની શક્તિ છે એ ગુણને

લીધે જ તેમણે લોકોનાં મન પર આટલો બધો પ્રભાવ મેળવ્યો છે. તેમનામાં જેમ સસનો સાક્ષાત્કાર કરવાની ઝંખના ને તાલાવેલી છે તેમ તેમનામાં એક મોટામાં મોટો સદ્ગુણ છે તે માનવબંધુઓ પ્રત્યેનો સાચો પ્રેમ. તેઓ એક તરફથી કૂરતા ને જીલમને ધિક્કારે છે, ને બીજી તરફથી ગંદકી અને રોગને. પણ તેમની લાગણીએ ભૂતકાળમાં તેમને હંમેશાં મોટા ઓરડામાં પણ મૂકતાં રોક્યા છે; અને તેમના યૌવનની જીવનકથામાં આપણે તેમને નિરંતર જીવનનો આસ્વાદ લેવાની ના પાડતા ને જીવનવિમુખ બનતા જોઈએ છીએ.

વિલાયતમાં તેઓ વિદ્યાર્થી હતા તે દિવસો દરમ્યાન તેમના પૂર્વજોના ધર્મ પર તેમની શ્રદ્ધા બેડી ને વધતી ગઈ. ત્યાં તેમણે પહેલીવાર, સર એડવીન આર્નેલ્ડના અનુવાદ (The Song Celestial) દ્વારા, ગીતાનો પરિચય સાધ્યો.

હું આ લેખ લખી રહ્યો છું તે વખતે પણ કંઈક મહત્વનો બનાવ બની ગયો છે. ગાંધીજી તેમના જીવનના એક નવા અંકમાં પ્રવેશ કરતા દેખાય છે.

થોડા વખત પર ગાંધીજીએ કહેલું કે એમને રાજકોટના અનુભવને પરિણામે ' નવો પ્રકાશ ' લાધ્યો છે. એ પ્રકાશનું સ્વરૂપ હવે જાણવામાં આવ્યું છે. તે બહુ અગત્યનું છે. કેમકે ગાંધીજીએ ધણાં વરસ થયાં હિંદુ સમાજ પર જે પ્રભાવ પાડ્યો છે ને તેને પરિણામે તેઓ હિંદુસ્તાનના અર્વાચીન ઇતિહાસમાં જે ભાગ ભજવી શક્યા છે તેને વિશે કોઈ શંકા હિસાવી શકે એમ નથી. કેટલાંક વરસને ગાળે તેમણે સવિનય ભંગની બે ભારતવ્યાપી હિલચાલો ચલાવેલી; તેને પરિણામે દેશમાં ઉત્પાત મચ્યેલો ને સરકારી અધિકારીઓ ભારે વિમાસજીમાં પડી ગયેલા. વળી એ બંને હિલચાલો જે પરિણામો મૂકી ગઈ તેની અસર તો હિલચાલો બંધ પડ્યા પછી પણ કાયમ રહી છે, અને આજે પણ કામ કરી રહી છે. ગાંધીજીએ તેમની પાકટ વયમાં, અને મહાસભાની સંસ્થા પર તથા જનતાનાં મન પર પોતાનો અજોડ પ્રભાવ હજી કાયમ છે એમ બતાવી આપ્યું છે એવે વખતે, પોતાના સિદ્ધાન્ત અને ઉપદેશમાં કરેલો ધરમૂળનો ફેરફાર એ એક પ્રથમ શ્રેણીની ઘટના છે. એની હિંદુસ્તાન પર તેમજ બહાર પણ અસર પડે છે, કેમકે ગાંધીજીના અનુયાયીઓ પરદેશોમાં પણ છે, અને ગાંધીજીને લગતી બબરો આખી દુનિયામાં ફેલાય છે ને છપાય છે.

અહિંસાત્મક અસહકારના સિદ્ધાન્તમાં સારીરિક ને માનસિક હિંસા

વચ્ચે નૈતિક ભેદ પાડવામા આવેલો, અને તેથી એ સિદ્ધાન્તમા જિયા પ્રકારનું નૈતિક તત્ત્વ છે એવો દાવો કરવામા આવેલો, એટલા માટે બીજાઓની જેમ મેં પણ એ સિદ્ધાન્તની ટીકા કરી છે એ નિશ્ચય પ્રગ્ન વાપરી શકે એવી, લડાઈની એક રીત છે, અને બહિષ્કાર તથા હડતાળની હારની વસ્તુ છે વસ્તુતઃ બહિષ્કાર અને હડતાળનો એ અસહકારમા સમાવેશ થાય જ છે એક યા બીજા પક્ષનું સગહન વધારે પ્રયત્ન હોય અને જે પ્રશ્ન પરત્વે લડત જીપડી હોય તેનું જેટલું મહત્ત્વ હોય તે પ્રમાણે લડતમા હારજીત મળે છે પણ સશસ્ત્ર બળવો કે વિગ્રહ જેમ આધ્યાત્મિક શસ્ત્ર નથી તેમ અસહકાર પણ આધ્યાત્મિક શસ્ત્ર નથી ખ્રિસ્તીઓને તો આ નિયમમા મળેલું શિક્ષણ સાવ સ્પષ્ટ છે મનમાં કુનિયાર આવ્યો, હૃદયમા કુવાસના પેદા થઈ, કે નીતિનિયમનો ભગ થયો જ સમજવો બાહ્ય કર્મ તો માત્ર એ વિચારનું પ્રગ્ન રૂપ છે અસહકારની લડતને વેગ આપવા સારુ ગાંધીજીને પોતાને હિંસક વિચારોને ઉત્તેજન આપવાની, અંગ્રેજોની નિન્દા કરવાની, ને પરદેશથી આવતા માલ સામે ઉપદેશ આપવાની જરૂર પડી છે એટલે આ જાતનો અસહકાર ઉચ્ચ પ્રકારની નૈતિક વસ્તુ હતી, આચારમા ઉતારેલો ખ્રિસ્તી ધર્મ હતો, અથવા એથી કંઈકે ઉચ્ચતર હતું, વગેરે વાતો અંગ્રેજો સ્વીકારતા નથી સાફ શબ્દોમા કહીએ તો, લોકશાયરના માલના બહિષ્કારનો આર્થિક હેતુ એ હતો કે હિંદુસ્તાનમા એક વર્ગને કામ, રોજી ને ખોરાક આપવા ને વિનાયતમા બીજા વર્ગના કામ, રોજી ને ખોરાક પડાવી લેના માણસોને બૂખે મારવા ને તેમના જીવ લેના એ ખેમા નૈતિક દૃષ્ટિએ ખાસ કરી કરક નથી કાઈ પણ પ્રમાણિક અંગ્રેજ એમ નહીં કહે કે હું ખે પીડાતી જર્મન પ્રજા અને જર્મન સૈનિકો ખનેના પર, સુનેહની શરતો પર સહી કરાવના માટે દબાણ લાવવાને ગઈ લડાઈમાં જર્મનીની આસપાસ જે દરિયાઈ ઘેરો ધાનનામા આવેલો તે નૈતિક દૃષ્ટિએ રણક્ષેત્રની ખાઈઓની લડાઈ કરતાં કંઈક જુદા પ્રકારની વસ્તુ હતી અથવા જુદી હતી તો તે હવકા પ્રકારની હતી એમ કહી શકાય

દૈનિકી રીતે અસહકારની હિલચાલમાથી જ નીપજેથી હિંસા કાગી નીકળી ત્યારે તેના ધનાન્વરૂપે ગાંધીજીએ પોતે ઉપનાસ કર્યો તેમણે માન્યું કે ચૌરીચૌરાના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે પોતે કરેના આઠ દિવસના ઉપનાસથી એ

ગામડામાં થયેલા અપરાધનું કંઈક પ્રજ્ઞાસન થશે. આગળ જતાં તેમણે ઉપવાસના ઉદ્દેશનું ક્ષેત્ર વધાર્યું. ૧૯૨૪ માં તેમણે હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્યને કાળે એકવીસ દિવસનો ઉપવાસ કર્યો. ગઈ સવિનય લંગની લડતના ખીજા અંક વખતે તેમને કેદમાં પૂરવામાં આવ્યા સારે તેમણે ઉપવાસ કરીને મુક્તિ મેળવી. કોમી ચુકાદામાં ફેરફાર કરાવવાને પણ તેમણે ઉપવાસ આદર્યો હતો. એમના પાછળના ઉપવાસોમાં — જેમાં રાજકોટના ઉપવાસનો પણ સમાવેશ થાય છે — પ્રાયશ્ચિત્તનું સ્વરૂપ નહોતું રહ્યું; અને તેમના પોતાના અનુયાયીઓએ પણ ‘એમાં બળાકાર હતો’ એમ કહીને એની ટીકા કરી હતી.

અસહકારમાં અહિંસા ઉમેરાય સારે તે ધર્મ્ય બને છે ને ઉપવાસની રીત એ એક આધ્યાત્મિક વસ્તુ છે, એવા એમના કથનની સામે અગાઉ ટીકા થતી, પણ ગાંધીજીના ઉપર તેની કશી અસર પડતી દેખાતી નહીં. હવે એમાં ફેરફાર થયો છે. ગાંધીજીને નવો પ્રકાશ લાખ્યો છે. તેમણે આપણને કહ્યું છે કે રાજકોટનો તેમનો ઉપવાસ ‘હિંસાથી દ્વિવિત થયેલો’ હતો, અને તેમણે હવે પોતાના બધાં હથિયાર હેઠાં મૂકી દીધાં છે. આત્મશુદ્ધિ કરવાના એમના આટલા બધા પ્રયત્ન પછી, વરસોનાં તપ ભાગ સંયમ પછી, વિરોધીઓ પ્રત્યે પ્રેમ રાખવાની તેમની સાધના પછી, જે હજુ તેઓ એમ માનતા હોય કે તેઓ આ સાધના વાપરવાને લાયક નથી, તો કરોડો માણસો એને માટે લાયક થઈ શકે, કે અસારે જેઓ એ સાધના વાપરવા મથી રહ્યા છે તેઓ એ વાપરવાને લાયક બની શકે, એવી આશા તો કેટલી ઓછી રાખી શકાય !

આપણા જમાનાના સૌથી અટપટા ને મૂઝવનારા નૈતિક પ્રશ્નોમાં એક પ્રશ્ન તે રાષ્ટ્રયુદ્ધ પ્રત્યેના આપણા વલણને લગતો છે. ઘણા ખ્રિસ્તીઓ, જૌદો, અને કોઈ ખાસ સાંપ્રદાયિક ધર્મને ન માનનારા સત્યનિષ્ઠ લોકો માને છે કે બચાવને કાળે કરેલા યુદ્ધમાં ભાગ લેવો એ પણ ખોટું છે, અને પાપ ને ખૂરાઈનો પ્રતિકાર ન કરવાનો ખ્રિસ્તી સિદ્ધાન્ત જેમ વ્યક્તિને લાયક પડે છે તેમ જ રાષ્ટ્રને પણ લાયક પડે છે. માટે સાફસાફ કહેવું જોઈએ કે ગાંધીજીએ ટૉલસ્ટોયનો જે સિદ્ધાન્ત અપનાવ્યો છે તેમાં મને તો વિચારની અરાજકતા જ દેખાય છે. એની સામે એવી એક દલીલ કરવામાં આવે છે કે આપણે બચાવ કરનારું સૈન્ય કાઢી નાખવું હોય તો પોલીસ ફોજ પણ કાઢી નાખવી

જોઈએ. એ ફલીલનો કશો રહિયો અપાયેલો હું જોતો નથી. અહિંસાવાદી સિદ્ધાન્તનો છેવટનો રહિયો ગીતામાં કૃષ્ણે અર્જુનને કરેલા ઉપદેશમાં અપાર્થ ગયો છે. તથા વરસ પર હું આ વિષયમાં ગાંધીજી સાથે ચર્ચામાં ઊતર્યો હતો. પણ તેમનો મત મને એ લાગ્યો કે ગીતામાં જે યુદ્ધનું વર્ણન છે તે તો માત્ર એક રૂપક છે, ખરેખર થયેલા યુદ્ધનું વર્ણન નથી; અને એમાંની ફલીલ શસ્ત્રયુદ્ધને તથા હિંસાને લાગુ પડતી નથી.

પણ રાજકોટના પ્રસંગ પછી મારી નજરે નવા જ મહાત્મા દેખાય છે. જે પુરુષે દીર્ઘકાળના સેવામય જીવન દરમ્યાન કડકમાં કડક આત્મનિગ્રહ પાળ્યો છે, કઠણમાં કઠણ લાગ કર્યા છે, અને આત્મશુદ્ધિની ધગશ સેવી છે, તેમને આપણે સહુએ પૂજવા ઘટે છે. તેમને જો નવો પ્રકાશ લાગ્યો હશે, તો ઘણાં વરસના મહાપ્રયત્નને પરિણામે તૈયાર થયેલા તેમના અરીસામાંથી એ પ્રકાશ ઝગારા માર્યા વિના નહીં રહે. જગતના દરેક દેશમાં અસારે એટલું કપૂલ થવા લાગ્યું છે કે મનુષ્યના વ્યક્તિગત આત્મા ઉપર જ જગતની બધી આશાનો આધાર રહેલો છે. દરેક માણસે પંડથી શરૂઆત કરવી રહી છે. પણ આપણે જ્યારે આપણા અંતરાત્માને ખોલતો સાંભળી શકીએ ત્યારે આસપાસ શાન્તિ પેદા કરવાની શક્તિની આપણને જરૂર રહે છે. નહીં તો કદાચ આપણે આડે રસ્તે ચડી જઈએ. કેટલાક માણસે અસારે જ પોતાની નૈતિક ધગશના આવેશમાં ખેંચાઈ જઈને પોતાને સંભળાયેલા અંતરનાદની વાતો જોરજોરથી કરે છે, અને અંતરનાદ સાંભળવા કરતાં બીજા લોકોને પોતાના મત તરફ વાળવાને અધિક આતુર દેખાય છે. બીજે ભલે નહીં પણ હિન્દુસ્તાનમાં તો ગાંધીજી એવી નીરવતા પેદા કરી શક્યા છે જેમાં સાચી શાન્તિનો જન્મ થવાની આશા રહે છે.

૨૯. ગાંધીજીનું આધ્યાત્મિક શાસન

ગિલબર્ટ મરે

આજે જગતમાં રાષ્ટ્રોના રાજ્યકર્તાઓ પશુબળ પર વધારે ને વધારે આધાર રાખતા જાય છે. જે રાજ્યતંત્રોમાં કાયદાનું કે બ્રાહ્મણવર્ણનું નામ સરખું નથી તેવાં તંત્રોને જગતની પ્રજાઓ અધીન થતી જાય છે, ને તે પોતાનાં

જીવન બચાવશે ને કલ્યાણ કરશે એવી આશા સેવી રહી છે એવા જગતમા ગાંધીજી એકલા, અદુલા છતા સૌથી અધિક આકર્ષક પુરુષ છે તેમનું શાસન કરોડો માણસો માને છે — તેમનાથી ડર છે માટે નહીં, પણ તેમને આહે છે તેથી, તેમની પાસે ધન, રૂપી પોલીસ અને મશીનગનો છે માટે નહીં, પણ તેમનામા આત્માનો પ્રભાવ છે એટલા માટે એ આત્મમળ જ્યારે પોતાના ખરા રૂપમા પ્રગટ થાય છે ત્યારે ભૌતિક જગતની સર્વ શક્તિઓને મહાત કરી નાખતુ દેખાય છે ‘દેખાય છે’ કહું છું તે એટલા માટે કે શુદ્ધ ને નિર્ભેળ જડ ભૌતિક શક્તિ, જેમા અતરાતમા કે દયાનો અશ સરખો ન હોય, તેની સામે તો એ આત્મમળ કારગત ન લાગે ને લાચાર થઈ પડે તે લડાઈમા જીતે છે તેનું કારણ એ જ છે કે શત્રુના હૃદયમા જે આત્મા સૂતેનો છે તે આત્માને — માણસ ગમે તેટલો દુર બનના માગે તોપણ જે દયાવૃત્તિના પાશમાથી સાન છૂટી શકતો નથી તે દયાવૃત્તિને — તે ગુપ્ત રીતે જગત દરે છે ગાંધીજીને વિષે મેં વીસ વરસ પર લખેલું “પ્રચંડ પશુબળની સામે મનુષ્યનો આત્મા બીજા કોઈની સહાયતા વિના એકલો જૂઠી રહ્યો છે એ યુદ્ધને અતે પશુબળના સૈન્યની ટુકડીઓ ધીરે ધીરે પોતાનું દળ છોડી દે છે, ને જઈને આત્માના પક્ષમા લગે છે ”

આત્મમળનો પ્રભાવ લોકોને હમેશા સાચે રસ્તે જ દોરે છે એમ તો ખેશક આપણાથી ન માની લેનાય આત્મમળ પોતાની મહત્તા ને કાર્યશક્તિ વિષે જે દાવો કરે છે તે સાચો છે કે ખોટો એ સાબિત થઈ શકે એમ ભાગ્યે જ હોય છે એ બળના પ્રેરકો મનુષ્ય હોય છે, અને સાધારણ મનુષ્યોમા જેવી નબળાઈ હોય છે તેની એમનામા પણ હોય છે, ને બીજા આપખુદ માણસો હાથમા સત્તા આવનાથી બગડવાનો જેટલો સહન રહે છે તેટલો જ સહન આત્મમળવાળા આ લોકોને વિષે પણ રહે છે પણ આત્મમળવાળા શાસકોમા, એનું જ નહીં પણ શાસકમાનમા, ગાંધીજી સાવ નોખા તરી આવે છે, ને તેમનો જેટો કોઈ નથી એમ કહી શકાય પહેલી વાત તો એ કે તેઓ કઈ અદ્ધર વચન નથી ઉચ્ચારતા, હુકમ નથી કરતા, પણ માત્ર નિનતી કરે છે તેઓ આપણા આત્માને હાન કરે છે પોતાને જે સહ દેખાય તે તેઓ બીજાને બતાવે છે પણ જેઓ બીજો કોઈ માર્ગ પ્રકાશને બોલે છે તેમનો તેઓ સાગ નથી કરતા કે તેમની નિન્દા નથી કરતા

ખીજું, તેમની લડવાની રીત અપૂર્વ ને અદ્વિતીય છે. એ વસ્તુ લો દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમણે હિંદીઓના હકો માટે ચલાવેલી લડતમાં ઉત્તમ રીતે દેખાઈ આવી હતી. તેમને તથા તેમના અનુયાયીઓને ફરીફરી જેલમાં પૂરવામાં આવેલા. તેમને ગુનેગારોની સાથે રાખવામાં આવેલા. તેઓ જાનવરો હોય એવું વર્તન તેમના પ્રત્યે કરવામાં આવેલું. છતાં, તેમના પર જુલમ કરનારી સરકાર જ્યારે જ્યારે નબળી પડેલી કે બીડમાં આવી પડેલી ત્યારે ગાંધીજીએ, એ બીડનો લાલ લેવાને બદલે, પોતાની લડત ચંલાવી એ સરકારને મદદ કરી હતી. એ સરકાર જ્યારે એક બીબાળુ યુદ્ધમાં રોકાઈ ત્યારે ગાંધીજીએ હિંદી શુશ્રૂષકોની એક ખાસ ટુકડી ગિલી કરી સરકારને સેવા આપેલી. ખીજે એક પ્રસંગે હિંદીઓની અહિંસક હડતાળ ચાલતી હતી તે જ વેળાએ સરકારની સામે રેલવેવાળાઓની ક્રાંતિકારક હડતાળ પડવાનો વખત આવ્યો. ગાંધીજીએ તરત જ પોતાના અનુયાયીઓને આજ્ઞા કરી કે સરકાર પરનું એ સંકટ ટળે ત્યાં સુધી આપણી હડતાળ ચંલાવી દેવી ને કામે ચડી જવું. ગાંધીજીની જીત થઈ એમાં અશ્વર્ય નથી. આવી લડાઈની રીત સામે માનવહૃદયવાળો કોઈ પણ શત્રુ ટકી શકે જ નહીં.

ત્રીજું, જે નેતાને કરોડો માણસો પૂજતા હોય ને દેવરૂપ માનતા હોય તેને માટે જે અધરામાં અધરી વાત છે તે ગાંધીજીએ કરી બતાવી છે. પોતાની ભૂત કદી થાય જ નહીં એવો દાવો તેમણે કર્યો નથી. હું જોઉં છું કે આ દાણે તેઓ ‘અસહકાર’ની લડતમાં જરાક વિરામ લેવાનું કહી રહ્યા છે, જેથી પોતે તેમજ પોતાના પ્રતિપક્ષીઓ થોભી જાય ને વિચાર કરી શકે.

એક નિઃશસ્ત્ર માણસ કરોડો માણસ પર આધ્યાત્મિક પ્રભાવ પાડી શકે છે એ જ એક અદ્ભુત વસ્તુ છે. પણ એ માણસ જ્યારે સિદ્ધાન્તરૂપે હિંસાનો ત્યાગ કરે અને શત્રુઓ બીડમાં આવે ત્યારે એમને મદદ કરે, એટલું જ નહીં પણ પોતે મનુષ્ય હોઈ ભૂલને પાત્ર છે એમ કબૂલ કરે, ત્યારે તો આખું જગત એની પ્રશંસા કર્યા વિના ન જ રહે. હું આજે એક દૂરના દેશમાં ગિમે છું ગાંધીજીને સારું પરાઈ એવી સંસ્કૃતિમાં વસું છું. ધણા વહેવાર પ્રશ્નોમાં એમ નાથી જુદા મત ધરાવું છું. જે યુરોપમાં મનુષ્યનો અંતરાત્મા ને તેની બુદ્ધિ અજ્ઞાન અને પશુબળના પ્રહારો અભાગ હાથ તુરત તો લાચાર બનીને ગિમાં રહેલાં દેખાય છે, તે યુરોપની ચિન્તામસ્ત અને બાથોડિયાં ભારતી વિચાર-

ધારાઓનું હું અનલોકન કરી રહ્યો છું એ સ્થાને જીઓ રહીને, હું આ મહાનુભાવને તેમના અનુયાયીઓ જે નામે ઓળખે છે તે પૂજ્યભાવપૂર્વક બોલાવે છે તે જ નામે પોકાર છું — ‘ મહાત્મા ગાંધી ’

૩૦. આત્મશક્તિના અવતાર

કાર્ત્ત હીથ

માનવજાતિના ઇતિહાસમાં જે પુરુષ કોઈ મહાકાર્ય પાર પાડવાને અનતરે છે તેને હમેશા બીજા લોકોમાં લડત જ પડે છે એના એક પુરુષે કહેલું કે ‘ હું જગતમાં પ્રકાશની પેઠે આવ્યો છું ’ પણ પ્રકાશપુત્રને જગત આનંદ આપતું નથી, કેમકે માણસોને પ્રકાશ કરતા અંધકાર વધારે રુચે છે અજ્ઞાન, વહેમ અને ઉદાસીનતાના વાદળ તેમને પોતાની રક્ષા કરનારા પણ લાગે છે નવો ચીનો પાડવા માગનાર માણસને એ વાદળોને ફાડી તેમાંથી રસ્તો કાઢવો પડે છે

ગાંધીજીએ જીવનભર અંધકારને ફેડવાનું અને અજ્ઞાન તથા વહેમ પર નિત્ય મેળવવાનું આ કામ કર્યું છે, એ એમના ચારિત્રની વિશેષતા છે તેમણે દીર્ઘ કાળ લગી કષ્ટો વેઠ્યા છે ને લડત ચલાવી છે, દિવનું દર્દ ઠાવવી ઠાવવીને પ્રત્યુપાર્થના કરી છે ને અનેક ઉપદેશો કર્યા છે, તેને લીધે જ તેઓ આજે એકલા ભારતમાં નેતા નથી બન્યા, પણ ઉદાર વિચારો ધરાવનાર મનુષ્યમાત્રને પ્રેરણારૂપ થઈ પડ્યા છે એટલી સાધના વિના તેઓ મહાન બની શક્યા ન હોત

ધીરજના ગુણનું સ્વસ્થ મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીએ ઘણા વરસ પર જાણી લીધું હતું ખ્રિસ્તી સત ટોમસ એ હેપીએ કહ્યું છે કે ‘ તું ઘણી ધીરજ રાખીશ તો તને શાન્તિ મળશે ’ એ વચનમાં રહેલું સત્ય ગાંધીજીએ શોધી કાઢ્યું છે જેઓ એમના જીવનનો અભ્યાસ કરે અને એમના બહાર કાર્યો ને સમજાવવાનું સક્ષમ અવલોકન કરે તેમને એક વસ્તુ દેખાવા પિતા રહે એમ નથી બીજા માણસોના આવેશને લીધે એમનું લોહીનું દમાણ કદાચ વધીને ચિન્તાગ્રનક હૃદયે પડે એ પણ એમની જે અસાધ્યગુણ ધીરજ છે તેના પર એની કશી અસર પડતી નથી વિશેષીઓ પ્રગે, પાટલી સગર પ્રત્યે,

મળવા આવનારા પાર વિનાના મુનાકાતીઓ પ્રત્યે, અને કેટલીકવાર અકળાવનારા શિષ્યો પ્રત્યે, એમ સહુની પ્રત્યે તેઓ ધીરજ રાખે છે આસપાસ અતિશય ધીર અન્યાય ચાલી રહ્યો છે ને મનને ઊંકેરનારા બનાવો બની રહ્યા છે, છતાં તેઓ ધીરજ રાખી શકે છે, એવું કારણ એ છે કે તેમના મનમાં એવું ઊંડું ભાન છે કે ‘ઈશ્વરની ચક્કી ધીમી ધીમી ચાલે છે’ મોહનદાસ ગાંધી એ ચક્કીમાં કામ કરનારા છે

વળી તેઓ સત્યના અનન્ય ઉપાસક છે પોતાની ભૂલ કદી થાય જ નહીં એવો દાવો તેમણે કદી કર્યો નથી તેમને હાથે ભૂલો થાય છે, ને તેઓ અસાધારણ હિંમત દાખવી એ ભૂલોને માટે જાહેર રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત પણ કરે છે તેમણે ત્રણ વરસ પર લખેલું “આજકાલ ઈશ્વરને માટે ‘સત્યનારાયણ’ કરતાં સારું બીજું નામ હું આપી શકતો નથી એ શબ્દમાં ઈશ્વરનું સંપૂર્ણ વર્ણન આપી જાય છે” આ ઈશ્વરનિષ્ઠામાથી તેઓ દિલસૂઝીના ગગનરિહારમાં ઊતરી નથી પડ્યા, પણ માનવસેનાના કાર્યમાં પરોવાઈ ગયા છે “એવા ધર્મનું પાલન કરવાને સારું માણસે જીવમાત્રની અવિરત ને એકધારી સેનામાં પરોવાઈ જવું રહ્યું છે” પણ આ સેના તે મહેરબાનીની રાહે કરેલો ઉપકાર નથી એનો અર્થ તો એ છે કે “જગતરૂપી આ અપાર સમુદ્રમાં સંપૂર્ણપણે ભળી જવું, ને તેમાં ઓતપ્રોત થઈ જવું” “એ સેવામાં જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રનો સમાવેશ થવો જોઈએ” આમ એમણે સત્યની ઉપાસનાનું જગતની સક્રિય સેવાની જ સાથે અનુસંધાન સાધ્યું છે

અને તેથી આપણે ગાંધીજીનું જીવન ‘યોગયુક્ત’ જોઈએ છીએ એમાં મન વચન કર્મની વચ્ચે જરા પણ વિરોધ કે વિસંવાદ નથી, પણ ત્રણેયની વચ્ચે મધુર ઐક્ય છે ગાંધીજી જગતથી અગળા નથી પડી જતા. પોતે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ ખીખના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એવા ધમકનો અંશ સરખો તેમનામાં નથી તેઓ જેમ મહાત્મા છે, તેમ લોકોની વચ્ચે વસતા લોકસેવક પણ છે તેઓ સ્પષ્ટદર્શી છે, ઈશ્વરની સમક્ષ મૌન રાખે છે, સાચી નમ્રતાવાળા છે, નિરંતર પ્રાર્થના કરનારા ને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવા ઝખનારા મુમુક્ષુજન છે તેની સાથે જ તેઓ અતિશય શરીરશ્રમ કરે છે તેમની પામે સહુ ઠાઈ જઈ શકે છે તેઓ હેતાળ છે ને રિનોદ પણ કરે છે — અને એ પણ એવે

કાર્લ હીથ

વખતે જ્યારે નૈતિક ને ધાર્મિક, સામાજિક ને રાજકીય લડત પૂરજોશમાં ચાલી રહી હોય છે.

તેઓ કેટલીકવાર ઝીણું કાંતતા લાગે છે ખરા. છતાં તેમની સાદાઈ અને તેમના આત્માની સ્ફટિકસમી નિર્મળતા તેમના પ્રત્યે પ્રેમ ઉપજાવે છે. તેમણે ઘણી કઠણ તપસ્યા કરીને આત્માને વિશુદ્ધ બનાવ્યો છે. તેમની રહેણીની સાદાઈ પણ મોહક છે. સર્વ દેશોનાં સ્ત્રીપુરુષો અને સ્વદેશનાં કરોડો માણસો તેમના પ્રત્યે આકર્ષાય છે, કેમકે તેઓ સંપત્તિભાવનો ત્યાગ કરી અક્રિય બન્યા છે ને તેમણે અપરિગ્રહવ્રત ધારણ કર્યું છે. ચોરોની જેમ કશી વસ્તુના માલિક બન્યા વિના સર્વના સ્વામી બનવાનો — તજીને ભોગવવાનો — આનન્દ તેઓ માણી શકે છે. આમ ગાંધીજી આત્મદર્શનના મહાન ધ્યેયની સિદ્ધિને ખાતર જીવમાત્રની સેવા કરી રહ્યા છે; જીવનનો સંગ્રામ ખેડી રહેલાં કરોડો સ્ત્રીપુરુષોના પરમ આધારરૂપ બની એ સહુને ટકાવી રહ્યા છે.

તેમણે જીવનમાં કેટલી લડતો ચલાવી છે તે જુઓ. દક્ષિણ આફ્રિકામાં પોતાના દેશભાઈઓ માટે ચલાવેલી લડત; પોતાના હિંદુ સમાજમાં અસ્પૃશ્ય ગણાતા હરિજનો માટેની લડત; હિન્દી પ્રજાના સ્વરાજ માટેની લડત; ગરીબાઈ, ભૂખમરા ને અજ્ઞાનમાં રૂખેલાં ગામડાંના ઉદ્ધાર માટે ઉપાડેલી ઝુંબેશ; સરહદ પરની પહાડી કોમો માટેની લડત; હિન્દુ-મુસ્લિમ ઐક્ય માટેની, કેદીઓ માટેની, સર્વ કામ અને ધર્મનાં સ્ત્રીપુરુષોની ઉન્નતિ માટેની, મનુષ્યેતર પ્રાણીઓના પ્રતિનિધિરૂપ ગાયની રક્ષા માટેની, એમ અનેકવિધ લડતો તેમણે જીવનભર અવિશ્રાન્તપણે ચલાવી છે. એ બધા ઉપરાંત એક મોટી લડત તેમણે અહિંસક પ્રતિકારની — સત્યાગ્રહની — કંડપના માટે ચલાવી છે. જે લોકો જગનમાં સર્વત્ર ફેલાયેલી લડાયક વૃત્તિની સામે લડી રહ્યા છે તે સહુને આ નવો શબ્દ ચેતન્ય અને સ્ફૂર્તિ આપે છે ને તેમને રસ્તો બતાવે છે. ગાંધીજીએ જીવનભર કાઢીના પલુ પ્રત્યે દ્રેપ ને તિરસ્કાર સેવ્યો નથી; અને એ રીતે 'હિંદુસ્તાનના અને જગતના નમ્ર સેવક' કહેવાવાનો પોતાનો દાવો તેમણે ખરો કરાવ્યો છે.

ગાંધીજી સત્યાગ્રહના સિદ્ધાન્તને આટલી બધી દૃઢતાથી વગગી રહ્યા છે એ ઉચિત છે, કેમકે તેઓ પોતે આત્મશક્તિના અવતાર છે. તેઓ જન-

જાતની રાજકીય ને સામાજિક પ્રવૃત્તિ કરે છે ખરા, છતાં તેઓ ચેતે એ સર્વથી પર રહેનારા આત્માર્થી ને આત્મપરાયણ પુરુષ છે તેથી તેઓ અવર્ણીત જમાનાના માણસોને પડકાર આપે છે ને તેમને વિચાર કરવા પ્રેરે છે એ એમનો મોટામાં મોટો સદ્ગુણ છે પેગલર તરીકેનું એ જ એમનું મોટામાં મોટું મૂલ્ય છે તેમની ધારણાઓ અનેકવાર મિથ્યા ગઈ છે, તેમને જેનમાં જવું પડ્યું છે, હાસી અને તિરસ્કારના ભોગ થવું પડ્યું છે, છતાં તેઓ માનવજીવનની સીડી પર ઊંચા ને ઊંચા જ ચડતા ગયા છે

તેમનામાં મનુષ્યમાત્ર વિશે સદ્ભાવ છે અને જીવમાત્ર પ્રત્યે અનુકંપા છે, તેને લીધે જગતના સર્વ દેશોમાં ને સર્વ પ્રજાઓમાં તેમને અગણિત મિત્રો મળ્યા રહ્યા છે હિન્દુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, બૌદ્ધ, પારસી, યહૂદી, કે ઈતર કોઈ ધર્મના અનુયાયીઓ પ્રત્યે તેમના મનમાં ભેદભાવ કે આતરો નથી તેમને મન સહુ મિત્રો છે, સત્યરૂપી કુટુંબના અંગો છે, અને સત્ય એ જ પરમેશ્વર છે મનુષ્યો તેમજ મનુષ્યેતર પ્રાણીઓ પ્રત્યેનું તેમનું વર્તન અહિંસાને અનુસરીને ચાલે છે આજના યુગને માટે તેઓ સઘ્ય ને સરકારી બનેલા મનુષ્યની આદર્શ મૂર્તિરૂપ છે

૩૧. એક જપાનીની દૃષ્ટિએ

ચોને નાગુચી

૧૯૩૫ ના ડિસેમ્બરના આખર ભાગમાં હું નાગપુરથી નીકળીને વર્ધા પહોંચ્યો ગામ તો નાનું સરખું છે, પણ ગાંધીજીની દિવસાલનું આધ્યાત્મિક કેન્દ્ર છે ગાંધીજીને શોભે એના આશ્રમના વાતાવરણમાં તેમને રહેતા જોઈ મને આનન્દ થયો એ આશ્રમમાં રહી તેઓ પ્રાચીન ઋષિમુનિઓની પેઠે સસારથી અજાણ ને અસ્પૃશ્ય નથી રહેતા, પણ તેમના દેશના જીવનમાં જેટલા મુખદુઃખ આવે છે તે બધાના પડધા એમના હૃદયમાં પડે છે હું ગયો તે વેળા તેઓ ખીમાર હતા, એટલે માળ પર આવેલી અગાસી પર નાખેલા તબૂમાં સ્થિર રહ્યા હતા ધર સિમેન્ટની છોરાળું, મોખડા આકારનું હતું ને વચ્ચે મુઠ્ઠું આગળ હતું હું ગયો એટલે એમના મુખ પર સતપુરુષને ઊંચિત એવું સ્મિત ફરક્યું, ને મોમાં દાંત પડી ગયેલા તે દેખાઈ આવ્યું તેમના ઉઘાડા શ્વ તેમણે લગાવેલા હતા પગ અતિશય પાતળા ને છતાં અડકા હતા એક

શિષ્ય એમને પગચાળી કરતા હતા જે લીધેલું ઉપવાસોએ એકવાર ધ્યાનના
પિરાટ આત્માને લયથી થથરાવી મૂક્યો હતો તે ઉપનાસો આ દેખીતા સાદા ને
આડમર વિનાના પુરુષે કર્યા હશે એમ માનવું મને અધરુ થઈ પડ્યું તેમણે
માથા પર કકડે વીંટાળીને કશુંક મૂકેલું હતું, એટલે મેં પૂછ્યું કે ‘એ શું છે ?’
તેમણે કહ્યું “એ માગી ભીંજવીને મૂકેલી છે મારા જેવા લોહીના ભારે
દમાણવાળા દર્દીને માટે ઝાકટરો એને સારી ગણે છે” પછી કહે
“હું હિંદની માગીમાથી જન્મ્યો છું એટલે હિંદની માગી મારે માથે મુગળની
પેઠે પિરાજે છે” આ શબ્દો કહેતા તેમણે જે સિમ્ત કર્યું તેમા વિનોદ અને
ગાભીર્ય બંનેનું મિશ્રણ હતું

થોડીક વાત કર્યા પછી મેં એમની વિદાય લીધી, અને નીચે જઈ
તેમના ત્રણચાર શિષ્યોને મળ્યો તેઓ મને આશ્રમ બતાવના રાહ જોઈને
ઊભા હતા એક જગ્યાએ મંદપૂજા હતા ત્યાં થઈને અમે આગળ ગયા, તો
એક છાપરા નીચે તેનની બળદવાણી ફરતી હતી પછી ખીજે ગયા ત્યાં કાગળ
બનાવનાના પ્રયોગો ચાલતા હતા મારી સાથેના એક ભાઈએ કહ્યું “કાગળ
બનાવનાનું કામ કેટલું સાદું છે ! આ કાગળ બનાવવાનો ઉદ્યોગ અમારા દેશમા
ગૌણ ઉદ્યોગ તરીકે ફેલાય તો અમે ઘણા પૈસા અમારા દેશમા જ રાખી
શકીએ” રૈટિયાને આશ્રમમા અગલનું સ્થાન અપાયેલું છે એ કહેવાની જરૂર
નથી એક નાની ચપ્પી લાકડાની પેઠી ચાણનામા આની, ને બિઘડી ત્યારે
એમા રૈટિયો દેખાયો એ રૈટિયો ગાંધીજીએ પોતે કારાવાસમા કુરસદને વખતે
ચોળ્યો મારી સાથેના ભાઈએ કહ્યું “આ રૈટિયો હાથથેનીમા પણ મળી
શકાય છે ને ટ્રેનમા પણ લઈ જઈ શકાય છે ન્યા જઈએ ત્યાં કુરસદ
મળી કે કાતના મડી જવાય !”

પછી એ જ ભાઈએ કહ્યું “ગાંધીજી મોટા વૈજ્ઞાનિક છે એમનામા
શોધકશુદ્ધિ પણ છે, ને તેમની ધીરજને લીધે એ શુદ્ધિ હમેશા સંપૂર્ણ ફગદાથી
નીવડે છે તેઓ જે ધણિયાળ બનાવનાર હોત તો દુનિયામા સારામા ચાર
ધણિયાળ બનાવી શકત સર્જન કે વકીનનું કામ કરતા હોત તો તેમા પણ
તેઓ પ્રથમ ચદ લઈ શકત પણ એમણે તો સરીજશ્રમની પરિનતા લેવાને
સમજાવનાનું કામ માથે લીધું ૧૯૨૨ મા તેમના પર મુકદ્દમો ચાલ્યો ત્યારે
અદાનનમા તેમણે પોતાનો ધધો ખેડૂત અને વણખરનો છે એમ કહેવું શરીર

શ્રમના કામોમા તેઓ વણાટને શ્રેષ્ઠ ગણે છે, કેમકે એમા બહુ જ કડકાધી કસર કરવી પડે, એટલે માણસને ચોકસાઈની ટેવ પડે છે ને મનને એક પ્રકારની તાલીમ મળે છે. ગાંધીજીને નકામા બગાડ સામે ખીણ કાઢી પણ ચીજના કરતા વધારે અણુગમે છે તેઓ માને છે કે માત્ર શરીરશ્રમ જ હિન્દુસ્તાનને નવજીવન અપાવી શકશે. એટલે તેમણે રૅટિયાને પોતાનું પ્રતીક બનાવ્યું છે, અને લોકોને સ્વતંત્ર જીવનની પવિત્ર ધ્વજ નીચે ભેગા થવા તેઓ નિમન્ત્રે છે. ” તેમની હિલચાલ ખ્રિષ્ટિય ધૂસરી સામેના બગવારૂપ ભાસે છે એ એક આકર્ષક સંયોગ છે. કેમકે એમની હિલચાલ હિન્દુસ્તાનને સગમાથી ઉગારના મથે છે તેની સાથેસાથે તે દુનિયાના ખીજ દેશોને પણ ઉગારવા માગે છે, અને તેને માટે જગતને સર્જનશક્તિના ઉપયોગનો, અને જમીનની નજીક રહીને શ્રમ કેમ કરાય તેનો પાઠ શીખવે છે. દૂર દૂર રહેલા આદર્શો પાછળ ફાફા મારવાને બદલે પોતાની આસપાસના નજીકના જ સમાજની સેવા કેટલી અગત્યની છે, એ સમજ એકલા હિન્દુસ્તાન પૂરતી જ રહેવી જોઈએ એવું નથી. સ્વદેશી ભાવનામા રહેલા ‘સ્વાશ્રય અને સ્વયંપૂર્ણતા’ માં જે મહાનગી રહેલી છે તે આખા જગતે સર્વ યુગોમા સમજવી ને અપનાવવી ઘટે છે.

ગરીબોની સેવા કરવી ને તેમના જેવા ગરીબ બનીને તેમની સાથે એકરૂપ બનવું એના કરતા ઈશ્વરને પૂજવાનો ઉચ્ચતર માર્ગ ગાંધીજીને જણ્યો નથી. દાખવા તરીકે તેઓ રેલવેમાં મુસાફરી કરે છે ત્યારે હમેશા ત્રીજા વર્ગની ટિકિટ લે છે. એમ કરીને તેઓ પોતાના મનને યાદ દેવડાવે છે કે પોતે પણ એ દરિદ્ર વર્ગના જ છે. એ વર્ગમા માનવતા ને પ્રેમની પરમ કાંટિવું દર્શન થાય છે. ગાંધીજીએ એમના જીવનનો ઘણો મોટો ભાગ મજૂરોની જોડે ગાળ્યો છે ને તેમના સુખદુઃખમા ભાગ લીધો છે. એટલે તેમણે પોતાના મિત્રોને રૅટિયાની બેટ ધરી છે, ને કહ્યું છે કે એ રૅટિયો એમને ‘સ્વાશ્રય ને સ્વયંપૂર્ણ’ જીવનની પ્રેરણા આપશે.

મુમર્ઝ જતી ગાડીમા મારા ડબ્બામા પજો પજો કેટલાક વખત સુધી મહાત્મા ગાંધીની આકૃતિને હું મારા મન સામેથી ખસેડી શક્યો જ નહીં. એકવાર મેં ‘ઐતિહાસિક ગરીબાઈ’ નામનો એમનો નિમન્ધ વાંચ્યો હતો. અગાઉ જે મીઠો દોમળી પાત્રો ફરી તેને સ્પર્શ કરતા તેમને થયેલા આતંત્ર્યનું ચર્ચન તેમણે એ લેખમા કર્યું હતું. તેઓ માને છે કે હિન્દુસ્તાન જેવા દેશમા

ઓછામાં ઓછી જરૂરની ચીજો ઉપરાંત વધારે રાખવી એ લૂંટારાની પેઠે જીવવા જેવું છે. જે માણસ દિગંબર બનીને આકાશના છત્ર નીચે સૂએ છે તેના જેવા તમે ન બનો. સાં સુધી તમને એમ કહેવાનો અધિકાર નથી કે તમે હિંદને અને હિંદીઓને બચાવી શકશો. મેં સાંભળ્યું છે કે ગાંધીજી જે કચ્છ પહોંચે છે તેમાં ઓછામાં ઓછું કાપડ વાપરે છે. ગરીબાઈની આ સ્તુતિમાંથી આગળ વધીને ગાંધીજી પ્રતોના પાલનમાં ઊતરે, અને આત્મશુદ્ધિને ખાતર ઇન્દ્રિયનિગ્રહની સાધના કરે, એ સ્વાભાવિક જ હતું.

૩૨. વિવિધરૂપ ગાંધીજી

ડૉ. પટ્ટાભી સીતારામૈયા

૧. ગાંધીજી — અવતાર

“ જે માણસને વિષયસુખની કશી પરવા નથી, સુખચેત કે રત્નતિ કે મોટાઈની કશી ખેવના નથી, પણ પોતાને સાચુ લાગે તે કરવાનો જોનો નિર્ધાર છે, તેની સાથે કામ પાડતા સંભાળ રાખજો. તે ભયાનક અને કપરો શત્રુ હોય છે, કેમકે તમે તેના શરીરને છતી શકો ખરા, પણ તેથી તમને જોના આત્મા પર બહુ જ ઓછો કાજ મળે એમ છે.” — અધ્યાપક ગિલબર્ટ મરે

જગતે વખતોવખત મહાપુરુષોને પેદા કર્યા છે. દરેક પ્રગ્નએ તેના પોતાના સાધુસંતો, શહીદો, વીરો, કવિઓ, લડવૈયાઓ ને મુત્સદીઓને જન્મ આપ્યો છે. હિંદુસ્તાનમાં આપણે આપણા મહાપુરુષોને અવતાર કહીએ છીએ. તેઓ સાધુતાનું પરિત્રાણ અને દુષ્કર્મનો વિનાશ કરવાને ઊતરી આવેલા ઈશ્વરના અંશો હોય છે. આપણી વચ્ચે આજે ગાંધીજી એવા એક અવતાર છે, જેમણે રાજના વહેવારની દુનિયામાં સંપૂર્ણ અહિંસાનો સિદ્ધાંત આચરણમાં ઉતારી બનાવ્યો છે.

૨. ગાંધીજી — સ્થિતપ્રજ્ઞ

ગોરા અમલદારોની જગાએ દેશી અમલદારો આવે એનું નામ સ્વરાજ, એમ ગાંધીજી માનતા નથી. સ્વરાજ એટલે જીવનની ધરમૂળથી નવેસર રચના; અથવા કહો કે હિંદુસ્તાનનો પુનર્વિજય. હિંદુસ્તાનમાં પ્રતિના અને

દેશી રાજ્યોના, હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી આદિ કોમ કોમના, શહેરી અને ગામરી એવા ધંધા પરત્વેના, વગેરે અનેક પ્રકારના બેદો ને વિભાગો છે તે બધા દુકાનને સાધીને પાછા એક કરના એ પ્રશ્ન એમણે હાથમા લીધેલો છે રાષ્ટ્રની સરકૃતિને ફરી સજીવન કરવી ને આધુનિક જીવનમા જોટના અનુ કરણીય આશો છે તે સર્વનો એમા ઉમેરો કરવો, સેનાનો આદર્શ પુન પ્રસ્થાપિત કરવો, નવા મુદારાએ પેદા કરેલી સ્વાર્થી વૃત્તિને ઠેકાણે લોકોના મનમા ગરીબોને પ્રિયે દયાલાન પેદા કરવો, સમાજમા બિચારા વૃક્ષો ને નાના ઝાડવા એવી બનગ્યા રહેવા દેવાને બદલે સદુને અનન્ય મળે જ એવી જોગવાઈ કરવી, ખોમા જોટલા લોકોને ધનિક બનાવવાને બદલે જરૂર પડે તો સદુનું રહેણીનું ધોરણ સરખું બનાવવા સારું કેટલાકનું ધોરણ ઉતારવું પણ ખરું — આ એમના કાર્યનો બીજો ભાગ છે એ હેતુ પાર પાડવાને માટે તેમણે પોતાના જીવનમા એક નવો સમન્વય સાધ્યો છે, અને પોતે હિંદુ સમાજના ચાર વર્ણુ અને ચાર આશ્રમના સંયોગરૂપ બન્યા છે બ્રાહ્મણરૂપે તેઓ આચારના નિયમો ધડી આપે છે ક્ષત્રિયરૂપે તેઓ ભારતવર્ષના સેનાપતિ છે વૈશ્ય તરીકે તેઓ દેશની સમૃદ્ધિ ભેગી કરે છે અને શૂદ્ર તરીકે તેમણે અનન્ય પેદા કરનાનું કામ કર્યું છે ૧૯૨૨ મા તેમના પર આવેલા મુકદ્દમામા તેમણે કહેવું કે 'હું વલુકર અને ખેડૂત છું' વળી તેઓ ગૃહસ્થ હોવા છતા બ્રાહ્મ ચારીના જેવું સચમી જીવન ગાળે છે, વાનપ્રસ્થની પેઠે પત્નીને સાથે વધને જગતની સેવા કરે છે, વળી તેઓ સાચા સન્યાસી પણ છે કેમકે તેમણે માવનજનિતિની સેવાને કાળે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું છે તે છતા ગાંધીજી પોતે અનૌદિક કે દેવાશી માણુમ હોવાનો ડોળ કે દાવો કરતા નથી તેઓ વ્યવહારકુશળ પુરુષ છે, વિનોદ ને ટોળાટપ્પા કરનારા ને હાથપણાણા માણુસ છે, બાળકોની જોડે બાળક બને છે, મોટેરાની જોડે આનંદભેર મોગ જેવી વાતો કરે છે, માન-સ્તમાજમા મન અને મહર્ષિરૂપે પ્રિયરે છે, અને સદુને રસ્તો બતાવનાર મિત્ર અને ગુરુનું સ્થાન લે છે તેમની મુખમુદ્રા તેજસ્વી છે તેમની આખોમા ચમક છે તેમના હાસ્યમાં જાણે તેમનું આખું હૃદય પ્રગટ થાય છે તેઓ નિખાયસ છે માણુસોની પીઠ પાછળ તેમના પર આરોપ મુકાય તે તેઓ સાબગતા નથી, પણ ફરિયાદી પાસે તહોમતદારની હાજરીમા આરોપો મુઘને છે તેઓ માણુસોનો ખુવાસો સ્વીકારે છે, તમે સાચુ જ બે ને

છે એમ માની લે છે તેઓ તોળાતોળાને શબ્દ બોલે છે, ને સાબળનાગઓ તેમનું વાક્યે વાક્ય ધ્યાન દઇને સાબળે ને સમજે એવી અપેક્ષા રાખે છે તેમના વાક્યમાના 'જો તો' ધ્યાન દઇને ન સાબળવાને લીધે કેટલાક લોકો પોતાનું કર્તવ્ય પાર પાડ્યા વિના જ દેખીતા પરિણામો મેળવના છ-એ છે તેમની શૈલી અજોડ છે તેમના લખાણમાં વાક્યો નાના નાના હોય છે, ને જેમ તોપમાથી ગોળા છૂટે તેમ તેમની કનમમાથી વાક્યો સોસરા નીડળે છે તેમાં જોશ હોય છે ને તેની અસર લયાનક થાય છે ગાંધીજી પૂર્ણ પુરુષ છે તેમની સાથે પરિચય હોવો એ એક લહાવો છે તેમની સાથે કામ કરવું એ એક મદ્દભાગ્ય છે તેમણે સયમ અને તપસ્યા વડે પોતાના આત્મા પર તેમજ જગત પર વિજય મેળવ્યો હોઈ, તેઓ ગીતામાં વર્ણવેલા 'સ્થિતપ્રજ્ઞ' છે

૩. ગાંધીજીનો દ્વિવિધ કાર્યક્રમ

સલામતહતી લડતમાં ગાંધીજી 'હાર' સ્વીકારતા જ નથી પ્રજા લડતથી થાકી હોય તો તેને તેઓ તરત જ સ્વનાત્મક કાર્યક્રમ બતાવે છે ખડનાત્મક લડત પરથી શાંતિમય સ્વનાત્મક કાર્ય પર સરી પડતા ગાંધીજીને મહેનત કે મુસીમત પડતી નથી તેટલા જ વેગથી ને એની જ અણુધારી રીતે તેઓ સમિત્ય ભગના હુમલાનો મોરચો માડે છે, અને વાનંદોળ કે દરિયાના પ્રચંડ લોહના જેટલા જોશ ને ઝડપથી એ લડતને વિરાટ રૂપ આપી દે છે તેમણે આદરેલી લડતો કેવી હોય છે તે જગત સારી પેઠે જાણે છે સામુદાયિક સમિત્ય ભગ કેવું રૂપ ધારણ કરશે તેની તેમને ખબર ન હતી પણ તેમને એટલી ખબર તો હતી જ કે એ સમિત્ય ભગ સમિત્ય એટલે કે અર્ધિત્વ હોવો જોઈએ, અને તે માધ્યુ મપાય નહીં એટલા મોટા પ્રમાણ પર આવવો જોઈએ તેમની લડતોના મળમાં કોઈ નૈનિક પ્રશ્ન હમેશા રહેતો હોય છે. તેમની લડતો દેખીતી નજીની ચીજને માટે વાગે છે, પણ તેનું એક જ નિશ્ચિત ધ્યેય હોય છે, અને તેના પરિણામોની અસર ઘણે દૂર સુધી પહોંચે છે એક પ્રમગે સગદારને અમૃતચળના હસાકાકને માટે માફી માગનાનું કહેવામાં આવે છે જીજે પ્રસંગે ખિનાકતના અન્યાયનું નિરાણું કગારાની મારણી થાય છે એ ખિનાકતનું સ્થાન દૂર હતું ખરું, પણ તેની અમગ ને તેનો પ્રભાવ તો આપણી નજીક જ પડતા હતા ત્રીજે એક પ્રમગે ગાંધીજી મીઠવેગ નામે

લક્ષ્ય ઉપાડે છે. એ વેરે રકમની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો નજીવો છે, પણ ગરીબો પર એનો ભાર વધારેમાં વધારે પડે છે એટલા માટે પાપમય છે. ગાંધીજીએ હાર આપી છે એમ જાણત માને ત્યારે તેઓ એક વક્ત્ર વડે હારને જીતના રૂપમાં ફેરવી નાખે છે.

ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યક્રમને દેશમાં કેટલીક જગ્યાએ આવકાર મળ્યો છે, ને ખીજ કેટલીક જગ્યાએ નથી પણ મળ્યો. હજુ પણ દેશના ધણા મોટા ભાગને ગળે એ વસ્તુ જાનરી ગઈ ન કહેવાય. તેમની ખાદી એ ગરીબોનાં દુઃખોનો રામબાણ ઉપાય છે; આર્થિક સંકટ દૂર કરવાનું તાવીજ છે; વિધવા અને અનાથની, અપંગ અને અધિર્જાની, આશા છે; કરજ અને કરના અસહ્ય ઓળ નીચે એવડ વળી ગયેલા ખેડૂતને ટેકા આપનારી લાકડી જેવો એક ગૌણ ઉદ્યોગ છે. ખાદીનું પુનરુત્થાન એ એક નવા સંપ્રદાયની સ્થાપના જેવો બનાવ છે; કેમકે તે યન્ત્રોના હુમલા સામે ઝુંબેશ ઉઠાવે છે. યન્ત્રો માણસનાં નોકર રહે ત્યાં સુધી સારાં હોય છે, પણ શેર બની બેસે ત્યારે ખૂરાં થઈ પડે છે. ખાદી હિંદી પ્રજાની સર્જનશક્તિને ફરી જાગૃત કરે છે. હિન્દી કલાકારો ને કારીગરોમાં સ્વતંત્રતાની ને પોતે માલિક હોવા વિષેની જે ખુમારી હંમેશાં હતી તે તેમનાં મનમાં પાછી પેદા કરે છે. હિન્દી કળાઓ જમાનાઓ સુધી જે વિશુદ્ધિ ને કૌટુંબિક ભાવનાના વાતાવરણમાં ખીલતી હતી તે વાતાવરણ ખાદીથી ફરી પાછું જામે છે. ખાદી એ હિન્દી દેશલક્ષ્યનો ગણવેશ છે, રાષ્ટ્રીય સુક્તિની નિશાની છે. ગાંધીજીના સેવાકાર્યનાં પહેલાં પાંચ વરસ તો ખાદીને કાયમી પાયા પર મૂકવામાં જ ગયાં, જેથી એમાંથી બીજા ગ્રામઉદ્યોગો ને ગૃહઉદ્યોગો ઉત્પન્ન ને સજીવન થાય, અને યન્ત્રમાત્ર જીવનમાં તેની મર્યાદા સાચવીને બેસી રહે ને એથી આગળ ન ધસે. યન્ત્ર એટલે ગતિમાન હિંસા જ છે.

ગાંધીજીનો કાર્યક્રમ ત્રણ પ્રકારનો છે. ખાદી એ આર્થિક કાર્યક્રમ છે; અસ્પૃશ્યતાનિવારણ એ સામાજિક કાર્યક્રમ છે; અને દારૂબંધી એ નૈતિક કાર્યક્રમ છે. ગાંધીજીએ પહેલો કાર્યક્રમ પાર પાડ્યા પછી બીજો જોશભેર હાથમાં લીધો. ૧૯૩૨ ના સરવેશ્વરમાં તેમણે કરેલો ઉપવાસ હવે તો જગતના ઇતિહાસનું એક પ્રકરણ બની ચૂક્યો છે. ત્રીજો જે દારૂબંધીનો કાર્યક્રમ છે

તેને મહાસલાની સરકારો અમલમાં મૂકી રહી છે પોતાના વિશ્વાસુ સાથીઓ જે ધીમે પગલે આ સુધારો અમલમાં મૂકી રહ્યા છે તેને વિશે ગાંધીજીએ થોડાં અન્યાયિયા પર જ પોતાની નિરાશા પ્રગટ કરેલી તેમણે પોતે તો મુદત બાધી છે કે માઝાનણુ વરસમાં દારૂની બદી દેશમાંથી નાબૂદ થવી જ જોઈએ રચનાત્મક કાર્યક્રમનું એથુ અગ સરકૃતિને લગતું — એટલે કે રાષ્ટ્રીય કેળવણી વિષેનું — છે તેને માટે એક અખિલ ભારત મહાન સ્થપાયું છે, અને તેની દેખરેખ નીચે વર્ધા કેળવણીનો પ્રયોગ ચાલી રહ્યો છે બાળકની કેળવણીનું અનુસંધાન રાષ્ટ્રના જીવન જોડે સાંધવું એ એનો હિદેશ છે હવે એક મોટો સુધારો કરનાનો બાકી રહે છે તે કૌમી ઐક્ય — વિશેષે ડરીને હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્ય આમ રાષ્ટ્રની શક્તિ ને તેનું ધ્યાન ક્યારેક માણસો ને સરખમ તૈયાર કરનામાં ને ક્યારેક લડાઈ લડવામાં શેકાયેલા હોય ત્યારે કોઈથી સફળતા કે નિષ્ફળતાની વાત કરી શકાય નહીં

ગાંધીજીના મત અનુસાર જિંટન સાથેની લડાઈ એ નૈતિક લડાઈ જ છે. કેમકે અંગ્રેજોએ તેમની કેન્દ્રવર્તી સત્તાની આસપાસ જે સાન ગઢ રચેના છે તેમનો સમન્ધ નીતિ (યા અનીતિ) ની સાથે જ છે એ ગઢ તે સરકારી નોકરો, ધારાસભાઓ, અદાલતો, કોર્ટે, લોકલબોર્ડો ને મ્યુનિસિપાલિટીઓ, વેપાર, અને ખિતાબધારી ભદ્રયોગ ગાંધીજીના અસહકારના કાર્યક્રમનો હેતુ આમાના એકએકનો, ને છેડે સકુનો, નાશ કરવાનો જ છે ધારાસભાઓ, અદાલતો ને કોર્ટેઓનો ત્રિવિધ અડિજાર આ યોજનાનો જ એક ભાગ છે એક વેળા સરકારી નોકરો અને લશ્કરને પણ તેમની ખેડી છોડીને નીકળા યજ્ઞની હાકલ કરનામાં આવી હતી એ રીતે હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ્ય ને તેની અજ્યેયતા વિષેની જે શ્રદ્ધા લોકોના મનમાં હતી તે ભાગવામાં આવી

૪. ગાંધીજી અને સત્યાગ્રહ

પાપાણુ યુગમાં પોતાની છરી જેવી વિચિત્ર લાગે, અથવા તો બગદ ગાડાના જમાનામાં પેટ્રોનથી ચાલતું ઇજન જેવું વિચિત્ર લાગે, એના જેવો હિંમા ને લડાઈના યુગમાં સત્યાગ્રહ વિચિત્ર લાગે છે માણુમો તે સમજી શકતા જ નથી, તેના પર ભરોલો રાખી શકતા નથી, તેની સામે નજી સરખી કરતા નથી ત્યારે એમને ટ્રાન્સનાયનો દાખલો આપવામાં આવે કે ત્યારે તેઓ કહે છે કે એ સત્યાગ્રહ નાના પાપા પર, ને સરકારની નજીકમાં જ, થયો તેથી

આશ્યો, પણ હિંદુસ્તાન જેવડા મહાખડમા ચાવી ન શકે ચપારણ ખેડા ને બોરમદના દૃષ્ટિતોને પણ તેઓ ગણતરીમાથી કાઢી નાખે છે, ને કહે છે કે એ તો નાનકડા પ્રયોગો હતા, ને એનો રાષ્ટ્રવ્યાપી પ્રયોગ કરવો શક્ય નથી. આજે એ બધી શકાઓ અદસ્ય થઈ ગઈ છે, અને મુસીબતો ટળી ગઈ છે અત્યારે પ્રથમ સત્યાગ્રહને સત્ય ને અહિંસાની મર્યાદામા રાખનાનો છે સત્ય ને અહિંસા, જે આ નવી પ્રક્રિયાના બે અવિભાજ્ય અંગો છે, તે નિષ્ક્રિય કે અભાવાત્મક શક્તિઓ નથી, પણ સક્રિય ને ગતિમાન શક્તિઓ છે, અને તેથી સત્યાગ્રહની લડતમા હિંસક પુદ્ગલ બધા જ ગુણો આવી જાય છે સત્યાગ્રહથી પહેલા તો શત્રુઓ મૂઝાઈ ને હતાશ થઈ જાય છે, ને છેવટે તેમનો હૃદયપવટો કરાવી તેમને છૂતી લેનામા આવે છે એ હિલચાલ પોતાના અનુયાયીઓને નિમમપાત્રનથી કડક ટેવો પડાવે છે, એ નવું શસ્ત્ર વાપરનારાઓના વિચારો ને લાગણીઓ પર અસર પાડે છે, તેમને હિંમત ઘાપનારા, આપભોગ આપના ને કષ્ટો સહન કરવા પ્રેરે છે તે બહુ ઓછી મૂડીથી ને એથીયે ઓછા વિનાશક શસ્ત્રો વડે આખા રાષ્ટ્રની પાસે પ્રતિકાર કરાવે છે આ રીતે સત્યાગ્રહ એ જગતીજન્યોત ને અમોઘ શક્તિ બને છે એની સચોટતા વિશે અનુભવે પૂરતો પુરાવો આપ્યો છે

ગાંધીજીની સત્ય અને અહિંસાની કલ્પના બહુ થોડાને બણીતી છે સત્ય અને અહિંસા બંનેને બમ્મે બાજુઓ છે — એક ભાનાત્મક ને બીજી અભાવાત્મક ચપારણના કલેક્ટરે ગાંધીજીને એક કડક કાગળ લખ્યો હતો પાછળથી તેણે તે પાછો ખેંચી લેનાવું ફરજિયાત ને ગાંધીજી પાસે તે પાછો માગ્યો! ગાંધીજીના કેમ્બ્રિજ જુવાન અનુયાયીઓ તેની નકન કરી લેના બેઠા એટલે ગાંધીજીએ તેમને ઠપકો આપ્યો, ને કહ્યું કે ‘આપણે નકન રાખી લઈએ તો કાગળ પાછો ખેંચી લીધો કહેનાય નહીં’ એ સત્યની નવી વ્યાખ્યા હતી તેની પુનરુક્તિ ૧૯૩૧ માં ગાંધી-અરનીન કરાર વખતે થઈ સરકારના ગૃહમંત્રી મિ ઇમરસને એક અપમાનભર્યો કાગળ લખેલો તે પાછળથી તેમણે પાછો ખેંચી લીધો મહાસભાના દક્તરમા એ કાગળની નકન નથી એવું કારણ એટલું જ કે જે કાગળ લખનારે ખેંચી લીધો તેની નકન રાખી એનો અર્થ એ કે તેને આપણી કાઈનિમા તેમજ આપણા હૃદયમા સઘરી રાખવો, અને એમ કરનામા અસત્ય ને હિંસા બંને છે

હિંસાને માટે જગત્ પણ ઉશ્કેરણી થાય એ ગાંધીજી સાખી શકતા નથી. ૧૯૨૧ માં ગાંધીજીએ જ્યારે કમૂલ કર્યું કે અવી લાઈઓના લાપણો માયી આવો અનર્થ નીકળી શકે એમ છે, સારે તેમણે એ લાઈઓ પાસે એવું જાહેર મયાન કરાવ્યું કે હિંસાની ઉશ્કેરણી કરનારો તેમનો જરા પણ ધરિદો ન હતો. પણ જ્યારે એ જ અવી લાઈઓ પર ૧૯૨૧ ના અક્ટોબરમાં તેમના કરાવીના લાપણને માટે કામ ચાલ્યું, સારે ગાંધીજીએ એ જ વાત ત્રિગિના પરીમા પોતાના લાપણમાં કહી, અને આખા હિંદુસ્તાનની પામે હજારો મય પરથી કહેવણી એમની પાસે એક જ કમોળી છે — એ લાપણ સપૂર્ણપણે અહિંસક છે કે નહીં? ન હોય તો જેમ તેઓ કામા માગરા તૈયાર થાય છે, તેમ જો અહિંસક હોય તો તેને અગે સરકારને સામે પડકાર આપવા પણ એના જ તૈયાર થાય છે. અહિંસા મિતે તેમના આરા નિચાર હોવાથી, ૧૯૨૧ ના નવેમરમાં જ્યારે મુમઈમાં રમખાણ ફાગી નીખ્યા, અને ૫૩ માણસ મરી ગયા તે ૪૦૦ ઘરાણા સારે તેમના હુ ખનો પાઠ રહ્યો નહીં, ને તેમણે પાચ દિવસનો ઉપવાસ કર્યો.

૫. ગાંધીજી — તેમની ‘નિમંગતિઓ’

મોડરેટો કહે છે કે ગાંધીજીના આદર્શો અસહેવાર છે. ગરમ દાવાગા કહે છે કે તેમનો કાર્યક્રમ ખૂ મોટો છે અને કહે છે કે તેમના આગના પાખલા કામો એકબીજાના વિરોધી છે. આમ તેમના જીવન અને કાર્યને વિશેષ અપર વિરોધી અભિપ્રાયો ઉ-આગય છે. જ્યાં ગાંધીજી તો ખડકના જેવા અચળ રહ્યા છે, ને નિદાસ્તુનિની તેમના પર અમર પડી નથી. તેમના જીવનને પ્રેરક સિદ્ધાન્ત ગીતાના નીચેના શ્લોકમાં જ નું સામેનો છે.

નૈતિક અને આધ્યાત્મિક શસ્ત્રો વડે લડે છે સત્યાગ્રહી જાતે દુ ખ સહન કરીને જીલમનો સામનો કરે છે તે પશુબળની સામે આત્મબળને ઝીંકે છે તે મનુષ્યમા રહેલી આસુરી સપદની સામે તેનામા રહેલી દૈવી સપદને ખડી કરે છે તે જીલમની સામે કષ્ટમહનનુ બળ રજૂ કરે છે તે શસ્ત્રબળની સામે અતશભાને ઊભો કરે છે તે અન્યાયનો સામનો શ્રદ્ધાથી, અસહનો સામનો સત્યથી, કરે છે ”

૧૯૩૯ માં તો ‘ સત્યાગ્રહ ’ શબ્દ ઘેરેઘેર જાણીતો થઈ પડ્યો છે, અને પીડિત લોકોના શસ્ત્ર તરીકે એની સર્વત્ર ગણના થાય છે, પછી એ પીડિતો બ્રિટિશ હિંદના હોય કે દેશી રાજ્યોના હોય જર્મન જીલમ સામે યદ્દીઓને, તથા જાપાની હુમલા સામે ચીનીઓને, તેનો પ્રયોગ કરનાની લનામણ હોશભેર કરવામા આવે છે

૧૯૧૩ માં કરાચીમા મળેલી મહાસભાની બેઠકે એક દરાવ પસાર કરેનો, તેમા “ ગાંધીજી અને તેમના અનુયાયીઓના શરાતનભર્યા પ્રયત્નો, અને હિંદના સ્વમાનની રક્ષા માટે ને હિંદીઓની હાડમારીઓ દૂર કરાવવા માટે તેમણે આપેના અપૂર્વ આપબોજને માટે ” તેમની સ્તુતિ કરેલી ૧૯૩૧ માં કરાચીમા ફરીવાર મળેલી મહાસભાની ૪૫ મી બેઠકમા ગાંધીજીની તેમના શરાતન માટે દેશે ફરી સ્તુતિ કરી પણ આ વેળાના એમના પ્રનાસો દક્ષિણ આફ્રિકામા વસતા જોના જેટલા માણસો માટે નહોતા, પણ ૩૫ કરોડને માટે હતા, અને એ પ્રગ્નની મુક્તિને માટે સત્યાગ્રહના એ જ ચેતનદાયી ને શાશ્વત સિદ્ધાંતના આધાર પર લડત શરૂ કરવામા આવી હતી

૧૯૧૪ માં ગાંધીજી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના વફાદાર નાગરિક હતા વીસમી સદીની શરૂઆતમા તેમણે જેમ જીવ બચાવ ને બોચર યુદ્ધ વખતે ગુજરાત પથકો ઊભા કરેના, તેવી રીતે ૧૯૧૮ માં મહાયુદ્ધને માટે રંગરત્નભરતીનુ કામ કરી સરકારને મદદ આપેલી પણ એમના યુદ્ધ વિષેના વિચારોમા હવે ઉત્તર દક્ષિણ દ્રુવ જેટલો ફરક પડી ગયો છે ૧૯૧૮ ના ઓગસ્ટમા તેમણે અંગ્રેજોને રંગરત્નભરતીમાં મિનશરતે મદદ આપેની છતાં ૧૯૩૮ ના સપ્ટેમ્બરમા જ્યારે યુદ્ધના વાદળ યુરોપને માથે ઝડપી રહ્યા હતા, ત્યારે તેમાથી હિંદને માટે લાભ ઊઘરી લેના સામે કે આગામી યુદ્ધમા જરા પણ ભાગ લેના મામે

તેમણે સખત વિરોધ કર્યો હતો આ બે ચિત્રોનો જરા ઝીલુવટથી અભ્યાસ કરવો ઘટે છે

૧૯૧૮ માં લોકમાન્ય તિલક પર એક મનાઈદુકમ બજાવવામાં આવેલો કે તેમણે અગાઉથી જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટની પરવાનગી લીધા વિના ભાષણ કરવું નહીં એક અવાડિયા પહેલા જ તેઓ રંગરેલરતીનો કાર્યક્રમ ચલાવતા હતા, અને પોતાની સાચી દાનતની બાહેધરીરૂપે તેમણે મહાત્મા ગાંધીને રૂ. ૫૦ હજારનો એક મોકલેલો, અને લખેલું કે 'હું અમુક શરતો ન પાળું તો આ રકમ કૃપ થાય' એ એક જાતની હોડ થઈ હોડ એ હતી કે ગાંધીજી બે સરકાર પાસેથી એવું વચન મેળવે કે હિંદીઓને લશ્કરમાં 'કમિશન' વાળા હોદ્દા અપાશે, તો લોકમાન્યે મહારાષ્ટ્રમાંથી પાંચ હજાર રંગરેલ મેળવી આપવા ગાંધીજીનું કહેવું એ હતું કે એ મદદનું સાદું ન કાગ્ય એટલે તેમણે લોકમાન્યને એક પાછો મોકલી આપ્યો.

૧૯૩૮ ના સપ્ટેમ્બરમાં મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિ હિંદીમાં રોજે રોજ બેસીને યુરોપ પર ઝૂમી રહેલા યુદ્ધના વાદળને વિષે વિચાર કરતી હતી દેશમાં બે પ્રકારના વિચાર ચાલતા હતા એક વર્ગનો વિચાર એ હતો કે પહેલાં સિટનની બેઠે હિંદના હકોને વિષે વાટાઘાટ કરી લેવી ને પછી તેને મદદ આપવાની હા પાડવી બીજો વર્ગ એમ કહેતો કે કોઈ પણ શરતે શસ્ત્રયુદ્ધમાં મદદ ન આપવી ગાંધીજી આ બીજા વર્ગમાં હતા ૧૯૧૮ માં તેઓ સિટનને મિનગરતે મદદ કરવાના વિચારના હતા; પણ ૧૯૩૮ માં તેઓ એના વિચાર પર આવ્યા હતા કે અહિંઆવાદીથી કોઈ પણ શરતે શસ્ત્રયુદ્ધમાં મદદ કરી શકાય નહીં

૧૯૧૮ માં ગાંધીજીએ જે અનેક પ્રવૃત્તિઓ કરી તેમાંની એક ગેવેટ મિત્રોની સામે હતી આગે તેઓ હિંદના અનેક દેશી ગરબોમાં — ગાનગુંથર, જળપુર, રાજકોટ, લીંમડી, ઘેનકનાથ વગેરેમાં — પૂજાપાટ ચાલી રહેલા અખતીના કાચઘાંઓની સામે વડન ચલાવે છે

૧૯૧૯ ના જુલાઈમાં ગાંધીજીએ મગધની તથા પોતાના મિત્રોની સલાહ માની મલામડ તદ્દન કર્યો ૧૯૩૪ ના એપ્રિલમાં ફરી પાછો તેમને પોતા મિત્રામ મદુને મારે સરિનથ ભગ તદ્દન કરાવે પ્રમગ આવ્યો.

૧૯૧૯ માં તેમણે કહેલું “ મારી સામે એવો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો છે કે મેં સમગ્રતી દીનાસળી ફેંકી કવચિત કરેલો મારો સત્યાગ્રહ એ જો સમગ્રતી દીનાસળી હોય, તો રેલેટ કાયદો અને તે કાયમ રાખવાની જીદ એ તો હિંદુસ્તાનમાં વેરેલી હજાર દીવાસળીઓ જેવા છે સત્યાગ્રહ ટાળવાનો એકમાત્ર માર્ગ એ છે કે એ કાયદો પાછો ખેંચી લેવો. ૧૯૩૪ ના એપ્રિલની ૭ થીએ, સમિતિય ભગની લડત ફરી તહફૂજ કરતા તેમણે લખેલું .

“ મને લાગે છે કે જનસમૂહ સત્યાગ્રહનો પૂરો સંદેશો જીંથો નથી કેમકે તે લોકો સુધી પહોંચાડતા એમાં બેળસેળ થયેલી છે મને સ્પષ્ટપણે સમજાયું છે કે આધ્યાત્મિક સાધનોનો ઉપયોગ જ્યારે આત્મમગ્ન વિનાના માણસો દ્વારા નીખનામાં આવે ત્યારે એ સાધનોની શક્તિને આપ આપ્યા વિના રહેતી નથી આધ્યાત્મિક સંદેશો તો પોતે જ પોતાનો પ્રચાર કરી લે છે

“ મારે સહુ મહાસભાવાદીઓને એવી સલાહ આપવી રહી કે અમુક મોડાન અન્યાયોને બાદ કરતા સ્વરાજપ્રાપ્તિ માટેનો સવિનય ભગ તહફૂજ નાખવો તેઓ સવિનય ભગની વાત મારા એકવા પર છોડી દે મારા જીવન કાગ દરમ્યાન બીજાઓ મારી સલાહ સૂચના લઈને જ સવિનય ભગ કરે એ શરતે મારા કરતા વધારે જાણનારો કોઈ નીકળે ને તેના પર લોકોનો વિશ્વાસ એસે તો જુદી વાત છે સત્યાગ્રહના જનક અને પ્રજોતા તરીકે હું આ અભિપ્રાય આપુ છું એટલે, મારી સીધી રીતે આપેલી કે આડકતરી રીતે માની લીધેલી સલાહને અનુસરીને જેઓ સ્વરાજને ખાતર સવિનય ભગ કરવા પ્રેરાય છે તે સહુ પોતાના સવિનય ભગને રોકી લે મારી પાકી ખાતરી છે કે હિંદુસ્તાનની આઝાદીની લડતને માટે આ મારામાં સારો રસ્તો છે

“ માનવજાતિની પામે આ જે મોટામાં મોટું શસ્ત્ર છે તેને વિશે મારી તાનાવેલી ખરેખરી ને પાર વગરની છે ”

૧૯૩૪ માં પટનાથી કાઢેના એ જ નિવેદનમાં તેમણે હુન્ન સાથે કહેલું કે “ ઘણાઓના લૂનાપાગળા સવિનય ભગના ભવ્ય પરિણામો આવ્યા છે ખરા, છતાં તેણે ખુનામરકી કરનારા ત્રાસવાદીઓ કે સરકાર બેમાયી એકના હાથ પર અસર નથી પાડી ” પણ આજે (૧૯૩૬ માં) આમાંના ૨,૫૦૦ મિત્રોએ

નજરકેદમાથી છૂતીને અહિંસા વિધેની પોતાની શ્રદ્ધા જાહેર કરી છે, એ ગાંધીજીને સારુ સતોપપ્રદ વસ્તુ છે

૧૯૧૯ માં સવિનય લગતી તહકૂબી પત્રી, ગાંધીજીને પત્રનમ્રતા બનેના બનાવો વિશે ખચર પડી એ અણધાર્યા બનાવોથી તેમણે ઘણો જ આઘાત થયો અને તેમણે કબૂલ કર્યું કે “ મેં હિમાલય જેવડી ભૂન કરી એને લીધે સાચા સત્યાગ્રહીઓ નહીં પણ ખૂરી દાનતનાળા લોકોને રમખાણો કરવાની તક મળી ગઈ ”

૧૯૧૯ માં રાજ્યબંધારણના સુધારાનો કાયદો થયો ત્યારે ગાંધીજીએ એવો મત પ્રગટ કર્યો કે, એ સુધારા અધૂરા ને અસતોપકારક ટોના છતાં, મહાસભાએ બાદશાહી હટ્ટેરામાં દશાવિની લાગણીઓનો જવાબ વાળવો, અને એવો વિશ્વાસ પ્રગટ કરવો કે “ અમનદારો તેમજ પ્રજા એકબીજાને સહકાર આપીને સુધારાનો અમન એવી રીતે કરશે જેથી જવાબદાર રાજ્યતંત્રની સ્થાપના થવા પામે ” આની સાથે ૧૯૩૭ નું તેમનું વચ્ચું સરખાવો આ વેળા તેમણે સરકાર પાસેથી બાહેધરી માગી છે કે ગવર્નરે તેમની અસાધારણ સત્તાઓ નહીં વાપરે, ને પ્રતિના રાજ્યરેજીના કારભારમાં દખલ નહીં કરે સરકારને એ બાહેધરી પાળવી પડી છે એને પગિણામે યુક્ત પ્રાન ને મિહારના રાજદ્વારી કેદીઓ છૂટવા પામ્યા છે, ઉત્કલ પ્રાંતના ગવર્નરની નિમણૂક બ નાઈ છે, જમીનદારી ને જમીન મહેસુલને લગતા કાયદાઓમાં ભોગ ફેરફારો થવા છે, અને મારડોનીના ખેડૂતોની ખાનગી થયેલી જમીનો પાત્રી અપઈ છે

અમૃતસરની મહામખામાં ગાંધીજીએ “ સરકારની ઘેનજાનો જવાબ સામી ઘેનજાથી ન વાળવો, પણ શાણપણથી વાળવો, ’ એવી બનામણ કરી હતી આજે તેઓ દેશને ખાતરી આપે છે કે રાજકોટ ને બીજા રાજ્યોમાં જ્યાં મરમરો ગાડપણ કરી રહી છે ત્યાં, જો લોકો માન અહિંસા જાળવશે ને ગાડપણની આગે શાણપણ દાખવશે તો, તેમને ફરી વિજય મળ્યા વિના નહીં રહે

હજીવું જોઈએ. ૧૯૨૦ માં એમની એ સ્થિતિ હતી; એ સ્થિતિ એમની આજે પણ છે. ૧૯૨૦ માં એમનો એ હાથ સરકારે તરછોડ્યો હતો; ૧૯૩૯ માં સરકાર તે હોંશબેર ઝાલવા છૂટે છે.

પૂર્ણ સ્વરાજ (કંપ્લીટ ઇન્ડિપેન્ડન્સ) ને વિશે ગાંધીજીનું જે વક્તવ્ય ૧૯૨૧ માં ને ૧૯૨૯ માં હતું તે પણ આ પ્રકારનો એક બીજો દાખલો પૂરો પાડે છે. ૧૯૨૧ માં તેમણે અમદાવાદમાં કહેલું :

“તમારામાંના કેટલાક આ સવાલનો હળવે હૈયે વિચાર કરે છે એ જોઈ મને દુઃખ થયું છે. દુઃખ થવાનું કારણ એ છે કે એ વક્તવ્યમાં એજવાબદારી દેખાઈ આવે છે. જવાબદાર સ્વીપુરુષો તરીકે આપણે પાછા નાગપુર ને કલકત્તાના દિવસો પર જવું જોઈએ.”

૧૯૨૮ માં પૂર્ણ સ્વરાજ (કંપ્લીટ ઇન્ડિપેન્ડન્સ) નો સવાલ કરી મહાસભાની સમક્ષ આવ્યો ત્યારે ગાંધીજીએ કહ્યું :

“જેમ મુસલમાનો અલ્લાનું નામ લે છે કે ભાવિક હિંદુઓ કૃષ્ણ કે રામનું નામ ઉચ્ચારે છે, તેમ તમે મોટેથી પૂર્ણ સ્વરાજનું નામ લેલો; પણ જો તેની પાછળ આત્મગૌરવનો ભાવ નહીં હોય તો પોપટની પેઠે એ મંત્ર ઉચ્ચારવાથી કશું નહીં વળે. તમે પોતે તમારાં વચન પાળવા તૈયાર ન હો તો પૂર્ણ સ્વરાજ કેમ કરીને આવશે? પૂર્ણ સ્વરાજ એ કઠણ વસ્તુ છે. એ શબ્દોની કરામતથી મળે કે ટકે એવી નથી.”

૧૯૨૯ ની ૩ જુલૈ સંજે લોર્ડ અરવીન સાથેની વાટાઘાટ અંધ કરતાં તેમણે લગભગ પડકાર આપ્યો હતો કે પોતે દેશને પૂર્ણ સ્વરાજની લડતને માટે તૈયાર કરશે.

૧૯૨૨ માં ચૌરીચૌરાનો હત્યાકાંડ થયો. તેમાં એકવીસ પોલીસ સિપાઇઓ અને એક ફોજદારને જીવતા બાળી નાખવામાં આવ્યા, અને જે પોલીસ ચોકીમાં તેમને પૂરવામાં આવેલા તે પણ બાળવામાં આવી. એ બનાવ સાંભળીને ગાંધીજીએ સવિનય ભંગ અટકાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૧૯૩૯ માં રણપુર (ઉત્કલ) માં કર્નલ બેઝન્ટીનું ખૂન થયું ત્યારે તેમણે ઉત્કલનાં ઇસ્ટર્ન એજન્સીનાં રાજ્યોના પ્રજાજનોને એ જ સલાહ આપી. અદિમાને

સર્વોપરિ મહત્વની ગણનામાં ગાંધીજીને પ્રતિબદ્ધો વિચાર કદી આવે આવ્યો નથી. ૧૯૨૪ માં તેમણે જ્વેલમાથી છૂટ્યા પછી એક નિવેદન કર્યું હતું, તેમાં કહેલું કે “ધારાસભાપ્રવેશ અસહકારથી પિસગત છે એ મારો મત હજુ કાયમ છે.” છતાં ૧૯૩૪ માં તેમણે જ સપિનય ભગ તહ્દૂખ કર્યો ત્યારે તેમણે જ ધારાસભાપ્રવેશમાં સમતિ આપી, અને એ જ દિશામાં છેક આગળ વધીને અમુક શરતે પ્રધાનપદો લેવાની પણ રજા આપી.

૧૯૩૪ માં પટનાથી કરેલા એમના પ્રસિદ્ધ નિવેદનમાં એમણે દેશી રાજ્યોને વિષે કહેલું કે “દેશી રાજ્યોની આત્મતામાં મેં જે નીતિને અનુસરવાની સલાહ આપેલી તેના કરતાં સાવ જુદી જ રીતે કેટલાક લોકો કામ ચલાવી રહ્યા છે. મેં એ વિષય પર ઉડિા મિચાર કરવામાં ઘણા કલાકો ગાળ્યા છે, પણ હું મારો મિચાર બદલી શક્યો નથી.”

૧૯૩૬ માં તેમણે પોતાનો વિચાર સાવ બદલ્યો, તેનું કારણ એ જ હતું કે દેશી રાજ્યોમાં પરિસ્થિતિ બદલાઈ હતી. દેશી રાજ્યોની પ્રજામાં આવેલી નવી જાગૃતિથી તેમને એ પ્રજા પ્રત્યે એટલો બધો સમભાવ બાપજ્યો હતો કે તેમણે દેશી રાજ્યોની પ્રજાને પોતાનો પૂરેપૂરો ટેકો આપ્યો, અને કહ્યું કે રાજ્યોએ કા તો તેમની પ્રજાને જ્યાંબદા રાજ્યતત્વ આપવું, નહીં તો ભૂસાઈ જવું રહ્યું છે.

૬. ગાંધીજીની અંતરપ્રેરણા

ગાંધીજી જે નિશ્ચયો કરે છે તે સ્વયસ્ફૂર્તિથી કરે છે, મન સાથે લામી દીનીને કરીને તેઓ નિશ્ચય પગ ચાલતા નથી. સદાચારી માણસને સત્ય જાન્યારની પેરે દેખાય, એ સત્યારનો પ્રતાપ છે. તેમણે ૧૮૨૨ માં આંડોનીમાં કરેલી સત્યાગ્રહતહ્દૂખી, ૧૯૩૦ નો મીઠનો સત્યાગ્રહ, ૧૯૩૪ ની સત્યાગ્રહતહ્દૂખી અને ૧૯૩૬ માં સ્વીઝરેન્ડી દેશી રાજ્યો વિરેની નીતિ, એ મધ્યા વિરેના નિશ્ચયો તેમણે આવી જ રીતે કરેલા. તેમને પ્રમથ એમએક દેખાય છે. ધણીનાં તેઓ કહે છે કે ‘મને પ્રમથ દેખાતો નથી, ને હું તે મેળવના પ્રાર્થના કરું છું.’ તેઓ જ્યારે પ્રકાશ જુએ છે ત્યારે તેમના દેહ ભાઈઓને તે સિચિત્ત વાગે છે, કેમકે તેમના ઉપાયો અપૂર્વ દોષ છે ને મણુમે તેનો વિચાર કરના કરી જાય છે. એમવાર મદ્યસમિતિની બેઠકમાં એ નાડો

માણસ આવી ચઢ્યો ને ધાધન કરવા લાગ્યો. સ્વયંસેવકો તેને ઊંચકીને બહાર લઈ જવા માગતા હતા, તેમને ગાંધીજીએ રોક્યા, અને ત્રણસો માણસની સભાને કામકાજ રોકી વિખેરાઈ જવાનું કહ્યું. પેયો ગાંડો સ્તબ્ધ થઈ ગયો.*

ચીરાળા-પેરાળા (આમ્ર) માં સરકારે પ્રગ્નની મરજી વિરુદ્ધ પોતાની મરજી મુજબની મ્યુનિસિપાલિટી બનાવી, ત્યારે ગાંધીજીએ સનાહ આપી કે લોકોએ ગામ છોડીને ચાલ્યા જવું અને લોકોએ ચાલ્યા ગયા. પણ ખરા ખારડેલી ને ચરસાડા (સરહદ પ્રાંત) ની નાકરની લડતમાં તેમણે લોકોને હિંજરન કરી પાસેના દેશી રાજ્યમાં ચાલ્યા જવાની સનાહ આપી. સરકારની ફોજનું એ લોકોની સામે કઈ ચાલ્યું નહીં. ઉત્કલના નીનગિરિ રાજ્યમાં રાજ્યે પ્રજા પર દમન ચલાવ્યું ત્યારે ગાંધીજીએ રાજાની સાન ઠોકાણે લાવવા સારું લોકોને રાજ્ય છોડી હિંજરત કરવાની સનાહ આપી ને લોકોએ તે માની આ દાખલાઓમાં લોકોના વિજયનો આધાર તેમની સહનશીલતા ને હૃદયશુદ્ધિ પર રહે છે. પણ ગાંધીજીના અનુયાયીઓ હમેશા તેમની સાથે સમત થતા નથી. તેમણે અનેકવાર ગાંધીજીના નિર્ણયોનો વિરોધ કર્યો છે. ૧૯૨૨ ના ફેબ્રુઆરીમાં તેમણે સવિનય ભંગ રોકી લેવાનું જણાવ્યું ત્યારે ઘણા એની સામે થયેના. ૧૯૨૪ માં અમદાવાદની મહાસમિતિમાં ગોપીનાથ સહાને લગતા સિરાજગજના હરાન વિષે મત લેવાયા ત્યારે ગાંધીજી મહાસભામાં રૈયા રૈવાનું કારણ એ હતું કે એમના કેટલાક વક્તાદાર અનુયાયીઓએ ગોરા કલેઝર ઉઠાવ્યું કરનાર જીવાન ગોપીનાથ સહાની પ્રશસ્તા કરવાના પક્ષમાં મત આપેને.

ગાંધીજીની ટેન આગની સાથે ખેન ખેનવાની છે. છતાં એ જોખમ ભરેલા ખેનમાંથી તેઓ હમેશા અણીશુદ્ધ પાર પડે છે. તેમને અનેકવાર જોલમાં પૂરવામાં આવ્યા છે. દરેક વખતે એ અશ્વિપરીક્ષાએ એમની કાયાની ધાતુને અધિક તેજસ્વી બનાવી છે. લોકોના માડપણને વિષે તેમણે અનેકવાર ખેદ પ્રદર્શિત કર્યો છે, અને મહાસભા પણ એ વિષે ખેદ પ્રદર્શિત કરે એવો આગ્રહ રાખ્યો છે. ગમે તેવી દૂર આવેલી ઠાક જગાએ હિંસા થવાને નારણેજ તેમણે પોતાની મનગમતી આમુદાધિક સવિનય લગતી યોજનાઓ મુનની રાખનાનો નિશ્ચય કર્યો છે.

* આ બનાવ ૧૯૨૧ ના ડિસેમ્બરમાં અમદાવાદમાં મળેલી મહાસમિતિની બેઠકમાં બનેલો. — અનુવાદક

ગાંધીજી બોલે છે તેના કરતાં મૌન સેવે છે સારે, મહાસભાની અંદર હોય છે તેના કરતાં મહાસભાની બહાર હોય છે સારે, લોકો પર તેમનો પ્રભાવ વધારે પડે છે. ૧૯૨૫ ની આખરે કાનપુરમાં તેમણે રાજકીય વિષયો પરત્વે મૌન લીધું હતું, તે ૧૯૨૬ ની આખરે ગોહાટીમાં તોળું. પણ આવા મૌન-કાળમાં તેમના મનમાં વિશાળ યોજનાઓનું બીજ રોપાય છે, ને તે વ્યવસ્થિત કાર્યક્રમરૂપે જન્મ પામે છે. એવો એક લાંબો કાળ તે ૧૯૨૫ ની કાનપુરની મહાસભા અને ૧૯૨૮ ની કલકત્તાની મહાસભા વચ્ચેનો હતો; ને તે પછી ૧૯૨૯ ની લાહોરની મહાસભામાં તેમણે પૂર્ણ સ્વરાજની ઘોષણા કરી ને નવી લડતનું મંગળાચરણ કર્યું. ગાંધીજી જેટલા એમના પ્રતિપક્ષીઓનો તેટલો જ પોતાના અનુયાયીઓનો પણ વિરોધ કેટલીકવાર કરે છે ને તેમની આકરી કસોટી કરી જુએ છે. એ કસોટીમાં તેઓ પાર જીતે તો ગાંધીજી તેમના વિચારો સ્વીકારી લે છે. પાર ન જીતે તો તેમને જતા કરે છે. એ જ રીતે તેમણે પહેલાં સવિનય ભંગના, પછી પૂર્ણ સ્વરાજના, ને છેવટે દેશી રાજ્યોના, સ્વાલમમાં કામ લીધું છે. આજે દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નમાં તેમનું મહત્ત્વપૂર્ણ બોધ તેમના સાથીઓને અચ્ચો થાય છે ને વિરોધીઓ ખિન્ન થાય છે.

સસ એ ગાંધીજીની વ્યૂહરચના છે. અહિંસા એ તેમનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો છે. તેઓ જે વાત કહે છે તે જ તેમના મનમાં હોય છે, ને જે મનમાં હોય છે તે તેઓ કરી બતાવે છે. લંડનમાં બીજી ગોળમેજી પરિષદમાં તેમણે કહેલું કે ‘હરિજનોને અલગ મતમંડળો આપીને સરકાર હિંદુ કામના ભાગલા પાડવા માગશે તો હું મારો જીવ હોડમાં મૂકીને એની સામે લડીશ.’ તેમણે એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા સારે તે પ્રમાણે વખત આવ્યે કરી બતાવવાનો તેમનો નિર્ધાર હતો. વિલાયતથી પાછા ફર્યા પછી મુંબઈમાં આઝાદ મેદાનમાં તેમણે (૨૮ ડિસેમ્બર ૧૯૩૧ ને રોજ) એ ફરીવાર ઉચ્ચાર્યો. ૧૯૩૨ માર્ચમાં યરવડા જેલમાંથી સર સેમ્યુઅલ હોરને જે કાળ લખ્યો તેમાં એ નિશ્ચય લખી જણાવ્યો. અને ૧૯૩૨ ના સપ્ટેમ્બરની ૨૦ મીએ ‘આમરણ ઉપવાસ’ શરૂ કર્યો. આજે તેઓ દેશી રાજ્યોને વિષે એક બીજો મોટો નિશ્ચય કરી રહ્યા છે, અને તેઓ સમૂહતંત્રને તોડશે એ વિષે શંકા નથી. તેમણે કહ્યું છે : “વળી, ઈશ્વરેચ્છા હશે તો, મને લાગે છે કે મેં અસારસુધીમાં ચલાવી છે એ સહુના કરતાં

મોગી ને સખત લડત લડનાના બગ ને ઉત્સાહ મારામાં છે " ગાંધીજીના જીવન અને કારખીર્દીમાં પરસ્પર વિરોધી દેખાતી વસ્તુઓ ઘણી છે એ વિરોધો ઉપરઉપરથી દેખાય છે ને કાદમનિક છે જે મનુષ્ય અત્યંત ધર્મપરાયણ ને ધણા જ વ્યવહારકુશળ હોય તેના કામકાજમાં એવા વિરોધો દેખાય જ આદર્શનો વ્યવહારની સાથે, સાવચેતીનો સાહસ સાથે, પ્રજાનિકારક્ષણ સાથે ક્રાંતિની ભાવનાનો, ભૂતકાળ વિશેના પ્રેમની સાથે ભવિષ્યના સાહસનો, રાષ્ટ્રવાદની સાથે વિશ્વપ્રેમનો, સયોગ સાધવો — દૃઢતા કહીએ તો, સ્વતંત્રતાની સાથે ભ્રાતૃભાવનો મેળ ખેસાડવો, અને એ બંનેમાંથી માનવપ્રેમ ખીલવવો — એ આગગાડીના એન્જીનમાં એક લગાડવી, ને પછી તેને રેલના પાટા પર, વળાંક ચઢાણ ને ઉતાર પર ચઢીને સપાટામધ દોડવવા જેવું છે ભારત વર્તે ને નેના મન્યા છે તે પુરુષોત્તમ છે એ એનું સદ્ભાવ્ય છે એ પુરુષપરને આજની દુનિયા સમજી શકતી નથી તેઓ એક ચમત્કારરૂપ ચર્મ પગ્ગા છે દુનિયા શરીરવાળા છતાં તેઓ ઈશ્વરની નિભૂતિ છે, સિદ્ધતપ્રત છે, અવતાર છે તેમણે રાજકારણને ઊંચે ચાલી ધર્મની ભવ્ય કોટિએ પહોંચાણ છે સમાજના સધર્મોમાં નીતિ અને માનવદયાના અશી ઉમેર્યા છે માનવ માનની ધારાસલા અને જગત આખાનું સમૂહતત્ત્વ એ જે દૂરવર્તી સ્વપ્નાઓ છે તેને સત્વર ખરા પાડવાને તેઓ મથી રહ્યા છે

૩૩. જગતને ગાંધીજીનો સંદેશ

કુમારી મોડ પીટર

હું એક અમેજ મહિલા, જે પુરુષતા જીવન અને કાર્ય વિશે લખવા બેસી છું તે પુરુષે મારા દેશના ચારિત્ર અને આચરણની ટીકા કરવામાં કયાશ નથી રાખી, ને તેમણે મોટે ભાગે મારા દેશનો વિરોધ જ કર્યો છે

છતાં મને જ્યારે આ અભિનંદન-ગ્રંથ માટે લેખ આપવાનું નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યું ત્યારે મેં તે નિર્ભયતાથી સ્વીકારી લીધું કેમકે મને ખબર હતી કે ગાંધીજીએ જેમ એમના સ્વદેશની સેવામાં જીવન સમર્પ્યું છે, તેમ તેમણે એથી મોટું ને મોટા પરિણામવાળું, માનવસેવાનું કાર્ય પણ ઉપાનું છે તેથી મને લાગ્યું કે જે દેશને જગતના ઇતિહાસમાં તેમજ પોતાનો કારભાર

કુમારી મોડ પીટર

ચલાવવામાં જે કામ કરવાનું છે તેનું જ્ઞાન છે તે પ્રત્યેક દેશના આદર્શોની રક્ષા માટે ગાંધીજીએ પ્રયાસ કર્યો છે. દરેક વ્યક્તિની પેઠે દરેક પ્રગ્નને પણ એ પ્રકારનું કાર્ય કરવાનું હોય છે — એક તો પોતાની વિશિષ્ટ ઢબે જીવન ગાળવું, અને પોતાના કલ્યાણ માટે અને એટલી સારામાં સારી રીતે પોતાનો કારભાર ચલાવવો. બીજું કામ એ કે પોતે સર્વ પ્રગ્નઓના ને સમગ્ર માનવજાતિના વિશાળ કુટુંબનું એક અંગ છે એમ સમજીને જીવવું ને એ રીતે વર્તવું.

દરેક માનવસમૂહનું આ જે બીજું ને મોટું કાર્ય છે તેમાં મહાત્મા ગાંધી પેગંબર અને નેતા બનેલા છે. તેથી તેમનું કેવળ રાજકીય કામ મને પ્રમાણમાં ગોણું લાગે છે. અને તેથી તેમણે અનાસક્તિ અને વિશ્વવ્યાપી પ્રેમના જે ગુણો કેળવવાનો સતત પ્રયાસ કર્યો છે તેની જ વાત હું કરું તો તે અનુગતું નહીં લેખાય. ભવિષ્યની પ્રગ્ન પણ એ ગુણોનું જ વિશેષ સ્મરણ કરશે એમ મને લાગે છે.

ગાંધીજીએ પોતે કહ્યું છે : “ હું રાજકારણમાં લાગ લેતો દેખાઉં છું તેનું કારણ એ જ છે કે રાજકારણ આપણને આજે નાગચૂડની પેઠે ઘેરી વળેલું છે, અને એ ચૂડમાંથી છૂટવા માણસ ગમે એટલું મથે તોપણ છૂટી શકતો નથી. હું એ નાગની સાથે બાથ ભીડવા માગું છું.....હું રાજકાજમાં ધર્મને દાખલ કરવા મથી રહ્યો છું. ”

જે મનુષ્યે આખા માનવસમાજનો નૈતિક પુનરુદ્ધાર કરવાનું, સ્વાર્થ, હરીફાઈ ને કૂરતાને સ્થાને પરસ્પર ક્ષમા, બ્રાતૃભાવ ને સહકાર સ્થાપવાનું, કામ માથે લઈ તેને જીવનનું મુખ્ય કાર્ય બનાવ્યું હોય, તે મનુષ્યના જીવનમાંથી આપણે શી આશા રાખી શકીએ ? શાળા પુરુષો તો એમાંથી નિરાશા, ભોંડપ ને નિષ્ફળતાની જ આશા રાખે. અને હું કહેવા ઇચ્છું છું કે ગાંધીજીએ ગમે તેટલી સિદ્ધિ મેળવી હોય તે છતાં તેમનું જીવન વીરતાભરી નિષ્ફળતાના એક દૃષ્ટાંતરૂપ છે. સુધારકોએ રસ્તા પર પોતાનાં હાડકાં ગાળવાને તૈયાર રહેવું જોઈએ; કેમકે પેગંબર મૂસા જેમ સ્વભૂમિનાં દર્શન કરી શક્યા પણ તેમાં પ્રવેશ ન કરી શક્યા, એના જેવી સ્થિતિ સુધારકોની પણ થવાનો સંભવ રહે છે.

ગાંધીજીએ પોતે કહ્યું છે : “ સુધારકનું કામ એ છે કે જે વસ્તુ અશક્ય

છે તેનું જીવનું અગત્ય પ્રદર્શન પોતાના આચરણમાં કરાવી, અશક્યને શક્ય કરી બતાવતું ” સુધારક જ્યારે પોતાની અપતા ને મર્યાદાઓનો વિચાર કરે છે ત્યારે તે ‘સ્તમ્ભ’ બની જાય છે

ગાંધીજીએ ચનાવેલી કેટલીક લાગતોનો વિચાર કરીએ એ વડતોમાં તેઓ હાર્યા છે, છતાં તેમાં રહેલો પાઠ ચિરંજીવ નીતરવાનો છે

પહેલી લડત તો યન્ત્રો સામેની યન્ત્રો સામે લડવાને તેઓ નીકળ્યા છે, હાથમાં તનનાર કે તોપ નહીં પણ રૅટ્રિયો લઈને એ પ્રયત્ન કરુણાજનક છે એમના ધણા અનુયાયીઓએ એમને એ વાત કહી પણ છે એ પ્રયત્ન નિષ્ફળ જ જવાનો છતાં રૅટ્રિયાએ એના ગુજન દ્વારા એક સત્ય — આત્મામાં સોસરુ બેઠી જાય એનું સત્ય — સમજાવ્યું છે આપણામાંના ધણા તો એ સત્ય લાગ્યા વખતથી ને દુઃખપૂર્વક સમજેલા છે

યન્ત્રોએ માણસની માણસાઈ હરી લીધી છે તે આપણા પર સાર થઈ બેસા છે આખું હિંદુસ્તાન હાથે કાતશે તોયે યન્ત્રોને નહીં છતી શકે પણ હિંદુસ્તાનનું હાથકાતલું કદાચ આપણને આપણી ચુનામી દશાનું ભાન કરાવી શકશે ખરું અને આજના કરતા સાદુ ને મનુષ્યને વધારે જાળે એવું જીવન ગાળવાની જે હાકલ આજે થઈ રહી છે તે માણસોને એની પ્રેરણા આપશે કે તેઓ પોતાનું પ્રભુત્વ જમાવે, યન્ત્રરૂપી અસુગ્ને તેને ચોંચ સ્થાને મેસાડે, તેને મનુષ્ય આત્માનું માનિક નહીં પણ નોકર બનાવે, તેને અકુશમાં તાપે, એટલું જ નહીં પણ તે જ્યારે શરીર અને આત્માના સાચા કસ્ટાણુનો ઘાત કરે ત્યારે તેનાથી મળતો તાત્કાલિક અર્થવાલ પણ જતો કરે

બીજી લડાઈ તેમણે મનુષ્ય અને પશુના ઉપર થતી ફરતા સામે ચલાવી છે એમાં તેમને જેમ પારકા લોકો સામે તેમ જ પોતાના લોકો સામે પણ લડવું પડ્યું છે તેમણે મનુષ્યોને વિનતી કરી છે કે “ તેઓ માણસજાતની બગાડ નગર નાખે, અને જીવમાત્રની સાથે પોતાની જે એકતા છે તે સમજે ”

જીવમાત્ર પરિત્ર અને અનિષ્ઠ છે એ સિદ્ધાન્તનું તેમણે પ્રતિપાદન કર્યું છે તેની સાથેસાથે, તેમનું હૃદય કેવળ કતન થતા પશુઓના જ નહીં પણ ઉપેક્ષા પામેલા પશુઓના દુઃખો જોઈને પણ દ્રવ્ય છે

એમણે ત્રીજી ને સૌથી મોની લગાઈ તે બેડુકમી ને હિંસાની લાનના સામે ચનાવી છે સાવ નિશ્ચય બનીને તેઓ માનવી બળ અને આવેશની સામે ધસી ગયા છે, તેમણે પાસે એક જ શસ્ત્ર રાખ્યું છે, અહિંસાનું

તેઓ ફરીફરીને હાર્યા છે — એમના શત્રુઓને જ હાથે નહીં, મિત્રોને હાથે પણ હાર્યા છે એ વધારે દુઃખદ વસ્તુ થઈ પડી છે હિંસાથી ભરેલી દુનિયામાં અહિંસા કેવી રીતે ટકી શકે, એ અહિંસાનો જે કાયડો છે તે ઉકેલતા એમને ઘણી મુશ્કેલી પડી છે

આ ત્રિપથમાં ગાંધીજીએ નિષ્ફળતાના વિજયનું સારામાં સારું દર્શન કરાવ્યું છે કેમકે તેઓ કહે છે કે અહિંસાનો ખરેખરો અમન કદી થયો જ નથી

તેઓ કહે છે “ એને અજમાવી જુઓ કેમકે આપણે જ્યાં લગી શરીરના વડે આત્મરક્ષા કરવાનું બંધ ન કરીએ ત્યાં લગી આત્માના બળનો ખરેખરો ખ્યાન આપણને આવી શકનાનો નથી ”

‘ હું જુલમગારની તલનારની ધારને છેડ જ બૂઝી બનાવી દેના માણુ છું—એની સામે વધારે ધારવાળું શસ્ત્ર મૂકીને જ નહીં, પણ હું શરીરબળથી એનો સામનો કરીશ એવી એની જે અપેક્ષા છે તેને નિષ્ફળ બનાવીને એને બદલે હું આત્મબળ વડે જે સામનો કરીશ તેની સામે તે ટક્કર ઝીલી નહીં શકે એ સામનો બેઠ્ઠાને પહેલા તો તે અબાઈ જશે, અને છેવટે એનું બળ ડબ્બી રાખશે એ કમૂલાતથી તેને બોઠપ નહીં બોગવવી પડે, પણ તે ઉત્તમ બનશે આ આદર્શ સ્થિતિ છે એમ કદાચ કોઈ કહે, અને વસ્તુત છે પણ ખરી ”

અહીં આપણે શ્રદ્ધા, અને નિષ્ફળતાનો રીકાર, એ બેંદર સયોગ બેઠ્ઠાએ છીએ તેઓ જે નીતિ બતાવે છે તેને વિષે તેમને શ્રદ્ધા છે તેની સાથેસાથે એવું ચોકસું જ્ઞાન પણ છે કે એના સંપૂર્ણ અમનને માટે સમય કદાચ આગળ પર આવે, પણ અત્યારે તો આવ્યો નથી

ત્યારે શું, એક કવિએ ખેદ પ્રદર્શિત કરેલો તેમ, આપણે પણ ખેદ પ્રગટ કરીશું, અને કહીશું કે ગાંધીજીએ પોતાના ઉપદેશ અને આદેશોને માનવી જીવન અને રાગદ્વેષના રણક્ષેત્રમાં એવી રીતે ઉતાર્યા છે કે હાલ તુરત

તો અમુક અંશે પણ એને નિષ્ફળતા દેખાઈ આવે, એ દુઃખની વાત છે ? હા, અને ના.

હા; કેમકે માનવજીવનના કેટલાક ઊંચામાં ઊંચા આદર્શોનું દેવાળું નીકળેલું જોવું આપણને ગમે એમ નથી.

હા; કેમકે એક પેઠાખર જગતની જંગળ ને તેના અગ્રગ્રંથોથી પર રહેવાને બદલે તેમાં ધસપાય એ દેખાવ આપણને ગમે એવો નથી.

ના; કેમકે આ લગ્નધર્મ જે પશુતાનું પ્રદર્શન થાય છે તે જોઈને માણસોની આંખો બંધાઈ છે, ને તેઓ કેટલાક આદર્શો જોઈ શક્યા છે. આ લગ્નધર્મ ધર્મ હોત તો એ આદર્શોનું શાન્ત ગૌરવ જળવાઈ રહેત અરું, પણ તે જોખા જોટલા વિચારશીલ માણસોનાં મનમાં જ રહી જત. યહુદીઓએ ઈસુ ખ્રિસ્તના મુખ પર ધા કર્યો તે પહેલાં તેમને એ મુખનાં દર્શન તો કર્યાં જ પડેલાં. અને માણસો નમ્રતા ને ઉદારતાના સંદેશને તરછોડે તે પહેલાં એમને એ સંદેશો સાંભળવો તો પડે જ છે.

આપણે લડવા બેસીએ તો ઉઝરડા તો ભરાય જ. વળી લડવા બિતરીએ એટલે જે જગાએ ધા કરવા જેવા હોય ત્યાં કરવા પણ પડે. આમ મહાત્માજીની રાજકીય લડતમાં સારા ને ખૂરા બંને અંશે આવી ગયા છે.

પણ આ જે તાત્કાલિક હરીફાઈઓ ને કલહો છે તેનાં ધાંધલ અને ઉત્પાતમાં ધર્મને એક માનવી સંદેશો સંભળાય છે. એ સંદેશો આખી માનવ-જાતિને ઉદ્દેશીને ઉચ્ચારાયેલો છે. એ સંદેશો પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંનેને માટે છે. એ સંદેશો એક હિંદુએ આપેલો છે ખરો, પણ તે મોટે ભાગે ખ્રિસ્તી ધર્મની ભાષામાં અપાયેલો છે.

તેથીજ, મહાત્મા ગાંધીની રાજનીતિમાં જે કંઈ સ્થાનિક અને શુદ્ધ રાષ્ટ્રીય અંશે છે તે સર્વની હું ઉપેક્ષા કરું છું, ને તેમનાં જીવન અને કાર્યનો મારા દેશને નામે તેમજ જગતના સર્વ દેશોને નામે સ્વીકાર કરું છું.

૩૪. ગાંધીજીનું શાણપણ

હુનરી પોલાક

આજના મહાપુરુષોને વિશે આંક મૂકવાનો, અને જગતના આચાર-વિચારમાં તેમણે આપેલા ફાગાની ચર્ચા કરવાનો, સમય ન્યારે આવશે ત્યારે,

હૈનરી પોલાક

સ્વનાત્મક સેવા અને મહત્તા બંનેની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં, હિંદુસ્તાનના આ સર્વશ્રેષ્ઠ નેતાના પહેલાં કોઈ પણ નામ મૂકી શકાય એવું નહીં હોય. જગતમાં બીજા કેટલાક નેતાઓ એવા છે જેમનાં નામ લોકોની જીભે વધારેવાર ચડે છે. તેઓ જીવનના નહીં પણ મૃત્યુના નેતા છે. તેઓ ગિરિશિખર તરફ લઈ જનારા નહીં પણ જાડી ખાડમાં નાખનારા નેતા છે. તેઓ પ્રેમ અને અહિંસા ફેલાવનારા નહીં પણ દ્વેષ અને હિંસા ફેલાવનારા નેતા છે. એ નેતાઓ માનવ સમાજને પાછા જંગલી દશા તરફ લઈ જાય છે; તેને આજના કરતાં ઉચ્ચતર ને ઉદાત્ત એવી સંસ્કૃતિ તરફ આગળ વધારતા નથી. એ નેતાઓ અમુક જાતિ કે કોમ બીજી જાતિઓ ને કોમોના કરતાં 'જાતી' હોવાનો દાવો કરનારા છે. એ સિદ્ધાન્તને તેમજ દેવરૂપ માની તેની ખોટી પૂજા શરૂ કરી છે. માનવમાત્ર ભાઈભાંડુ છે, 'એકપિતાપરિવાર' છે, અને ઈશ્વર સહુનો પિતા છે, એ સિદ્ધાન્ત તેમને રચ્યો નથી.

પણ ઇતિહાસના છેક પ્રાચીન કાળ તરફ નજર નાખનાર, એ ઇતિહાસના પાઠો હૃદયમાં ઉતારનાર ને તેનાં પરિણામો નિહાળનાર, કોઈ પણ માણસ નિઃસંકપણે કહી શકશે કે લાંબે માળે આ નવા ચક્રવર્તીઓની હિંસાનો નહીં પણ ગાંધીજીના અહિંસાના શિક્ષણનો જ વિજય થવા પામશે. ગાંધીજીના વિજયો આત્માના ક્ષેત્રમાં થાય છે; ને એથી માનવજાતિના પુનર્જન્મનું બીજ વધાય છે. પેલા ચક્રવર્તીઓના વિજયો જડ પદાર્થોના ક્ષેત્રોમાં હોઈ એમના માર્ગો લોહી અને આંસુથી જવાયેલા છે. ગાંધીજી જાને કષ્ટ સહીને વિરોધીઓને જીતવા માગે છે. પેલા ચમરબંધીઓ પોતાના માર્ગમાં આડે આવનાર દરેક ચીજ અને દરેક મનુષ્યનો નિષ્કૃપણે નાશ કરે છે.

ધર્મનાં વરસ પર ગાંધીજીએ મને કહેવું: “લોકો કહે છે કે હું ધર્મ-પરાયણ માણસ છું ને રાજકારણમાં ફસાઈ પડ્યો છું. ખરી વાત એ છે કે રાજકારણ એ જ મારું ખરું ક્ષેત્ર છે, ને મેમાં રહી હું ધર્મપરાયણ થવા મથી રહ્યો છું.” એ વચનોમાં માનવી અપૂર્ણતાની, નમ્રભાવે દરેવી, કબૂલાત છે. એમની એ અપૂર્ણતા પ્રયત્નપૂર્વક અને આત્મનિમગ્ન દ્વારા પૂર્ણતાની આજના કરતાં જાતી પાણીએ જળ્યા મથી રહી છે. ‘સત્યશોધક’ તરીકેની તેમની ખ્યાતિ વરમની યાત્રામાં તેમજો નિવાર અને વર્તનની જે બૂંચો ફરીફરીને કરી

છે ને જે તેમણે કબૂલ કરી છે તેનો ખુલાસો તેમનાં આ વચનમાંથી મળી રહે છે. 'સત્યાગ્રાહિત્તિ પરો ધર્મઃ' એ સૂત્રનાં એકધારાં ઉપાસના ને અનુશીલનમાં તેઓ કદી પણ ચૂક્યા નથી એ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. એ જોવા માટે આપણે અમુક પરિસ્થિતિ વિગેના એમના અભિપ્રાય સાથે કે તેને પહોંચી વળવાને તેમણે યોજવા ધારેલા ઉપાયમાં સંમત થવું જ જોઈએ એવું નથી. અડગ નિઘ્રાથી ને અવિરતપણે સત્યની ઉપાસના કરવી, ને તેના પરની શ્રદ્ધા કદી ચળવા ન દેવી, એથી વધારે આપણે કોઈ પણ માણસ પાસેથી શું માગી શકીએ ? તે જો કેટલીકવાર ઠોકર ખાય ને તેનો પગ ડગમગતો લાગે, તો આ રસ્તે જતાં એવા અનુભવો ક્યા માણસને નથી થતા ? ગાંધીજી તો એને ચેતવણીની નિશાનીરૂપ ગણે છે; તે જોઈને પાછા ફરે છે; અને સ્થિર પગે ને ખરી દિશામાં ચાલીને પોતે ઠરાવેલે અન્તિમ મુકામે જવા મથે છે.

એ યાત્રામાં તેઓ ધણા પાઠ શીખ્યા છે, અને તેમણે વ્યવહારસાનનો મોટો લંડાર પ્રાપ્ત કર્યો છે. એ રસ્તે જનાર સર્વ યાત્રીઓ એ જ્ઞાનલંડારના લાગીદારો બને છે. પોપટિયા મન્ત્રોચ્ચારથી ગાંધીજીને સન્તોષ નથી એ મન્ત્રોમાં એવો અર્થ હોવો જોઈએ જેનું માનવજીવનની સામાન્ય પ્રવૃત્તિઓ સાથે અનુસંધાન થઈ શકે એમ હોય. વળી એ મન્ત્ર યા સિદ્ધાન્ત સર્વ સ્થળ-કાળમાં લાગુ પાડી શકાય એવા હોવા જોઈએ. એમ ન હોય તો એ સિદ્ધાન્ત સત્યની કસોટીમાં ટકી ન શકે ને ખોટા ગણાય. તેથી નીચેની ટંકિકામાં તેમણે અહિંસાને જીવનધર્મ તરીકે વર્ણવી છે તે વાંચીને આપણને આશ્ચર્ય ન થવું જોઈએ :

“માણસ જો બીજાઓ સાથેના અંગત વ્યવહારમાં અહિંસાનો (જેને ગાંધીજીએ બીજા એક ઠેકાણે સત્યનું 'પરિપક્વ ફળ' કહી છે) પ્રયોગ ન કરે, ને મોટાં કામોમાં તેનો પ્રયોગ કરવાની આશા સેવે, તો તે ધણી મોટી ભૂલ છે. અહિંસાની શરૂઆત કુડુંબથી થવી જોઈએ. અને વ્યક્તિએ અહિંસાની તાલીમ લેવાની જરૂર છે. પ્રભુએ તો એવી તાલીમ લેવાની ધણી વધારે જરૂર છે. માણસ મિત્રો સાથે અહિંસક રહે ને પારકાઓ પ્રત્યે હિંસક થાય એ ન બની શકે. નહીં તો મિત્રો પ્રત્યેની અહિંસા પણ સાચી અહિંસા ન ગણાય. ધણીવાર તો એવી અહિંસા દેખાય પૂરતી જ હોય છે. આપણી સામે સામનો યા

હૈનરી પોલાક

પ્રતિકાર થાય ત્યારે જ આપણી અહિંસાની કસોટી થના પામે શિષ્ટ સભ્ય માણસોની વચ્ચે આપણે રહેતા હોઈએ ત્યારે આપણા વર્તનને અહિંસક ન કહી શકાય પરસ્પર સહિષ્ણુતા એ અહિંસા નથી એટલે, અહિંસા એ જીવનધર્મ છે એની દૃઢ પ્રતીતિ થાય કે તરત જ આપણી સામે હિંસા કરનાર પ્રત્યે આપણે એ અહિંસાનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ એ નિયમ વ્યક્તિઓને તેમજ રાષ્ટ્રોને પણ લાગુ પડવો જોઈએ એને માટે તાત્કાલીન જરૂર તો બેશક છે જ અને શરૂઆત તો હમેશા નાની જ હોય પણ આપણામાં શ્રદ્ધા હોય તો બાકીનું બધું આપોઆપ થઈ રહેશે”

આ જાતનો ઉપદેશ ભારતવર્ષમાં (તેમજ પાલેસ્ટાઈનમાં) પ્રાચીન કાળથી અપાયો છે પણ આજના આપણુદ સરમુખત્યારોને એમાં નર્યું ગાડપણુ જ દેખાવાનું એ સરમુખત્યારોનું સત્તાલોભી રાજકારણ જગતને પ્રિય એની સર્વ ઉદાત્ત વસ્તુઓનો સહાર કરવા બેઠું છે આજના જમાનાના સત્તાલોભ અર્થલોભ, મિજબ અને નિર્દયતાના, તથા હિંસા અને ક્રૂરતાના, ભોગ થઈ પડેલા આજના લોકોને પણ અહિંસાના આ ઉપદેશમાં નર્યું ગાડપણુ દેખાતું હશે ગાંધીજી અને તેમના આધ્યાત્મિક પૂર્વજોએ શીખવ્યું છે કે વેરને અવેરથી—પ્રેમથી—જીતી શકાય છે, માણસોએ પડોશીના પર પોતાના જેટલો જ પ્રેમ રાખવો જોઈએ, અને આપણે એકબીજાના ભાઈભાડુ છીએ આવું શિક્ષણ આપનારાઓની જ વાત સાચી કરે એમ ન બને? અવરજવરના ઝડપનાળા સાધનો, અને તાર, ટપાલ, રેડિયોનાળી આજની દુનિયામાં, બધા માહોમાંહે મિયારોની આપને ચાલી રહી છે ને જગત પરસ્પરાવનમનથી જ ચાલી શકે એમ સમજના લાગ્યું છે, ત્યાં આ નના પેગમરે આધુનિક ભાષામાં ઉચ્ચારેના આ પ્રાચીન ઉપદેશને આચરણમાં ઉતારાય તો જ મનુષ્ય જીવતો રહી શકે અને તેના ઉચ્ચ ને ઉદાત્ત સિદ્ધાન્તો ટકી શકે, એમ ન બને?

ખીજા અગ્રેસરોને ‘નેતા’ એ નામ અપાયું છે, અને ગાંધીજીને ‘મહાત્મા’ ઉપનામ (તેમને અણુગમતું જતા) અપાયું છે, એ નિરર્થક નથી ત્રીસ વરસ પર એ ‘મહાત્મા’ એ લખેલું “આત્મમય એ અતોડ વસ્તુ છે તે શસ્ત્રમયને ટપી જાય એવું છે તો પછી એને કેવળ નિર્મળનું શસ્ત્ર કેમ ગણી શકાય? જે માણસો શરીરમય કે શસ્ત્રમય વાપરે છે તેમનામાં સત્યાગ્રહીમાં આવશ્યક ગણાય એવી હિંમતનું નામ નથી દેવું

સાચો સુખદ કોણ ? જે મૃત્યુને પરમ મિત્ર ગણે છે તે મન પર સ્થમ હોવો આવશ્યક છે એ સચમ સધાય એટલે માણસ મુક્ત થયો સમજવો તેની દૃષ્ટિમાત્રથી શત્રુ મહાત યર્ષા જાય ” વગી તેમણે દૃઢતાપૂર્વક ને પિનાસકોચે કહેલું “મારા મનમા એની અગ્ર શ્રદ્ધા છે કે જે એક પણ સસાગ્રહી છેવટ મુઘી ટપી રહે તો જીત મળ્યા વિના ન જ રહે આ અહિંસાનો સિદ્ધાન્ત પોતે નવો શોધી કાઢ્યો છે એવો ગાંધીજીનો દાવો નથી.

ધર્મની ઠેકડી કરતી, અને તેને મનુષ્યના અજ્ઞાન ને ખેતરૂશીનો એક વહેમભર્યો અનશેન ગણી ફગાવી દેવો, એવો એક ધો એક પેઢી પહેલાના જુવાનોમા હતો, તે પાછો આજના જુવાનોમા પણ દેખાય છે હિંદુસ્તાનમા પણ આ ખોળી ક્ષિતસૂક્ષીનો પવન વાર્ધ રહ્યો છે ને ધણા યુવક યુવતીઓ તેનો ભોગ યર્ષા પડે ના છે તેમને સ્વદેશના પ્રાચીન જ્ઞાનગ્રંથોમાથી બોધ ન લેવો હોય, તો તેમના રાષ્ટ્રનાયકના નીચેના વચનોને તો કાને ધરવા ઘટે જ છે

“ધર્મ એ આપણી બહાર રહેતી વસ્તુ નથી તેને આપણા અંતર માથી જ ખીનવવાની છે તે આપણી અંદર પડેતી જ છે કેટલાકને એવું ભાન હોય છે, કે નાકને નથી હોતું પણ એ તો હમેશા આપણા અંતરમા મોજૂદ હોય જ છે આપણે જે કોઈ પણ સત્કાર્ય કરવું હોય અથવા ચિરકાળ ટકે એવું કામ કરવું હોય, તો આપણે આપણામા પડેલી આ ધર્મવૃત્તિને જગાડતી જ રહી એ કામ આપણે ચાહે તો બાહ્ય સાધનની મદદથી કરીએ, અથવા હીક લાગે તો અંતરનિક્ષસથી કરીએ ”

તે જ પ્રમાણે તેઓ કહે છે કે અહિંસા એ સત્યનો આત્મા છે, અને અહિંસા એ પરમ ધર્મ છે અને વધારામા ઉમેરે છે “તમે તમારા પ્રેમને — અહિંસાને — એવી રીતે પ્રગટ કરો કે તમારા કહેરાતા ‘શત્રુ’ના હૃદય પર તેની ન ભૂસાય એવી જાપ પડે તો સાચો માણસ એ પ્રેમનો જ્યાં પ્રેમથી વાળ્યા વિના ન જ રહે ”

જે જમાનાએ ટોન્સ્ટોયનની પગી આગના દૂધ વખતમા બીજા એક મહાન ‘માનવપ્રેમી’ને પેદા કર્યા છે તે જમાનામા જીવતુ એ એક લાકાવો છે જગતના નાના ભોગ નાખિઓ ને સાધુમતો પેગલરો ને ભખો વાળા

લેવેલીન પોંવીસ

વરણુને કેવું શુદ્ધ બનાવે છે, અને ધૈર અધકારમા કેવો પ્રકાશ ફેલાવે છે ! પેદીએ પેદીએ ને યુગે યુગે આપણા આત્માને શુદ્ધ કરવામા આપણને મદદ કરનાર આ આધ્યાત્મિક ‘ઝાકુવાળા’ જગતમા ન નીપજતા હોત તો આપણી કેવી દશા થાત ?

ઓલીન શ્રાદ્ધનર નામની એક કનયિત્રીએ પોતાના એક ગદ્યકાવ્યમા ‘સત્યરૂપી પખી’ને શોધનાર એક માણુમના સાહસોનો ચિતાર આપ્યો છે એ પખીને તેણે એકનાર સ્વપ્નમા જોયેતું કાવ્યના ઉપસહારમા આપણે એને પેના પખીનું એક ખરી પડેતું પીંછું હૈયા સરસુ ચાંપીને પરતના શિખર પર છેલ્લા શ્વાસ લેતો જોઈએ છીએ ગાંધીજીએ તેમના સિતેરમા વરસમા આપણને જે સંદેશો આપ્યો છે તે એવું જ એક પીંછું છે આપણા મરણુ વખતે આપણે એને હૈયા સરસુ ચાંપીએ ને તેને પોતાનું કરીએ તો આપણુ અટોભાગ્ય ગણાય.

૩૫. આત્માનો વિજય

લેવેલીન પોંવીસ

હું પાખી બુદ્ધિનાદી છું આ દુનિયાનું જીવન મને ગમે છે એટલે મહાત્મા ગાંધી જેવા અસાધારણ પુરુષને વિષે માગ મનમા જાતા વિચાર રખા છાપામા મૂકના એ મારે મારે સહેલી વાત નથી એક વાત દેખીતી છે આપણા જમાનામા તેઓ પ્રગટ થયા છે એ હકીકત તરફ આપણે દુર્લક્ષ કરી શકીએ એમ નથી આપણી આજની બનનું દુનિયામા આપણે લોકચુમકની પેઠે એ પુરુષની તરફ આકર્ષાઈએ છીએ આપણા કોઈ પણ રોજિંદા છાપામા, સાધારણ વેપારની ખમરોની વચ્ચેથી જ્ઞાન અને ગાંધીય પ્રગવની તેમની મુખાકૃતિને ડોકિયુ કરતી જોતાં જોતાં આપણા આત્માની હમેશની તન્દ્રા જડી જાય છે એ આખરુ છે કે ચીનના કેટલાક ભાગમા ધોળા ચામાચીડિયા જોવામા આવે છે આ ચીન પુરુષની વિજોમા દેખાતી એમની મુખાકૃતિ એવા વિચિત્ર ને અસાધારણ પ્રાણીઓના મેલ કરના જંગલે આજી વિચિત્ર નથી લાગતી એમની આખો જલો જીવનના ગૂંઘા ગૂંઘા ઉપજોને વેધીને સોમરી જનની જતી દેખાય છે એમના જ્ઞાન એમના સ્વચ્છતાની જે મીઠાસ દેખાડી આપે

છે તેરી મીઠાશ પૂર્વમા કે પશ્ચિમમા લાગ્યે જ જોવા મળે છે આપણા જમાનામા પ્રેમની શક્તિનુ પારખુ જેવુ સફળતાપૂર્વક એમણે આપ્યુ છે તેવુ બીજા કાઈ માણસે નથી આપ્યુ એ પ્રેમ તે દ્રક્ષની વાડીઓ ને અનાજના ખેતરો વિષેનો કુદરતપ્રેમ નથી, પણ યોગી કે ભક્તનો — ખ્રિસ્તીનો તેમજ હિંદુનો — ઈશ્વરપ્રેમ છે એ પ્રેમ તે આપણા પશુતાભર્યા સ્વભાવથી સાન જાયતી વસ્તુ છે

ગાંધીજીની આત્મકથા વાચતાં આપણને શરીર ઉપર આત્માએ મેળવેલા નિજ્યનુ ખરેખરુ દર્શન થાય છે તેમણે આત્મદર્શન માટે કેવી ઉત્ત્ર સાધના કરી છે! તેઓ કેટકેટલા ધર્મસકટોમાથી પસાર થયા છે! આ પૂજ્ય પુરુષના ધર્મનિષ્ઠ મનમા જે કાયડા ઉઠ્યા કરે તે સ્વચ્છે વિહરનાર માણસને તો વિચિત્ર જ લાગે છે ગાંધીજી ગાયત્રુ દૂધ ન પીવાનુ વ્રત લે છે, અને પછી બકરીના દૂધનો ઘૂંટડો ભરતા તેમના મનને શકા થાય છે કે રખેને એથી મૂળ વ્રતનો ભંગ તો ન થાય! તેઓ એક વાઝડાને રિખાતુ જુએ છે, તેનો રોગ મટવાની આશા દેખાતી નથી, ને તેમને વિમાસણ થાય છે કે એ વાઝડા પર દયા લાવીને તેને મારી નાખવુ ઉચિત છે કે નહીં? વળી બીજે એક કાયડો ઊભો થાય છે ખેડૂતોના પાકનો રળડ કરનાર વાદરાને — ‘આપણા તોફાની ને ચમરાક પિતરાઈઓને’ — માર્યા મિના કેવી રીતે નસાડી શકાય? આ સૂક્ષ્મ ને અટપટા કાયડાઓનો સમઘ હિંદુઓના ગોપૂજનના સિદ્ધાન્ત સાથે છે એ આપણે જોઈ શકીએ છીએ ગાંધીજી એ સિદ્ધાન્તનો બહુ જ નિશાળ અર્થ કરે છે મનુષ્યેતર પ્રાણીઓ ગમે તેના નાના ને રાક હોય તોપણ તેમને આશ્રય આપનાનો ને તેમનુ રક્ષણ કરવાનો મનુષ્યનો ધર્મ છે, એમ માણુમે સમજવુ જોઈએ — એ ગોપૂજનનો ગાંધીજીએ કરેલો અર્થ છે ગાંધીજીની ધર્મવૃત્તિ ભને આકરી હોય, પણ તે બહુ નિશ્ચિત અને નિ સશય પણ છે પ્રાણીઓને જીવના ચીરવાની જે જુડી પ્રથા પશ્ચિમમા ચાલે છે તેમા રહેલા અધર્મની તેઓ સખત ઝાટકણી કાઢે છે

આ અલિગ્નન પુરુષ તરફ ગોરા લોકોએ ઘણીવાર જે વર્નન કર્યું છે તે તેમને માટે એક અતિશય શરમાવનારી વસ્તુ રહેશે તેમને અપમાનો, ધક્કામુક્કી, ધમકીઓ ને મારપીટ વેચવા પળા હતા, અને એકવાર તો

લેલેલીન પાંચીસ

જીવનમાં ગોરાઓના ટોળાએ તેમને મરણતોલ માર માર્યો હતો. છતાં તેમણે મનમાં કડવાશ આવવા દીધી નથી, પણ સ્વાર્પણ અને નિશ્ચયપૂર્વક પોતાની કપલ્નાઓ અનુસાર કામ કરવું ચાલુ રાખ્યું છે. આવી નાનકડી કાયા, બટકણાં હાડકાનાં આ માળો, આવડા મોટા પ્રયંડ આત્માનું રહેણાણ શી રીતે બનવા પામ્યાં છે? શોરબકોર કરતી દુનિયાના તિરસ્કારથી તેમનું મન વિચળ થતું નથી, તેમજ તેની સ્તુતિથી પણ તેઓ હરખાઈ જતા નથી. તેમનું આત્મગૌરવ એટલું બધું ઊંચી કાટિનું છે કે તેઓ અતિશય ભોંકપ આપનારાં શારીરિક અપમાનો વેઠવા છતાં ચિત્તની શાન્તિમાં ભંગ પડવા દેતા નથી. તેમને ઠેરઠેર સનામણી વેઠવી પડી છે; ક્યારેક તેમને રેલગાડીમાંથી ઉતારી મૂકવામાં આવ્યા છે; ક્યારેક તેમણે ગિરમિટિયાઓનું સફાઈકામ કરવા સારુ શરીરને નીચું નમાવ્યું છે; ક્યારેક તેઓ સ્વજનની સેવા કરે એવી રીતે અસ્પૃશ્ય ગણાતા હરિજનોની સેવા કરે છે. છતાં તેમની સરળતા ને સગ્ગજનતા જરાયે ઓછી થતી નથી. આપણા પોતાના ધાર્મિક તેમજ સામાજિક આદર્શવાદી માણસોમાં જે ગર્વ અને ધમંડ જોવામાં આવે છે, તેની કલ્પના સરખી ગાંધીજીને વિષે કરવી અશક્ય છે. તેમની પ્રતિભા અબ્રના જેની નિર્ભજ અને વિમુક્ત છે; અને કોઈ સાચી વાત તેમના સાંભળવામાં આવે તો પોતાનો વિચાર કે જૂનો રીત-રિવાજ તેઓ રાતોરાત બદલે એવા છે. ગાંધીજીના સિદ્ધાન્તો ને વિચારો ઊંચી કાટિના છે, છતાં તેમનામાં વ્યાવહારિક જ્ઞાન અને કૌશલનો મોટો ભંડાર ભરેલો છે. તે ઉપરાંત તેમનામાં પૂરેપૂરી નિઃસ્વાર્થતા છે. તેને લીધે, અન્યાય અને જુલમ સામેની તેમની લડાઈમાં તેમને કોઈ હરાવી શકતું નથી. તેઓ જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં બધે સહુ તેમને ચરણે પડે છે — જાણે તેમના રેડિયો ફેરવતા હાથમાં આંગળી ને અંગૂઠાની વચ્ચે જાદુગરની લાકડી ઝલેલી ન હોય!

ધમ્મિનું રહસ્ય જો કોઈએ પોતાના જીવનમાં ઉતારી બતાવ્યું હોય તો તે આ સાધુચરિત હિંદુએ. કદાચ તેથી જ તેમના મુખમાંથી ધમ્મિનાં વચનો ઘણીવાર નીકળતાં હશે. જોકે તેઓ એટલો સ્પષ્ટ વિચાર કરનાર વિચારક છે, ને તેમનું મન એટલું બધું પ્રામાણિક છે, કે આપણા પશ્ચિમના ખ્રિસ્તી ધર્મે જોડી કાઢેલાં ધર્મતત્ત્વો ને સિદ્ધાન્તો તેઓ સ્વીકારી શકે એમ નથી. તેમણે લખ્યું છે : “ ધમ્મિએ તેમના મરણ વડે જગતનાં પાપોનું પ્રક્ષાલન કર્યું એ વાત

ગાંધીજીની ખાતિ ધણી ફેલાયેલી છે એમ તો હું જાણુ તો હતો પણ મને એવી ખબર નહોતી કે જે દેશોને હિંદુસ્તાન સાથે સમન્ધ નથી ને જેમની ને હિંદુસ્તાનની વચ્ચે હજારો માઈનિયુ અંતર છે તે દેશોના સાવ સાધારણ માણસો પણ ગાંધીજીને જાણુતા ને તેમને વિષે આદર ધરાવતા થયા છે

આ વાત કરતા મને ૧૯૩૧ ની સાલ યાદ આવે છે હું તે વખતે લડનમાં હતો ગાંધીજી ખીજ ગોળમેજી પરિપદની બેઠકમાં હાજરી આપવા લડન આવ્યા હતા હિંદુસ્તાનમાં કેટલાક પોકોનો મત એવો હતો કે ગાંધીજીએ વિનાયક આપીને પોતાની પ્રતિષ્ઠા ગુમાવી અને પરિણામ હાજર રહેવામાં જૂન કરી હું એ વિચારમાં સમત નથી હું માનું છું કે લડનમાં આપેલા મધ્ય જાહેર ભાષણોમાં તેમણે સાફસાફ કહેલું કે 'મારે મારા દેશને માટે પૂરેપૂરી સ્વતન્ત્રતા જોઈએ છે,' તે છતાં તેમણે એ વખતે વિનાયકતા વિચારશીલ લોકો પર ભારે છાપ પાડી હતી અને એ દેશમાં મિત્રતાનું વાતાવરણ પેદા કર્યું હતું

ગાંધીજીના પોશાક વિષે વિનાયકતા કેટલાક લોકોએ સહેજસાજ દીકા કરેલી પણ ગાંધીજીને એવી ાકાની પરવા નહોતી તેમનું વ્યક્તિત્વ અને પરિપદમાં તેમણે હાજરી આપી તેનું મહત્ત્વ એ બે વસ્તુઓએ પરિવર્તન જતી લીધી

ગાંધીજીના સ્વભાવનો એક પ્રમુખ અંશ એ છે કે કોઈ કામ કરવાનું તેમણે, અત્રાતમાને સન્તોષ આપે એવા કારણસર નક્કી કર્યું હોય તો પછી લોકો તેને વિષે શું કહે છે તે તરફ ગાંધીજી જોઈ જ બેપરવાઈ રાખે છે તેથી તેઓ જે પોશાક વરસોથી પહેરતા આવેલા તે જ તેમણે વિનાયકતા પણ આનું રાખ્યો કેડે કેડે, ઉધાગ્ર પગ, અને ઓઢવામાં હાડી કે ગરમ કાપડ અતુલ્ય પરિપદની આદર કે ધામણી — એ અસારે એમનો પોશાક છે ફા-સમા, જ્યાં તેમને જ્યજ્યકાર સાથે આનંદ મળ્યો ત્યાં મુસાફરી કરતા કે લડનમાં મોટા મોટા સમારોહોમાં જતા કે ખુદ ગોળમેજી પરિપદની બેઠકમાં હાજરી આપતા તેમને એ જ પોશાક પહેરતા સહાય થયો નહીં પરિપદની મેઢામાં લોકોને જવાની છૂટ નહોતી, કેમકે પરિપદ જ્યાં ભરાયેલી તે સ્ટે જોસના મહેલની જગાં પ્રેક્ષકોનો સમાસ કરી શકે એમની મોતી નહોતી પણ મેં

સાંભળ્યું કે કેટલીકવાર, અપવાદરૂપે, મન્ત્રીની જગાએ બીજા કોઈને થોડોક વખત બેસવા દેવામાં આવે છે એટલે હું એક દિવસ એ રીતે દાખલ થઈ ગયો. લોડ સિક્કી પ્રમુખપદે હતા. તેમને જમણે હાથે ભારતમન્ત્રી સર સેમ્યુઅલ હોર, તથા પાર્લામેન્ટના બીજા પ્રતિનિધિઓ હતા. ડાબી બાજુએ પહેલી જગા ગાંધીજીને અપાઈ હતી, ને તે પછી બીજા હિંદી પ્રતિનિધિઓ હતા. પ્રમુખની સામી બાજુની ખુરસીઓ ઉપર પણ હિંદી પ્રતિનિધિઓ હતા. લોડ સિક્કી ગાંધીજી તરફ ભારે આદર અતાવતા દેખાતા હતા.

પરિવર્તના સભ્યો ને બીજા મહેમાનોના માનમાં રાજ્યને જે સમારંભ યોજ્યો હતો તેમાં, રાજ્યરાણીને મળવાને, ગાંધીજીને ધાબળા ઓઢીને બકિંગહામ મહેલનાં જાજમ બિજલેલાં પગથિયાં પર ચડતા મેં જોયા ત્યારે મને લાગ્યું કે ગાંધીજી પહેરવેશની બાબતમાં રૂઢિનાં બંધનથી ન બંધાતાં જે મુક્તિ બોગવે છે તેની આ પરાકાષ્ઠા છે. હું નથી માનતો કે અગાઉ એ મહેલમાં કોઈ પણ માણસ આવો પોશાક પહેરીને ગયું હોય. તેમજ બીજા કોઈને એવાં કપડાં પહેરીને આવવાની છૂટ અપાઈ હોત એમ કદપણું પણ મુશ્કેલ છે.

આ સંબંધમાં બે રસિક પ્રશ્નો ઊઠે છે. એક તો એ કે ગાંધીજીએ આ પહેરવેશ શા સારુ સ્વીકાર્યો છે? અને બીજો એ કે એમના દાખલામાં લાંબા કાળથી ચાલતી આવેલી રૂઢિઓ ઉપર મૂકાય છે એવું બાંધ્યું પદ એમણે કેવી રીતે મેળવ્યું છે ?

ગાંધીજીની 'આત્મકથા'ના વાચકો જાણે છે કે તેઓ જ્યારે યેરિસ્ટર થવા પહેલીવાર વિજ્ઞાપન આવ્યા ત્યારે વરણાગિયા માણસોનો પોશાક કેવો હોય એની એમને ખબર હતી, અને તેઓ લંડનના વેસ્ટ એન્ડ લતાના દરજ્જાઓએ સીવેલાં કપડાં પહેરતા. યેરિસ્ટર થઈને તેઓ વિજ્ઞાપતથી પાછા ફર્યા તે પછી તેઓ એક દાવાને અંગે દક્ષિણ આફ્રિકા ગયા, ને તેમણે ત્યાં જ રહી જવાનું નક્કી કર્યું. ત્યારથી તેમના જીવનનો એક ગંભીર આદર્શ ઘડ્યો, ને તેમણે પોતાના જીવનનું એક ધ્યેય દરાવ્યું. એ દેશમાં વમેલા પોતાના દેશબાઈઓના હિતને કાળે આપભોગ આપવાની શરૂઆત તેમણે ત્યાં જ કરી. એ લોકોનાં દુઃખો ને હાડમારીઓ નજરે નિહાળતાં નિહાળતાં તેમના પોતાના જીવનમાં પરિવર્તન થવા પામ્યું. ત્યાં તેમણે જે ઉપયોગી કામ કર્યું તે

સહુને જાણીતું છે, એટલે અહીં તેનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી પણ તેઓ હિંદુસ્તાન પાછા ફર્યા ને હિંદની આઝાદીની લડતમાં લાગ લેના લાગ્યા ત્યાં તેમણે વકરીવાત કરવાનો વિચાર છોડી દીધો, અને રાજકીય ને સામાજિક સુધારાના કામને જીવન સમર્પણ કર્યું ત્યાં તેમણે, ૧૯૨૧ની લડત દરમ્યાન, ખીજ કપડા છોડી કચ્છ ધારણ કર્યો, અને સ્વેચ્છાએ એટલો ભ્રમ કરીને ગરીબ હિંદીઓના જેવી ગરીબાઈ સ્વીકારી હિંદના ગરીબમાં ગરીબ લોકોના પોશાક અને ગાંધીજીના પોશાક વચ્ચે હવે ફેરો બેઠે રહ્યો નથી તેઓ 'આત્મકથા' મા કહે છે કે તેઓ લડનમાં ભણતા હતા ત્યારે પણ તેમને ભાગનો આદર્શ બહુ ગમતો, ને એ પરમ ધર્મ છે એમ લાગતું તેમના મનમાં એટલા નાનપણમાં વધારેનું ખીજ વિકાસ પામીને હવે મોટું વૃદ્ધ બન્યું છે ને તેને ફળ પણ આવ્યા છે

ગાંધીજીએ ધારણ કરેલા પોશાક વિષેના પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપનામા જ ખીજ પ્રશ્નનો ઉત્તર પણ લગભગ અપાઈ જાય છે તેઓ પોતાને માટે કંથ માગતા નથી એ હકીકતમાં જ તેમનું બળ રહેતું છે. તેમની કારકિર્દીમાં અનેક વારાફેરા આવી ગયા છે કેટલીકવાર તેમના સરખસો નીકળ્યા છે ને જયનાદો થયા છે, તો કેટલીકવાર તેમને દુ ખો ભોગવવા પડ્યા છે ને કારાવાસ ભોગવવા વારો પણ આવ્યો છે પણ એ આખી કારકિર્દીમાં તેમણે કદી સ્વાર્થ સાધ્યો નથી, પોતાને માટે નથી હોદ્દો માગ્યો, નથી માન માગ્યું, કે નથી પૈસાની માગણી કરી એમના જીવનના આ અંગે મિત્ર તેમજ શત્રુ બંનેના હૃદયને પિગળાવ્યા છે

મોટામોટા ગવર્નરો ને વાઈસરોયોએ દેશના ભાવિ વિષે વાતો કરવાને ગાંધીજીને અનેક પ્રસંગે નોતર્યા છે રાજ્યોએ એમની સાથે મસનત કરી છે, ને દોશનોએ તેમની સલાહ માગી છે ઇક્યાલની એક પ્રસિદ્ધ કડી આવા પ્રસંગને સચોટ રીતે લાગુ પડે છે

‘દિન-એ-શાહ - લરઝા ગિરફ-જે મહા-એ-બનિયાત’

(જે બિલ્લુકે બિલ્લા માગતો નથી તેને જોઈને રાજાનું હૃદય કાપે છે)

ગાંધીજીનો જે અદ્ભુત પ્રભાવ પડે છે તેનું કારણ આ અપાયકપત્ર, આ ભાગ, આ આક્રિયનપણું છે મહાત્મા ગાંધી વિધાયતમાં રહ્યા તે દરમ્યાન,

લડનના પૂર્વ ભાગના ગરીબોના લત્તામા આવેના કિંગ્સલી હોલમા રહ્યા હતા ગાળમેજી પરિપદના કામમાથી જોડેલો વખત ફાળ ન પડતો તે તેઓ ગરીબોની વચ્ચે ગાળતા તેઓ જ્યારે ગરીબોની વચ્ચે રહે છે ત્યારે તેમને બહુ આનંદ આવે છે, અને ગરીબોની ને પોતાની વચ્ચે તેઓ તાદાત્મ્ય અનુભવે છે તેઓ ધાગતો લડનની કાંઈ મહેલ જેવી હોટેલમા રહી શક્યા હોત કાંઈ મિત્રને ત્યાં સરસ રાયરચીના ને સુખસગવડવાળા મકાનમા રહી શક્યા હોત પણ તેમણે તો ખો લત્તામા આવેના કિંગ્સલી હોલની સચાવિકા કુમારી મ્યુરીએલ લેસ્ટરનું નિમન્ત્રણ સ્વીકાર્યું આ 'હોલ'મા એ લત્તાના ગરીબોને માટે એક 'કનખ' છે, તે એ લોકો માટે એક સામાજિક ને ઔદિક કેન્દ્રપ થઈ પડી છે, ને ત્યાં તેઓ પોતાની સભાઓ ભરે છે ત્યાં કેટલીક રહેવાની સગડ પણ છે ત્યાં અઠવાડિયે ખાવાપીનાના એક પાઉન્ડથી પણ ઓછા પૈસા આપીને માણસ સાદાર્થી રહી શકે છે ગાંધીજી પરિપદમા હિંદુસ્તાનના પ્રતિનિધિ હતા તે દરમ્યાન એ ઘરમા એક નાનકડી ઓરડીમા રહેવા મેં એ ઓરડી જોઈ છે ગાંધીજી ત્યાં રહેના એ વસ્તુને માટે ત્યાંના સચાલકો ગર્વ ધરાવે છે, અને જોવા જતારાઓને ગાંધીજીને નામે ઓળખાતી એ ઓરડી હર્ષભેર બતાવે છે ગાંધીજીમા પોતે જ્યાં જ્યાં રહે ત્યાં બધે માણસોનો પ્રેમ છતી લેવાની વિરન શક્તિ છે દક્ષિણ આફ્રિકામા તેમણે હિંદીઓના હકો માટે લડત ચલાવી તે દરમ્યાન તેમણે પોતાની આસપાસ નિઃશાન સ્ત્રીપુરુષોનું એક મડગ ભેગું કરેલું તેમા કેટલાક ગોરા સ્ત્રીપુરુષો પણ હતા ત્યારપછી હિંદુ સ્તાન જઈને ત્યાં મોટું કાર્યક્ષેત્ર હાથમા લીધું ત્યારે પણ તેમણે ઉત્સાહી સાથીઓની એથીયે મોટી સખ્યાને પોતા તરફ આકર્ષી ૧૯૩૧મા કરેલી ટૂંકી વિનાયતયાત્રામા તેમણે પોતાના મિત્રો ને પ્રશમકોની સખ્યામા ખીજો થોડોક ઉમેરો કર્યો હિંદ પાછા ફર્યા પછી તેમને જેવમા જવું પડ્યું ત્યાં તેમના જેવરો તેમના પ્રત્યે આકર્ષાયા તેઓ ધરિષ્ઠતાનમા માદા હતા ત્યાં નર્મો એમના હેતાળ સ્વભાવથી એવી રાજરાજ થઈ ગઈ કે ગાંધીજી સાગ્ન થઈને ધરિષ્ઠતાનમાથી નીકળ્યા ત્યારે તેમને દુ ખ થયું આ વસ્તુ અધિક નોંધપાત્ર એટલા માટે છે કે તેમની આ મોહકતા કેવળ તેમના આત્માની સુંદરતામાથી ઉદ્ભવે છે, ને તેમના શરીરસૌંદર્ય પર જરાયે આધાર રાખતી નથી ગાંધીજીનો પ્રેમ તેમની પ્રમગ આસ્તિકતા ને ઊંડી ધાર્મિકતામાથી

જન્મે છે. જેમણે ગાંધીજીનું જીવન નિહાળ્યું છે તેઓ જાણે છે કે એ જ ધર્મવૃત્તિ તેમના આખા જીવન દરમ્યાન કામ કરી રહી છે; અને તેઓ દેશભક્તિનાં જે ગિરિશિખરો પર ચઢ્યા છે ને ટકી રહ્યા છે ત્યાં ચડવાનું તેમને માટે શક્ય બન્યું છે તેમાં પ્રતાપ આ ધર્મવૃત્તિનો જ છે.

માતૃભૂમિની સેવાને તથા ધર્મ અને માનવતાની વૃદ્ધિને કાળે અર્પણ કરેલા જીવનમાં તેમણે સિતોરે વરસ પૂરાં કર્યાં છે, એ પ્રસંગે સ્તુતિ અને અભિનંદનની વૃષ્ટિ તેમના પર વરસશે. એમાંની ધણી શ્રદ્ધાન્વિતિઓ એમની સાથે કામ કરનારા કે એમના નિકટ પરિચયમાં આવેલા માણસો તરફથી હશે. મેં તો ક્યારેક ક્યારેક માત્ર એમની ઝોખી જ કરી છે. ધણીવાર એમનાં પગલાં કે એમની કામ કરવાની ટબ મને ગમ્યાં નથી એમ બન્યું છે. છતાં, તેમના ઉચ્ચ ચારિત્ર અને તેમની જીવનભરની દેશસેવા વિશે મારા મનમાં એટલો જ સાચો આદર છે જેટલો એમના નિકટના સંસર્ગમાં આવેલા લોકોનાં મનમાં હશે. હિંદુસ્તાનની જનતામાં આપણે જે ભારે જાગૃતિ જોધા છે છતાં તે બીજા કોઈ જીવતા માણસના કરતાં વિશેષ અંશે ગાંધીજીના પરિશ્રમ અને પ્રભાવને આભારી છે. આજની શંકાશીલ ને જટલાદી દુનિયામાં તેઓ આત્મજ્ઞાની મૂર્તિરૂપે વિચરે છે; અને તેથી તેમના દેશભક્તિઓએ તેમને આપેલું 'મહાત્મા' ઉપનામ તેમણે સાર્થક કર્યું છે.

૩૮. હિંદુસ્તાન પર ગાંધીજીનું ઝાણ

રાજેન્દ્ર પ્રસાદ

મહાત્મા ગાંધીએ દિલ્લા રાજકારણમાં આપેલો ફાળો ધજો જ મોટો છે. તેઓ ૧૯૧૫ માં દક્ષિણ આફ્રિકાથી છેલ્લીવારના પાછા ફર્યા ત્યારે દિલ્લી સમ્રાટ મહાસભા ત્રીસ વરસનું આયરન બોગવી ચૂકી હતી. મહાસભાએ અમુક પ્રમાણમાં સમ્રાટપતાની ભાવના જાગવી હતી ને તેને બચાવવા ૧૫ આપ્ત્યું હતું. પણ એ જાગૃતિ મોટે ભાગે અંગ્રેજી ભણેલા મધ્યમ વર્ગ પૂરતી જ રહી હતી, ને જનસમુદયમાં પહોંચી નહોતી. ગાંધીજીએ તે જનસમુદયમાં પહોંચાડી, ને તેને સામુદાયિક જાગૃતિનું ૧૫ આપ્ત્યું. મહાત્મા ગાંધીની દિલ્લિયા ગાંધી ભતરી તેમજ તેનો વિસ્તાર પણ ધજો ગણ્યો. જે વિષયો કાલ રાજકારી

નહોતા પણ જેનો પ્રજના મોટા સમુદાયોના જીવન સાથે નિકટનો સંબંધ હતો એવા વિષયો તેમણે ઉપાડી લીધા ને તેને અંગે હિલચાલો આદરી. બિહારના ચંપારણ જિલ્લામાં ગોરા નીલવરોના લાભાર્થે કિસાનો ને મજૂરો પરાણે ગળી ઉગાડતા. આ જુલમી પ્રથા સોએક વરસથી ચાલી આવતી હતી. તેની સામે ગાંધીજીએ સલાઅહ કર્યો ને તેમાં સફળતા મળી. તેને લીધે મહાસભાની પ્રવૃત્તિ એકદમ સામુદાયિક બની ને વિશાળ જનસમૂહ લગી પહોંચી ગઈ. ખેડમાં મહેસૂલની આકારણી અન્યાયી રીતે થઈ હતી તેમાં ફેરફાર કરાવવાને તેમણે એટલો જ સફળ સલાઅહ કર્યો. તેમાં પણ એ જિલ્લાની જનતાએ ભાગ લીધો. દેશના મોટા અમલદારી હોદ્દા મેળવવા ને ગવર્નરોની કારોબારી સમિતિઓમાં સ્થાન મેળવવાં એટલી જ હવે મહાસભાની માગણી રહી નહોતી. મહાસભાએ શ્રમજીવી જનતાનાં દુઃખો દૂર કરાવવાનું કામ માથે લીધું; અને એથી મોટી વાત તો એ કે તેમને ઘણી રાહત અપાવી પણ ખરી. ૧૯૧૭ ને ૧૯૧૮ ની એ પહેલી સલાઅહની લડતો પછી તો એવી બીજી કેટલીયે લડતો ચાલી છે. એ સહુમાં ધ્યેય કાઈ નાના વર્ગ કે સમૂહનું નહીં પણ વિશાળ જનસમુદાયનું હિત સાધવાનું રખાયું છે. દુઃખ કે અન્યાયના નિવારણની આવી લડત એકલા અંગ્રેજો સામે કે એકલી અંગ્રેજ સરકારની સામે જ કરવામાં આવી છે એવું નથી. હિંદીઓના સ્વાર્થ અને અન્યાયની સામે પણ એટલા જ જોરથી ને બેધડકપણે હુમલો કરવામાં આવ્યો છે. દાખલા તરીકે હિંદી મજૂરોને મિલોમાં ને કારખાનાંમાં અસંતોષજનક સ્થિતિમાં કામ કરવું પડે છે તે હકીકત ગાંધીજીની જાગતી નજરની બહાર રહી નથી. એક શરૂઆતમાં તેમણે જે કામો કર્યા તેમાં એક કામ તે અમદાવાદના મિલમજૂરોની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાનું હતું. અસ્પૃશ્ય ગણાતા 'હરિજનો'ની દુઃખદ સ્થિતિનું નિવારણ કરવા માટે હિંદુઓમાં ચાલતી અસ્પૃશ્યતાની દુષ્ટ ને નિર્દય રૂઢિ સામે અવિરત સંગ્રામ ચલાવવો પડ્યો છે; અને મહાત્મા ગાંધીએ જીવનું જોખમ ખેડીને પણ એ સંગ્રામ ચલાવ્યો છે. મહાસભાનું તન્ન પણ વિશાળ બનીને ચોમેર ફેલાયું છે. આ વિશાળ દેશને એક ખૂણેથી બીજા ખૂણ સુધી તે પહોંચી ગયું છે; અને આજે તેનાં પત્રકો પર કરોડો સ્ત્રીપુરુષોનાં નામ છે. પણ મહાસભાનો પ્રભાવ એ સંખ્યાથી સૂચવાય એના કરતાં ઘણો જ વધારે છે. મહાસભાની હાકલ

સાંભળીને લોકો કંઈસહન અને આપભોગની અભિપરીક્ષામાં ઊતર્યાં ને પસાન થયા છે તેના પરથી, એ પ્રભાવ કેટલો ઊંડો છે તેની પરીક્ષા થઈ ચૂકી છે.

પણ મહાત્મા ગાંધીએ હિંદુસ્તાનના આમવર્ગમાં રાજકીય અસ્મિતા જાગૃત કરી, અને લોકો અગાઉ કદી નહોતા એટલે અંશે એમને સંગઠિત કર્યાં, એ કંઈ ગાંધીજીની મોટામાં મોટી સેવા નથી. મારું માનવું એ છે કે તેમણે અન્યાયની સામે લડવા માટે જે અપૂર્વ ને અગ્નેય રીત સૂચવી છે તે વાપરી જતાવી છે તે એમની મોટામાં મોટી સેવા છે—એકલા હિંદુસ્તાનની જ નહીં, પણ આખા જગતની પીડિત માનવજાતિની. સત્ત્વારે વિના જપ્પરદસ્ત બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સામે સફળતાપૂર્વક લડી શકાય છે એ તેમણે આપણને શીખવ્યું છે. શત્રુયુદ્ધને બદલે યોગ્ય શકાય, અને છતાં જે વાપરવાથી નીતિનો ભંગ ન થતો હોય, એવું હથિવાર તેમણે આપણને તેમજ જગતને આપ્યું છે. અગાઉ રાજકારણમાં દગાદગી ને જૂઠાણું ચાલતાં. નીચામાં નીચી કેટિએ તેમાં હલકી ખટપટો થતી; અને ઊંચામાં ઊંચી કેટિએ તેમાં મુસદ્દીપણથી ભરેલાં ગોળગોળ વાક્યો ને છપી રાજ-ખટપટ ચાલતાં. એ સ્થિતિમાંથી ગાંધીજીએ રાજકારણને કાઢી તેને ઊંચા આદર્શવાદની કક્ષાએ યત્નવું છે. એ ઊંચી સ્થિતિમાં, ખોય ગમે તેટલું ઉદ્યમ હોય તેપણુ તેની સિદ્ધિને માટે સાવ શુદ્ધ ને નિષ્કલંક ન હોય એવાં સાધન ન જ વાપરી શકાય. રાજકારણમાં પણ તેમણે સત્યને સિંદરસન પર એમણું છે. ઉપરટપકે જોતાં તેનાં પરિણામ હાલ તુરત ગમે તેટલાં હાનિકર્તા દેખાય, તેની તેમને પરવા નથી. તેમની નિષ્ણાસતા જોઈને, અને આપણા કહેવાના શત્રુઓની અગાળ તેમણે આપણી પોતાની એએ ને નમજાઈએ ઉઘાડી પાડી છે એ ભાળીને, મિત્રો ને શત્રુઓ બંને સરખા મૂંઝવ્યા છે. પણ તેઓ માને છે કે આપણું જળ આપણી નમજાઈએ છુપાવવામાં નથી, પણ એ નમજાઈએ જળથી લઈ તેની સામે લડવામાં રહેલું છે. અહિંસા પ્રત્યે દુર્વૃત્ત કરવાથી કે તેને મોળી પાડવાથી દેખીતા કામચલાઉ લાભો મળતા હોય ત્યાં પણ તેમણે અહિંસાના કડક પાલનનો આમદ રાખ્યો છે; એ મીષામાં મીષો રમ્તો હતો, એટલું જ નહીં પણ એ ભારેમાં ભારે ધડપજનો માર્ગ પણ દત્તો, એમ અનુભવે દેખાઈ આવ્યું છે. તેમના ઉપદેશમાં જે નૈનિષ અને ધાર્મિક ધમશ છે તે લોકોની કામનામાં તગત જ વળી અર્થ. લોકો જોઈને

રેજિનાલ્ડ રેનલ્ડ્ઝ

સમજી ગયા કે જે વેળા યોદ્ધિશમાં અધિકાર વ્યાપેયો હતો તે વેળા ગાંધીજીએ આપણને દુષ્ટ અને દાસત્વમાંથી છૂટવાનો રસ્તો બતાવ્યો આપણે ન્યારે સાવ નાસીપાસ થઈ ગયા હતા, અને આપણે અસહાય છીએ એમ આપણને લાગતું હતું, તેવી વેળાએ તેમણે સત્ય અને અહિંસા દ્વારા આપણને આપણી શક્તિનું ભાન કરાવ્યું. માણસ કઈ બખ્તર ને હથિયારો લઈને જન્મતો નથી તેની પાસે વાઘના જેવા નખ કે જંગલી હિંસના જેવા શીંગડા પણ હોતા નથી તે આત્મા સાથે લઈને જન્મે છે. ત્યારે તેણે પોતાની રક્ષા અને ઉન્નતિ માટે આવા બાહ્ય સાધનો ઉપર શા માટે આધાર રાખવો જોઈએ? મહાત્મા ગાંધીએ આપણને શીખવ્યું છે કે આપણે એ શસ્ત્રો પર આધાર રાખીએ તો મૃત્યુ અને વિનાશ આપણી રાહ જોઈને બેઠા છે, પણ જે આપણા અંતરમાં વસતા આત્મારામને જગાડીએ તો આપણને જીવન અને સ્વતંત્રતા બંને મળી રહેવાના છે એકવાર એ આત્મા જાગૃત થયો, એકવાર એ બાહ્ય વસ્તુઓ ને સન્મેશે પરંતુ અવલબ્ધ આપણે છોડી દીધું, ને એકવાર આપણામાં આત્મવિશ્વાસ અને સ્વાશ્રયની લાવના પ્રગટી, કે પછી જગતની કોઈ પણ શક્તિ આપણને પરાધીનતામાં રાખી શકવાની નથી ભારતનારને ધીમે ધીમે, છતાં ચોક્કસ ને એકધારી રીતે, એ આત્મભાન થતું જાય છે, અને તેટલા પ્રમાણમાં એ આત્મભાન અદભૂત ને અમોઘ બની રહ્યું છે. ભગવાન કરે, ને હિંદુસ્તાને મહાત્મા ગાંધીની આગેવાની નીચે સત્ય અને અહિંસાનો જે સાધ્ધો માર્ગ પસંદ કર્યો છે તેના પરથી તે ખસી ન પડે! એ મહાત્મા ગાંધીનો હિંદી રાજકારણમાં મોટામાં મોટો ફાળો છે અને એ હિંદુસ્તાનનો જગતની મુક્તિમાં મોટામાં મોટો ફાળો થઈ પડશે.

૩૯. ઈશ્વરનો દીવાનો

રેજિનાલ્ડ રેનલ્ડ્ઝ

ગાંધીજી ‘ચાલાક’ માણસ છે એમ હું માનતો નથી એથી જનની નાત ધણી લોકોએ કહી છે, છતાં મારો તો આ જ મત કાયમ છે. દસ વરસ પર હું પહેલીનાર તેમના પરિચયમાં આવ્યો ત્યારથી ઘણું પ્રસંગે તેમના વચનો અને કાર્યો વિષે મેં મનમાં ઘણું જ સખત ટીકા કરી છે. મહાત્માજી કદી ભૂલ કરી શકે જ નહીં એમ માનનારા અધ ભક્તોમાંના હું એક નથી હું.

તેમને નથી માનતો પેગંબર, નથી માનતો અવતાર તેમની મહત્તાનો આધાર તેમની રાજદારી કુનેહ અને ચતુરાઈ પર હોય તો એ આધાર કાચો ગણાય, એમ મારું માનવું છે એમની પરીક્ષા તો ખીજા ધોરણોથી થવી જોઈએ

ગાંધીજીના જીવન અને કાર્યનું સંપૂર્ણ અને સાચું મહત્ત્વ સમજાવવા માટે હિંદુ ધર્મના આખા ઇતિહાસની રૂપરેખા, છેક તેના આદિકાળથી માંડીને, આપવી પડે, અને દરેક ધર્મના વિકાસ દરમ્યાન તેનામાં જે સુધારાની અનેક દિલચાલો જન્મે છે તેના પર વિશેષ ભાર દેવો. પડે કેમકે સંગઠિત યા સઘન્યક ધર્મનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તેમાં સડો પેસે, અને એ સડામાંથી જીવનના નવાં નવા ખીજો અવિસ્તરપણે નીકળ્યા જ કરે જૂના ફેતરા મરી જાય તે નિર્જીવ શાખાઓ કરમાઈ જાય હારે પણ આ નવા ખીજોમાં તો પ્રાણ જામતો જ હોય

એકવાર એક મોટા અમેરિકન ખ્રિસ્તી ગાંધીજીના એક શિષ્યને એક પાંખી એક પ્રશ્નો પૂછતા મેં જોયા હતા તેમણે પૂછ્યું ‘ગાંધીજી પર કયા પુસ્તકે ઊંડામાં ઊંડી અસર કરી છે?’ પેનસીલ ને નોંધપોથી તેમની પાસે તૈયાર જ હતા તેમણે શો જવાબ મેળવવાની આશા રાખી હતી તે અમે બધા જાણતા હતા પણ તેમને તો જવાબ મળ્યો ‘ગીતા’ આઈગિયના નવા કરારે તેમજ ટોલસ્ટોય અને રસ્કીનના લખાણોએ પણ તેમના વિકાસમાં ભાગ ભજવ્યો છે પણ ગાંધીજી મુખ્યત્વે તો હિન્દુ સુધારક છે

પણ ગાંધીજી માત્ર હિન્દુ નથી એમનો ખરેખરો જોટો તો આપણને કબીરમાં મળે છે કબીરને હિન્દુ મુસલમાન અને સાધુપુરુષ તરીકે પૂજતા તેઓ હિન્દુ-મુસ્લીમ એકત્રના મહાન પ્રચારક હતા પોતે મુસલમાન હોઈ હિન્દુ ગુરુ રામાનંદના શિષ્ય હતા એમણે એક પદમાં ગાયું છે :

‘ ખસમ ન ચીન્હૈ બાવરી કા કસ્ત બઝાઈ,
બાતન લગન ન હોયી, છાડો ચતુરાઈ
સાખી રાખઃ સંદેસ પઢિ મત ભૂતો ભાઈ,
સાર પ્રેમ કહુ ઔર હૈ બોલ રો પાઈ ”

આ લીગેઓમાં ગાંધીજીના ધાર્મિક નેતા તરીકેના શિક્ષણનો ખરેખરો સાર આવી જાય છે અને હું હાલ તુરત એક ધાર્મિક નેતા તરીકે જ તેમને વિશે વિચાર કરવા માગુ છું

રેજિના૮૬ રેન૯૬૪

એક હિંદી વિદ્વાને એકવાર એક લેખ લખેલો, તેનું મથાળું હતું
'ગીતા રૂઢિપૂજને ટેકા આપે છે' એ લેખ તેમણે ગાંધીજીને વાચના
મોકલ્યો. ગાંધીજીએ યરવડા જેલમાંથી ૧૧ મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૩ ને રાજ
ને જવાબ મોકલ્યો તે જાણના જેવો છે

“ગીતા પરના તમારા અને લેખ હું કાળજીપૂર્વક વાંચી ગયો છું અને
મને બહુ રસિક લાગ્યા છે

“હું જોઉં છું કે તમે જે નિર્ણય પર આવ્યા છો તે જ નિર્ણય પર હું
જુદી રીતે આવેલો. તમારી રીત વિદ્વતાભરેલી છે મારી નથી”

પેના વિદ્વાન અને આ પ્રભુપરાયણ પુરુષ અનેતો નિર્ણય એ હતો કે
ગીતા રૂઢિપૂજને ટેકા નથી આપતી પણ ગાંધીજી એ નિર્ણય પર ‘ચાલાકી’
દ્વારા નહોતા આવ્યા

ખ્રિસ્તી ધર્મમાં જેવા કેથેનિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ સમ્રદાય છે એના જેવી
વસ્તુ ધણાખરા ધર્મમાં મળી આવે છે દરેક ધર્મમાં કેટલાક લાક્ષણિક દોષો
હોય છે, ને કેટલાક સફળતાના શિખરો પણ હોય છે પ્રોટેસ્ટન્ટ સમ્રદાયનું
સર્વોચ્ચ શિખર તે તેના સારામાં સારા પ્યુરીટનો (વિશુદ્ધિના આગ્રહી લોકો)
છે દુનિયામાં જ્યાં જ્યાં સમાજસુધારાની કે રાજકીય ક્રાન્તિની હિલચાલો
ચલેલી જેનામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં વિશુદ્ધિના આગ્રહી માણસોનો એક વર્ગ મળી
આવે છે જે માણસોને એક જ કામમાં પોતાની બધી શક્તિ વાપરવાને સારું
ધણી સુખસગવડો જતી કરવી પડે છે તેમને માટે વિશુદ્ધિનો આવો આગ્રહ
રાખવો આવશ્યક થઈ પડે છે એટલે, અર્વાચીન ભારતના નેતાઓ વિશુદ્ધિનો
આગ્રહ રાખનારા છે, ને એ સર્વના અગ્રણી કડક તપસ્વી છે, એ એક
અકસ્માત નથી જે બંધનો ને અધારીઓ હિંદુસ્તાનને અજ્ઞાન, એદી, શાંતિના
મંધનોમાં જકડાયેલું, ને વહેમી રાખતા હોય તેનો નાશ કર્યા પિના રાજકીય
બળવો આગળ વધી શકત જ નહીં રાજકીય મુક્તિની આગેવાની ગાંધીજી
કરી શક્યા, કમકે તેમણે પુરોહિતોની સત્તાનો, પ્રાચીનપંથીઓએ સ્વીકારેલી
ખૂરી રૂઢિઓનો, અસ્પૃશ્યતાનો, સ્ત્રીઓની દુદશાનો, બાળવંશનો, બહેર સદાઈ
પ્રયેના દુર્લક્ષનો, ધાર્મિક અસહિષ્ણુતાનો, લગ્નની પાછળ થતા નકામા
ખર્ચોનો, અકીલુના વાપરનો—દૂકમાં, જે સામાજિક સંગ્રામે રાજકીય
જડતા ઉત્પન્ન કરી છે તેનો—કસીને વિરોધ કર્યો છે

૪૦. પશ્ચિમની એક શ્રદ્ધાંજલિ

રોમેં રોલાં

ગાંધીજી એકલા હિંદુસ્તાનના ધર્તિહાસના એવા નાયક નથી જેમની સ્મૃતિ હજારો વરસ સુધી લોકોનાં મનમાં જડાયેલી રહેશે. હિંદુસ્તાનના લોકોમાં તેમના ઐક્યનું, તેમની શક્તિનું, સ્વરાજપ્રાપ્તિના તેમના સંકલ્પનું ભાવ જગવનાર હિલચાલના જ તેઓ પ્રાણ છે એમ નથી. તેમણે તો પશ્ચિમની તમામ પ્રગત્યોને માટે, તેઓ ઈસુ ખ્રિસ્તનો જે સંદેશો બૂલી ગયેલી કે તેમણે ખતાવેલો રસ્તો છોડી અવળે રસ્તે ચાલેલી, તે પ્રગત્યોને એ સંદેશાનું આચરણ કરી ખતાવી તેને ફરી તાજે કર્યો છે. તેમણે પોતાનું નામ જગતના ઋષિઓ ને સાધુસંતોની હારમાં લખાવ્યું છે; અને તેમની મૂર્તિનું તેજ પૃથ્વીના સર્વ પ્રદેશોમાં વ્યાપી વળ્યું છે.

યુરોપની નજર આગળ તેઓ એવી ઘડીએ પ્રગટ થયા જ્યારે એમના જેવો માણસ લગભગ ચમત્કારરૂપ જ લાગે. યુરોપ ચાર વરસના બીજા યુદ્ધમાંથી માંડ નીકળ્યું હતું. એ યુદ્ધે કરેલાં સંહાર ને પાપમાલી, અને તેમાંથી નીપજતાં ઝેરવેર કાયમ હતાં; અને તેમાંથી નવાં ને અગાઉના કરતાં બીજા એવાં યુદ્ધોનાં બીજ વવાતાં હતાં. સાથેસાથે રાજકીય ક્રાન્તિઓ ને ઉચ્ચપાથલો પણ ચાલી રહી હતી. તેને લીધે સમાજમાં વર્ગ વર્ગ વચ્ચે દેવ અને વિષ્ણુવાદ ફેલાઈ રહ્યા હતા, ને રાષ્ટ્રોનાં હૃદયને ડારીને ખાઈ રહ્યા હતા. યુરોપ પર રાત્રિનો ધોર અંધકાર ફેલાઈ ગયો હતો. બધે દુઃખ અને નિરાશાનો અમલ ચાલી રહ્યો હતો. પ્રકાશનું એક કિરણ સરખું ક્યાયે દેખાતું નહોતું. એવે વખતે ગાંધીજીએ દેખા દીધી. તેઓ સુકલકડી કાપાવાળા ને કચ્છઝેર રહેનારા હતા. તેમણે સર્વ પ્રકારની દિસાનો ભાગ કર્યો હતો. સમગ્રવટ અને પ્રેમ એ જ એમનાં શસ્ત્રો હતાં. તેમની નમ્ર છાંં નિશ્ચયી નમ્રતાએ તેના પ્રથમ વિગ્ધો તાજેતરમાં જ મેળાવેલા હતા. પશ્ચિમનાં પરંપરાગત, સર્વામાન્ય, ને નિર્વિવાદ એવાં રાજકારણ અને ફિલસૂફીની સામે ગાંધીજીને જાણે ઈશ્વરે એક અટપટા પડકારરૂપે મોકલ્યા હોય એમ લાગવા માંડ્યું. પણ ક્યો સાથે તેઓ આરોગ્યના એક તેજકિરણરૂપ પણ હતા, અને એ કિરણે નિરાશાના મોર તિમિરને સૌંસરું બેઠી નાખ્યું. એ વગ્ન સાથે દેખાતી છાંં માંની

માનવી મુશ્કેલ લાગતી હતી આવા અદ્ભુત ને અનૌકિક પુરુષ ખરેખર આપણા યુગમા નીપજ્યા છે એ વાત મનમા પાકી ઊતરતા કેટલોક વખત વાગ્યો આ હકીકત મારા કરતા વધારે સારી કોણ જાણતું હતું? કેમકે મહાત્માજીના સંદેશને સમજી તેનો પ્રચાર કરનાર જે પહેલવહેલા માણસો પશ્ચિમમા નીકળ્યા તેમાંનો એક હું હતો પણ તેઓ ખરેખર આવા લોકોત્તર પુરુષ છે એની ખાતરી જેમ જેમ થવા લાગી, અને ભારતના આ આત્મ જ્ઞાની ગુરૂની અપરિત, ધીરજભરી ને ઉત્તરોત્તર આગળ ધપતી પ્રવૃત્તિ જેમ જેમ દેખાવા ને સમજાવા લાગી, તેમ તેમ પશ્ચિમમાંથી તેમના પ્રત્યે સન્માન અને શ્રદ્ધાનો મોટો પ્રવાહ ઊનટવા લાગ્યો ધણાએ માન્યુ કે જાણે ઈસુ ખ્રિસ્ત જ પાછા આવ્યા છે બીજા કેટલાક સ્વતંત્ર વિચારના હતા તેમને પશ્ચિમના સુધારાની અવ્યવસ્થિત ગતિ જોઈને બેચેની થતી હતી એ સુધારો હવે કોઈ નીતિનિયમને આધારે ચાલતો નથી નવી નવી શોધખોળો કરવાની તેની જે અદ્ભુત પ્રતિભા છે તે અવજો રસ્તે ચડી ગઈ છે, ને એ સુધારાનો જ વિનાશ કરવા બેઠી છે આ સ્થિતિનું અનુભવ કરનાર પેના વિચારકોએ માન્યુ કે ગાંધીજી એ રસો અને ટોલસ્ટોયના નવા અનુભવ છે તેઓ આધુનિક સુધારાના બમો ને અપરાધીની ઝાટકણી કાઢી રહ્યા છે, અને માણસોને કુદરતી જીવન તરફ, સાદી રહેણી તરફ, ને આરોગ્ય તરફ પાછા કરવા સમજાવી રહ્યા છે સરકારોએ તેમના પ્રત્યે દુર્લેક્ષ કરી તેમની અગણના કરનારો દોષ કયો? પણ લોકસમૂહને તો લાગ્યુ કે આ આપણા પરમ મિત્ર ને સહોદર છે અહીં સ્વીડનમાં ગામડાના ને પડોડામાં વસનારા ગરીબ બેડૂતોના મનમા તેમજો પોતાને વિષે જે શુદ્ધ પરિત્ર પ્રેમ પ્રગળ્યો તે મેં નજરે નિહાળ્યો છે

ઈસુના ગિરિપ્રવચનની પેઠે ગાંધીજીનો જ્ઞાન અને પ્રેમનો અદેશો અગણિત હતા માણસોના હૃદયમા ઊતર્યો છે ખરો તોપણ જે જગતે પોતાનું જીવન શુદ્ધ અને વિનાશને અર્પણ કરી દીધું છે તે જગતના ભાસિતો કમ એ સંદેશાથી બદલાશે એમ ગાંધીજીએ માન્યુ નહોતું અર્થિનનો સિદ્ધાન્ત રાજકારણમા લાગુ પડવાને માટે આજે યુરોપમા ફેલાયેલું છે તેના ખરતા બહુ જુદી જાનનું નૈનિક વાતાવરણ જોઈએ એ સિદ્ધાન્ત પૂરેપૂરો પાર વિનાનો ને એકધારો આપખોજ માગે છે પણ આજે જ્યારે આપખુ-

સરમુખલારોના નવા તન્ત્રોની ભીષણતા જગતમા વધતી જાય છે, અને તેની અસર કરોડો માણસોના લોહીમા રહી ગયેલી છે, તેવે વખતે આવા આપભોગ અને આત્મબલિદાનને સફળતા મળવાનો સંભવ નથી પ્રજાઓને વસમા દુ ખો ને વિટબણાઓ ધણા લાખા કાળ લગી ભોગનવા પડશે સાર પડીજ આવા આપભોગોનું તેજ સંયોદ અસર પાડી શકશે, સાર પડેલા એની અસર પડવાની શક્યતા નથી, ને આશા પણ નથી એ પ્રજાઓમા ગાંધીજીના જેવી શ્રદ્ધા ન હોય, ને એ શ્રદ્ધા તેમને ટકાવી રાખતી ને ઉન્નત કરતી ન હોય ત્યાં લગી એ પ્રજાઓમા દહ અને મહામ રહેવા જેટલું શક્તાતન પણ આવવાનું નથી પશ્ચિમના મોટા ભાગના લોકોમા આ શ્રદ્ધાનો અભાવ જોનામા આવે છે — પ્રજામા તેમજ તેના આગેવાનોમા અને જે નવા રાષ્ટ્રવાદી કે ક્રાન્તિવાદી સપ્રદાયો નીકળે છે તે તો હિંસાના જનક છે યુરોપની પ્રજાઓનું સૌથી તાકીદનું કામ એ છે કે તેમના નાગરિક તરીકેના અધિકારો, તેમની રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા, અને તેમની જિંદગી સુદ્ધા ઉપર આજે ફાસિસ્ટ અને જાતીય ગર્વવાળા સંયુક્ત રાજ્યોની સર્વભક્ષી સામ્રાજ્ય શાહીઓના હુમલાનો જે ભય ઝૂંભી રહ્યો છે તેની સામે પોતાની રક્ષા કરવી એ પ્રજાઓ જો રાજકાળમા પોતાને કરવાનું કામ છોડીને બેસી જશે, અને રાજસત્તા પેલા સામ્રાજ્યવાદી રાજ્યોના હાથમા જવા દેશે, તો તેને પરિણામે માનવજાતિને, કદાચ સૈકાઓ સુધી, ગુનામી ભોગનવા વારો જ આવશે આના સંજોગોમા, ગાંધીજીના સિદ્ધાન્તને વિષે અમને ગમે તેટલો આદર હોય તોપણ અમે વ્યવહારમા તેનું આચરણ કરવાની ભલામણ કરી શકતા નથી અમને તો લાગે છે કે યુરોપમા મધ્ય યુગમા મોટા મોટા ખ્રિસ્તી મંઠોએ જે કામ કર્યું તે જ કામ કરનાનું આજે ગાંધીજીના સિદ્ધાન્તને માટે નિમયિયુ છે જાણે એમરે બિજાળતા મહાત્મરગોનાળા સાગરની વચ્ચે આવેના એક ટાપુ પર સચવાઈ હોય, એમ આ ખ્રિસ્તી મંઠોની અદર નૈતિક સંસ્કૃતિની શુદ્ધમા શુદ્ધ ને અણુભોલ એવી વસ્તુ — શાન્તિ અને પ્રેમની ભાવના, આત્માની નિર્ભયતા અને સ્વસ્થતા — અખડ અને અણીશુદ્ધ સચવાઈ રહી હતી આ કેવું ભય ને પવિત્ર કામ છે! હું પ્રાર્થુ છું કે અગાઉ જેમ ખ્રિસ્તી સંધોના મહાન સ્થાપકોએ — જેવા કે સત જુનો, સત બરનાઈ, સત ફાન્સીસે — જે કામ કર્યું હતું તેવું ગાંધીજી પણ કરે

કુમારી ડૉ. મોડ રોઈડન

અને આજે માનવજાતિ વિપત્તિ ને ક્રાન્તિનાં મહાવમળો ને વાવાઝોડામાંથી પસાર થઈ રહી છે તેમા તેઓ દેવનગરીની, મનુષ્યોના એકબીજા વિષેના પ્રેમની અને બ્રાતૃભાવની, રક્ષા કરે !

અમે બુદ્ધિજીવીઓ — વૈજ્ઞાનિકો, સાક્ષરો, કલાકારો, ઈશ્વરે અમને આપેલી અલ્પ શક્તિને પણ વિશ્વકુટુંબની સ્થાપના માટે લોકોનાં મનને તૈયાર કરવામાં વાપરનારાઓ, ‘વસુધૈવ કુટુંબકમ્’ ની ભાવનાને માનનારાઓ — અમારા ગુરુ અને ભાઈ ગાંધીજીને પ્રેમ અને પૂજ્યભાવપૂર્વક, સસ્તેદ અને સાદર વદન કરીએ છીએ ભાવિ માનવજાતિને વિષે અમે વિશ્વૈક્યનો, વિશ્વકુટુંબનો જે આદર્શ સેવી રહ્યા છીએ તેને ગાંધીજી હૃદયમાં તેમજ આચરણમાં સિદ્ધ કરી રહ્યા છે

૪૧. એક અંગ્રેજ મહિલાની શ્રદ્ધા

કુમારી ડૉ. મોડ રોઈડન

આજે જગતમાં સર્વોત્તમ ખ્રિસ્તી તે એક હિંદુ છે એમ આપણને ખ્રિસ્તીઓને લાગે — અને લાગે છે જ — એ વિચિત્ર વસ્તુ કહેવાય હું ગાંધીજીનું કામ વધારે ને વધારે નિહાળુ છું ને એમના ઉપદેશો વધારે ને વધારે વાંચુ છું તેમ તેમ મને વધારે ને વધારે અશે એમ લાગતું જાય છે કે આ વાત આવી છે હું જો એમ ઉમેરું તો ગાંધીજીને માફું નહીં લાગે, કે મારે મન ઈશુની સંપૂર્ણતા અજોડ ને અદ્વિતીય છે; હું તો એટલું જ કહું છું — ને કહેવાની મારી ફરજ મને લાગે છે — કે ઈશુના શિષ્યોમાં આજે ગાંધીજીના જેટલો એમની નજીક કોઈ પહોંચેલો નથી

દર અડવાડિયે મારી પામે ‘દરિજન’ના જે અકો આવે છે તે જાણે ગરમ અને નપાણિયા મુઠકમાં નિર્ભય જળ પીરાને મગતું હોય એના જેવા છે યુરોપમાં આજે જે સત્તાલોભી રાજકાગજુ ચાલી ગયું છે તે ખોટી ભાગ્યશીએ ને ઉરકેરે છે ને તેની પાછળ ખોટી દ્વિવચ્છી ગહેવી છે, તે છતાં શાન્તિસ્થાપના માટે કામ કરનારા એકો પણ એની જગમાં ફરફ જનર છે એમાનાં ધન્ય એમ માનના થયા છે કે ‘ન્યાય બાળજરીથી ગ્યાપવો’ શક્ય છે, અને તેમાંથી શાંતિની પણ ગ્યાપના થશે. વગેરે ૫૨, પે વડના ભગવા પશા પડી,

એક ઉપહાસચિત્ર પ્રગટ થયું હતું તે તેઓ ભૂની જાય છે એ ચિત્રમાં એક સ્ત્રીને ગળે ફૂંચે દઈ, મુશ્કેટાટ બાધી, બોલ પર નાખવામાં આવી હતી એક શસ્ત્રસજ્જ માણસ તેના પર ચોકી કરતો જિભો હતો ચિત્રની નીચે લખેલું હતું 'વોરસોમા શાન્તિ' આ લોકો એ પણ ભૂની જાય છે કે ગઈ લગાઈ પડી રશિયા પર જે હુમલા થયા તેને લીધે યોનશેવિક રાજસત્તા વધારે દૃઢમૂન બની જર્મનીને હડધૂત કરવામાં આવ્યું તેને પરિણામે હિટલર સત્તા પર આવ્યો અને છે તુ યુદ્ધ જે 'યુદ્ધનો અંત આણનાને' લગાયું હતું તે પૂરું થયા પછી વીસ વરસે, પહેનાના કરતા પણ વધારે ભીષણ યુદ્ધના ભયંકારા વાગી રહ્યા છે

'હરિજન' મા લખાતા ગાંધીજીના શબ્દો વાચતા આપણે આ નિરર્થક ઘોઘાટ ને ગોટાળામાંથી નીકળાને તેની પાર શુદ્ધ અને ચોખ્ખી હવામાં પહોંચીએ છીએ એ હવા વધારે ચોખ્ખી છે, કેમકે આપણે યુદ્ધના ધૂન અને વાવટોળની પાર જોઈ શકીએ છીએ, અને વધારે શુદ્ધ છે કેમકે એની પાછળ પ્રેરણા શુદ્ધ સત્યનિશ્ચાની રહેલી છે

ગાંધીજી ગોળમેજી પરિષદને માટે નિનાયત આવ્યા ત્યારે તેઓ ગિડહાઉસમાં અમારી આગળ ઐચ્છિક ગરીમાઈ નિમે ભાણુ આપના આવ્યા હતા સભાગૃહ ચિકાર ભરાઈ ગયું હતું ને સૈંકડો માણસો બહાર જાબા હતા ગાંધીજીને માટે આ કેવળ ભાષણનો નિમિત્ત નહોતો, એમના અનુભવની એ વાત હતી તેઓ શું કહે છે એ સાબળવાને અમે કાન માડીને તૈયાર થઈ રહ્યા હતા ભાણુને અંતે ઘણા સમયો પુછાયા કે નીકસાર મહાત્મીજી જયજ આપતા પહેલાં થોભી જતા પાછળથી હ સમજું કે મનુષ્યની ભાષામાં આપી શકાય એવું ના ચોક્કસ ને સાચા જવાબો આપી શકાય એટલા માટે જ જવાબ ગોઠવના તેઓ જરાક થોભી જતા હતા મને યાદ છે તેમ તેમણે કહેતું કે "અફિયન બનવું એ, પહેનહોના તો, શરીર પરથી કપડા ઉતારના જેવું નહીં, પણ હાડકા પરથી માસ ઉતારના જેવું લાગે છે પણ જો તમે મને પૂછો કે 'મિ ગાંધી, તમે તો સુતરાઉ કપડાનો કચ્છ પહેરેનો છે તમે અફિયન છો એમ તમે કેમ કહી શકો?' તો હું જવાબ આપું કે જ્યાં લગી હું સરીર ધારણુ કરું છું ત્યાં લગી મારે એને પ્રશ્નકથી પણ દાખવું તો જોઈએ જ નહીં" તેમણે અતિશય મોહ એવું રિખત કરીને કહ્યું "એ કકડો કાપડ ખમ

અહીં કોઈને મારી પાસેથી લઈ લેવું હોય તો તે લઈ લે હું પોલીસને નહીં બોલાવું!”

બ્રિટિશ સરકાર માન્યાપે મહાત્માજીની સાથે પોલીસોની એક ટુકડી મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી હતી એ પોલીસો બધા એ વખતે ગિરડહાઉસમાં જિલ્લા જિલ્લા ભાષણ સાલગતા હતા તેઓ ઉપરનું વાક્ય સાલગીને ખડખડાટ હસી પડ્યા, ખીજું પણ કોઈ હસવું રોકી શક્યું નહીં

એક વસ્તુ જોઈને ધણા અગ્રેજ લોકોને આનન્દ થયો તેમણે જોયું કે મહાત્માજીમાં પણ આપણા જેવી વિનોદવૃત્તિ છે, અને જે વસ્તુઓ જોઈને આપણે હસીએ છીએ તે જોઈને તેઓ પણ હસે છે મને મારી મોટરમાં થોડેક સુધી એમને ખેસાડી જવાનું માન મળ્યું હતું એ પ્રસંગ પણ મને કેવો યાદ રહી ગયો છે! ગાંધીજીને ખીજી એક જગ્યાએ જવાનું હતું, ત્યાં તેમને હું મારી મોટરમાં લઈ જઈ એમ તેણે કબૂલ કર્યું હતું પણ અમે ગિરડહાઉસમાંથી બહાર આવ્યા ત્યાં તો લોકોનું મોડું ટોળું એમને ઘેરી વળ્યું, અને મને મારી મોટર તરત જડી નહીં લડનની એકેએક મોટર ત્યાં થઈને ચાલી જતી જણાઈ પોતાના હાકનારને આ માન માટે પસંદ કરવામાં આવશે એ આશાએ જાણે તે કાણુલર થોભી જતી દોય એમ લાગતું હતું હવા હંડી ને બેજાણી હતી, ને મહાત્માજીએ કષ્ટિ ઓઢેતું હતું એટલું જ એમને મારે રોકવા ન જોઈએ એ હું હું અપૂર્વક જાણતી હતી મેં કહ્યું “આખી જીજી ગાડીમાં જાઓ મારી ગાડીની વાટ ન જોરો” તેઓ કહે “હું તો તમારી ગાડીની જ વાટ જોઈશ” મને જાણે મુગટ મળ્યો હોય એટલો આનન્દ થયો! મને ઈશ્વરના એક અનુયાયીના શબ્દો યાદ આવ્યા “અફિયન પ્રતિભા વા સત્યામદને અગે છે સિત્તેર વગમની જિંદગીના અનુભવમાં અનેક મ્થો વેળા પડી પડે તેઓ અદિમક પ્રતિભામાં માને છે, એમનું જ નહીં પણ દિવસે દિવસે તેમની એને વિશેની શ્રદ્ધા વધતી જાય છે આ હખીકનના

જનને આજે ગાંધીજીની જે ઉપયોગિતા છે તે તો બેરૂઝ અદિમક પ્રતિભા વા સત્યામદને અગે છે સિત્તેર વગમની જિંદગીના અનુભવમાં અનેક મ્થો વેળા પડી પડે તેઓ અદિમક પ્રતિભામાં માને છે, એમનું જ નહીં પણ દિવસે દિવસે તેમની એને વિશેની શ્રદ્ધા વધતી જાય છે આ હખીકનના

માનથી એકલું હિંદુસ્તાન જ નહીં, પણ આખું જગત હજુયે કદાચ ઊગરશે આ મુદ્દા વિષે તેમને સનાલો પુઝાય છે ત્યારે તેમના જવાબ હું અતિશય આશ્ચર્યથી વાચુ છું, કેમકે સુરોપમા જે ઝેરવેર ને હિંસા ચાલી રહેલા છે તેનાથી હું ગુણગારી રહી છું

સૌથી અધિક તો હું એક સ્ત્રી તરીકે આ મહાત્માની પાસેથી વધારેમા વધારે આશા રાખુ છું

‘હરિજન’ના કેટલાક તાગ્મ અક્રમા, જેવો સનાલ આ દેશમાં સ્ત્રીપુરુષોને ઘણીનાર પુઝાય છે તેવો જ ગાંધીજીને પણ પૂછવામાં આવ્યો છે સ્ત્રી પર શિયળલગનો પ્રસંગ આવી પડે ત્યારે તેણે શું કરવું ? મહાત્માજી એનો શો જવાબ દેશે ? તેઓ કઈ ઉડાઉ જવાબ આપશે ? તેઓ શું એમ કહેશે કે ‘હું સ્ત્રી નથી, એટલે સ્ત્રીઓની વતી જવાબ ન આપી શકું ? અથવા ? તેઓ કેવો જવાબ આપશે ?

તેઓ તો કહે છે કે એના સન્નિગોમાં સ્ત્રીએ સામનો કરવો જોઈએ, જીવ જતા સુધી સામનો કરવો જોઈએ, પણ તેમ કરવામાં તે હિંસા ન વાપરે હું ગાંધીજીને સ્ત્રીઓની વતી વદન કરુ છું સ્ત્રીની નામરજી હોવા છતાં તેના શિયળનો લગ થઈ શકે છે, એટલા માટે શિયળની બાબતમાં સ્ત્રીની સ્થિતિ પુરુષના કરતા જુદી છે, એવો આસુરી વિચાર સાધારણ રીતે, ઠેરઠેર, શીખનામાં આવે છે એ વિચાર ગાંધીજીના આ જવાબથી હણાય છે એ વિચાર સાચો નથી કાંઈ પણ સ્ત્રી કે પુરુષને બીજું કાંઈ માણસ કંઈ કરે તેનાથી તેની લાજ લૂગતી નથી આપણે પોતે જ આપણી લાજ લૂગીએ છીએ કેટલીક વસ્તુઓ એવી ખસસ છે જે મોત કરતાંયે ખૂરી છે, અને લાજ લૂગવી એ એમાની એક છે પણ બીજા કાંઈના કામથી કે ઇચ્છાથી કંઈ માણસની લાજ લૂગતી નથી આવો જવાબ આપનાની હિંમત ગાંધીજી સિવાય બીજા કોણે લીડી છે ? સર્વ સ્ત્રીઓએ તેને માટે તેમને માન આપવું ઘટે છે

તેઓ આ વાત દુનિયાને મળે ઉતારી શકશે ખરા ? પશ્ચિમમાં તો લોકોને પશુબળા યા શસ્ત્રબળ પર ભારે આરથા છે મહાત્માજીનો તેમના દેશબાદ્ધો પર જે પ્રભાવ છે તેને તોડી પાડવામાં, યા તો શસ્ત્રબળનો સામનો શસ્ત્રબળથી જ

વાઈકાર્ટ સંમુચ્ચલ

કરી શકાય એવો વિચાર તેમના મનમાં હસાવનામાં, જે પશ્ચિમની આ શ્રદ્ધા સફળ નીવડે તો શુ થાય ? એનો વિચાર કરતા મન સમસમી ઊઠે છે તો હિંદુસ્તાનની જ નહીં પણ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ને આખી દુનિયાની દુર્દશા થશે એકલા યુરોપમાં જ નહીં, ઉત્તર ને દક્ષિણ અમેરિકામાં જ નહીં, પણ પૂર્વમાં પણ, જપાનમાં જ નહીં પણ કનફ્યુશિયસને અનુસરનાર શાન્તિવાદી ચીનમાં પણ લોકોના મનમાં હિંસા વિષેની આસ્થા વધતી જાય છે હિંદુસ્તાન એ શ્રદ્ધા ટકાવી શકશે ખરું ? જાદવાસ્થળોમાં ઊતરેના જગતમાં તે એકલુ આ સત્યને વાગી રહેશે ને આપણને પ્રકાશ બતાવશે ખરું ? તે જે આટલું કરશે તો તો દુનિયા ઊગરના નહીં તો — ?
હે હિંદુસ્તાન, તું ડગીશ નહીં !

૪૨. સાચા નેતૃત્વનાં ફળ

વાઈકાર્ટ સંમુચ્ચલ

કેટલીકવાર ગાંધીજી એવા કામો કરે છે ને એના શબ્દો બોલે છે કે હું ચિંતાર્થ જાઉં છું મને એમાં અશુદ્ધિ ને અવગાઈ દેખાય છે ધણીનાર મને લાગે છે જાણે હું એમના પક્ષમાં નથી પણ એમનો વિરોધી છું. છતાં એ બધો વખત મારી એની ખાતરી હોય છે કે આ એક પુરુષ એવા છે જે સર્વજ્ઞ સત્યનિષ્ઠ ને અતિશય આપભોગ વડે, એક યા બીજો રત્ને ચાનીને પણ, સારા ધોયની સિદ્ધિને માટે તનમનથી અથાગ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

જગતે તેના મહાપુરુષોને પિછાનવા ઘટે છે, તેના મહાન સેવકો પ્રત્યે ઉપમાર દર્શાવેા ઘટે છે ‘ મરેનાને ફૂલ, ને જીવતાને કાળા, ’ એ વચન કોઈ ક્યદામાં કહ્યું છે જીવના માણસો જ્યારે લાયક હોય ત્યારે આપણે તેમને પણ કેવીકેવાર ફૂલની માળા પહેરાવવી ઘટે છે.

ગાંધીજીએ તેમની લાખી જિંદગીમાં હિંદની — અને હિંદ મારફતે આખા જગતની — ધણી સેવાઓ કરી છે એમાની તપ્ત સેવા અનુધી મોતી છે.

તેમણે રાક સ્વભાવનાની એક પ્રજાને પોતાની સામે જોઈ જિતાવું પરાધીન બનવું, પાંચત અશિક્ષિત, વહેમી ને ગરીબ રહેલું, એને હિંદની અમરિત પ્રજા પેન્થુ ઈશ્વરનિર્મિત ભાવિ અમજની ફની એ બૂતકાળના

કાર્યોનું કળ છે ને વર્તમાનકાળના કપરા સન્નેગોમાં એ ભોગવ્યા વિના છૂટકો નથી, એમ માનીને એ પ્રજા મન વાળતી હતી એ મનોદશા પંચટવાની હિલચાલના નેતા તરીકે ગાંધીજી આગળ આવ્યા તે વેળાએ તો એ હિલચાલ નાની હતી ને માડ ટગમચુ ચાલતી હતી તેમના શુભોચ્ચે તેમને થોડા જ સમયમાં અગ્રસ્થાન અપાવ્યું એમનાંમાં આધ્યાત્મિક ઉત્સાહ અને રાજદ્વારી શાણપણ એ બેનો સયોગ હતો એવો સયોગ વિરલ હોય છે ખરો. પણ તે જ્યારે દેખા દે છે ત્યારે તે કરોડો માણસોના દિલને હલાવે છે ને મોટા મોટા વિજયો મેળવે છે.

ગાંધીજીએ હિંદીઓને શીખવ્યું ટટાર જિલ્લા રહેતા, આખ જિંવી કરતા, આની પડેલા સન્નેગોને ઠરેલ આખે જોતા ને તેનો સામનો કરતા ગાંધીજીએ એમની પ્રજાને શીખવ્યું કે જૂલુતકાળનો અભ્યાસ કરવો ખરો, પણ તેમાં ગરકાવ થઈ જવું નહીં, માત્ર તેમાંથી જે પાઠ શીખવા જેવો હોય તે શીખી લેવો તેમણે એ પ્રજાને શીખવ્યું કે વર્તમાનકાળને મજબૂત પકડી રાખવો જેથી ભવિષ્યનું ઘડતર ધારી રીતે થઈ શકે એમણે એમ પણ જતાવ્યું કે આ ગૌરવની વૃદ્ધિમાં, આ પ્રજાગતર પ્રયત્નમાં, હિંદની સ્ત્રીઓ પણ ભાગ લે એ બહુ જ જરૂરનું છે.

અંગ્રેજોને સ્વમાનવાળી પ્રજા છે એટલા જ માટે અમે બીજાઓના સ્વમાન વિષે આદર ધરાવીએ છીએ ગયા થોડાક વરસમાં વાદવિવાદ ને લગાઈ ઘણા ચાલ્યા છે, છતાં હું બેધડકપણે કહું છું કે બ્રિટિશ પ્રજાના મનમાં હિંદી પ્રજાને વિષે, તેમના સમાગમના સંકડે વરસમાં અગાઉ કદી ન હતો એજો સાચો આદર છે.

માનવજાતિનો જીવો ભાગ હિંદમાં વસે છે માનવકુળના આ મોટા ભાગનો દરજ્જો વધારવામાં, તેના મનમાં આત્મગૌરવની ભાવના પેદા કરવામાં, બીજા ટાઈ પણ માણસના કરતા વધારે મદદ ગાંધીજીએ કરી છે તેને માટે હિંદે તેમનો આભાર માનવો જોઈએ બ્રિટને પણ માનવો જોઈએ અને સમગ્ર જગત, જે આડકતરી રીતે ને આખરે આનો લાભ મેળવે છે, તેણે પણ ગાંધીજીના ઝગલુનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

હિંદમાં ચાલેલી હિલચાલ કેટલાક ભીષણ યુનાઓ ને અસાચારોથી દુષિત થઈ હતી ખરી પણ તે, ગાંધીજીની ઉદ્ધરણીથી કદી નદી એ

અસાચારો તો એમની લાગણીભરી મિનતીઓનો ખુલ્લો અનાદર કરીને કરનામા આવ્યા હતા

એમના નામને મિખ્યાત કરનારી ખીજી મહાસિદ્ધિ એ છે કે સ્વરાજ રૂપી સાધ્ય અને અહિંસા રૂપી સાધન એ બેનો સયોગ તેઓ સફળતાપૂર્વક સાધી શક્યા છે વિરોધ કરવો, સમજાવટનો ઉપાય અજમાવી જોવો, તે કામ ન આવે તો જરૂર પડે આશ્રય કરવો પણ પશુપગ ન વાપરવું વિરોધીઓના જીવ ન લેના, અસાચાર ન કરવા, સશસ્ત્ર બગવો ન કરવો—એ એમનો સદેશ હતો અને છે હિંદુસ્તાનમાં આવી નીતિ લોકોના સ્વભાવને બધેમેસતી આવે છે તેમાં ધણા આપભોગની જરૂર પડે છે ખરી, પણ તે આપવાને એ લોકો હમેશા તૈયાર હોય છે એમની ન્યાયવૃત્તિને પણ આ રીત રહે છે વળી એ રીત ધર્મને પણ અનુકૂળ છે

ગાંધીજીની ત્રીજી સેના તે હરિજનોને કાળે તેમણે જોશભેર ઉપાડેલી કુમેશ તેમણે એ સવાનને હિંદી રાજકારણમાં મોખરે આણ્યો છે, અને તેને સફળતાને પન્થે ધણા આગળ વધાર્યો છે રૂઢિપૂજકોના જાક્કી ને હકીલા વિરોધની સામે ધર્મને તેમણે આ કરોડો દુખી લોકોની સ્થિતિ સુધારવાનો અથાગ ને અપરિત પ્રયત્ન કર્યો છે, અને હિંદુસ્તાનને માથેથી આ કનક ધોઈ કાઢી તેને સુધરેના દેશોમાં તેને યોગ્ય એવું અગ્રસ્થાન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે

એક મહાપ્રજ્વળની લાગના ઉત્તન કરનામાં ને તેનું આત્મગૌરવ વધારવામાં આગેવાની, કેવળ આત્માના બગ વડે, અને શસ્ત્રમગની પશુતા મિના, રાજકાજમાં મોટામાં મોટા પગિણામ સાધી શકાય છે, એમ આજની તેમજ આવતી કાલની દુનિયાને દેખાડી આપવામાં આગેવાની, અન્યાયના ભોગ ધર્મ પડેના કરોડો માણુઓનો સૈકાજીની અવદસામાંથી ઉદ્ધાર કરવામાં આગેવાની — આના જોટની સિદ્ધિ પોતે મેળવ્યાનું દર્શન, પોતાના સિત્તેર વગસના દત્તિદાસ પર નજર નાખતા, આ જીવના માણુસને ધર્મ શકે એમ છે ?

આવા પત્રાદર્શનની આ ધડીએ ગાંધીજી સન્તોષ લઈ શકે એમ છે ખીજીઓ પણ તેમને ચરણે વંના કરે તેમને અણીદાર કાંગ તો ધણીવર વાગ્યા છે, ને તેમાં ઉજરગ્ર તેમને ધા પિત્ત ભગવા છે હવે આપણે કૃતજ્ઞતા રૂપી ખુખેનો ઉપદાર તેમને ચરણે ધરવો ધટે છે

૪૩. ગોળમેજી પરિષદનાં સ્મરણો

વાઈકાજિંટ સંકી

હું ગાંધીજીને પહેલીવાર ૧૯૩૧ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૬ મીએ મળ્યો. હિંદી ગોળમેજી પરિષદની સમૂહતન્ત્ર બધારણ સમિતિની બેઠકોમાં અમે મહિનાઓ લગી રોજ જોડાજોડ બેસતા. પછી તો તેઓ હિંદુસ્તાન પાછા ગયા, ને ત્યારપછી હું તેમને કદી મળ્યો નથી. ઘણી ગરમાગરમ ચર્ચાઓમાં ને ઘણી ચિંતાકરી પબ્લોમાં કોઈ માણસની જોડે આપણને બેસવાનું આવે, તો આપણને કા તો તેને વિષે અનુરાગ પેદા થાય, અથવા તો અણુગમો હું આશા રાખું છું કે મારી ગણતરી ગાંધીજીના એક મિત્ર તરીકે કરવામાં આવશે.

તેઓ ગોળમેજી પરિષદમાં હાજરી આપવાને વિલાયત આવ્યા હતા લડનમાં ડોરચેસ્ટર હોટેલમાં અમારી પહેલવહેલી મુલાકાત થઈ તેઓ આવવાના છે એવી અકવા ફેલાઈ હતી, એટલે લોકોના મોટાં ટોળા બહાર રાહ જોતાં બિઠા હતા. તેમની કાયા નાની હતી, ને તેમણે સ્વચ્છ શુભ વસ્ત્ર ઓઢેલું હતું, પણ તેમને પોતાના ગૌરવનું ને પોતાની પ્રતિષ્ઠાનું જ્ઞાન હોય એવી રીતે તેઓ ચાલતા હતા. તેમનો દેખાવ આકર્ષક હતો. પણ મને સૌથી આકર્ષક લાગી તે તો એમની મોંની ને તેમની આંખો. એ આંખોમાંથી એમના અંતરમાં ચાલતા વિચારોની ને તેમની પ્રતીતિઓની અંગૂઠ કરી શકાય એમ હતું.

હું સમૂહતન્ત્ર બધારણ સમિતિનો પ્રમુખ નિભાયેલો હતો. એટલે ગાંધીજીની સાથે પરિચયિતિની ચર્ચા કરવા માટે ચોરડાના એક દૂરના ખૂણામાં જવાનું મને કહેવામાં આવ્યું. તેમણે પોતાના વિચારો સારી પેઠે લખાણથી કહી બતાવ્યા. તેમણે હિંદુસ્તાનના હલકા દરજ્જા વિષે ફરિયાદ કરી પણ તેમના કહેવા પ્રમાણે સરકારી તન્ત્રની પાછળ જે ભારે ખર્ચ થાય છે ને તેને લીધે ગરીબો પર કર નખાય છે, તેને વિષે તેમને વધારેમાં વધારે ચિંતા થતી હતી એમ દેખાઈ આવ્યું. અમારી આખી વાતચીત દરમિયાન ગરીબો વિશેની એમની દ્રઢ એ એમનો મુખ્ય વિષય હતો. હિંદુસ્તાનના ગ્રામ રાસીઓના બાવિ વિશે તેમને વિશેષ કાળજી હતી, અને વધારેપડતા મિલો ને કારખાના ચાલે તો તેનું પરિણામ માફુ આવવાનું એમ તેઓ માનતા હતા. તેમણે

વાઈકાઉટ સેકી

સલામત પ્રિયેના પોતાના નિયારો મને જણાવ્યા, અને દેશના રક્ષણનો સવાલ આગ્યો ત્યારે તેમણે અહિંસાના હિંદુ સિદ્ધાન્ત પ્રિયે ખાસ ભાર દીધો.

સમિતિની પહેલી મેટ ૧૪ મી અપ્રિલે લડનમાં સેન્ટ જેમ્સના મહેનમાં થઈ ગાંધીજીનો મૌનવાર હતો એટલે તેઓ એક પણ શબ્દ બોલ્યા નહીં. ૧૫મી ને મંગળવારે તેમણે પહેલું ભાષણ આપ્યું અને પ્રિયે મેં તે વખતે નોંધ કરેલી “ગાંધીજી બહુ ધીમેથી ને વિચારપૂર્વક, મિનિટના ૫૭ શબ્દની ઝડપે, બોલ્યા તેઓ કશી નોંધ વિના લગભગ કયાં વાર બોલ્યા ભાણુ શરૂ કરતા પહેલા હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરતા જણાયેના તેઓ મારી જોગજોડ બેસા હતા તેમણે અપન ને કહ્યું પહેરેના હતા, ને મોટી ઘોળા શાન કે ધાબળા ઓઢેની હતી” તેમણે હિંદુસ્તાનને માટે સ્વરાજ માગ્યું, અને લશ્કર તથા નાણા પર અકુશ માગ્યો એ પરિપક્વ શારીરિક ને માનસિક શ્રમ ગાંધીજી કેવી રીતે વેળી શક્યા એનું મને હમેશા અતિશય આશ્ચર્ય થયું છે તેઓ કદી ચૂપ્પા વિના શરૂઆતથી આવતા ને તે દિનસનું શમમજ પૂરું થાય ત્યાં લગી બેસતા એ વખતની કરેલી મારી એક નોંધ પછી જણાય છે કે કેટલાક દિવસોએ તો ૮૦ હજાર જેટલા શબ્દો પરિવર્તમાં બોલાયેતા.

પણ ગાંધીજીનું ખરું કામ તો પચિસ ઘોડાકે રખત માટે મોકૂફ રહી સારેજ શરૂ થયું ગતે મોડા સુધી, ને સમારે વહેના જાળને, તેઓ જુદા જુદા વર્ગના લોકો જોડે વાતચીતો ને ચર્ચાઓ કરતા, અને તેમને પોતાના મન તરફ વાગસ પ્રપ્ત કરતા વગ્ર પ્રધાનો ને અરમુખત્યારો પામે પોતાની પ્રગતના લોકો પામે પોતાના નિયારો કમૂન કરાવવાના સાધનો ને તકો પટેના દેય છે પણ જેણે પોતાના પ્રયત્ન ને આચરણ વડે પોતાના જીવનમગ્નમાં જ આગલા કરોડો માણસોને પોતાના પક્ષમાં મેળવી લીધાં હોય, એવો મગ્ન મોંઘીજી મિત્રાઈ બીજા કોઈનો મગ્નો કે કેમ એ સંગ્રામનું છે.

અનેકવાર તેઓ અંતરમાંથી જાણતા અવાજથી દોરાતા હોય એમ દેખાતું હતું. જગતના ઇતિહાસમાં જુદા જુદા યુગોમાં બીજા મહાપુરુષોને એવો અનુભવ થયો છે. સોક્રેટિસ અને સેન્ટ પોલના દાખલા લો. એવા પુરુષો પાગલ માણસના ભ્રમેને અનુસરતા હોય કે તેમનામાં અત્યંતિક ડહાપણ હોય, તોપણ તેમના સંસર્ગમાં આવનાર માણસો પર તેઓ પ્રભાવ તો પાડે જ છે. ગાંધીજી રાજદ્વારી સંત છે. કેટલીકવાર તેમની માગણી અશક્ય હોય છે, પણ તેઓ હંમેશાં ધર્મપરાયણ રહે છે; અને હિંદુસ્તાન માટે તેમજ ગરીબોને માટે બની શકે તે કરવાની આતુરતા હંમેશાં ધરાવે છે.

મારો પોતાનો અભિપ્રાય આપવો હોય તો હું કહું કે ગાંધીજીના જીવનની પરિસ્થિતિ આવશે ત્યારે સહુ કબૂલ કરશે કે તેમણે કરેલા પ્રયત્નોને પ્રતાપે તેઓ દુનિયાને હતી તેના કરતાં સારી મૂકી ગયા.

૪૪. હિંદુ ધર્મના એક પરમ જ્યોતિર્ધર

ડી. એસ. શર્મા

એક અમેરિકન પ્રવાસીએ એકવાર કહેલું કે ‘હું હિંદુસ્તાન આવ્યો છું ત્રણ વસ્તુ જ્ઞેશને — હિમાલય, તાજમહલ, અને મહાત્મા ગાંધી. આ દેશમાં વસનારા આપણે મહાત્મા ગાંધીની એટલા બધા નજીક છીએ કે એમના વ્યક્તિત્વની ભવ્યતા પૂરી નિહાળી શકતા નથી કે તેમના ‘સત્યના પ્રયોગો’નું જગતના ઇતિહાસમાં શું સ્થાન છે એ મધ્યાર્ધપણે સમજી શકતા નથી. તેમણે પોતે કહ્યું છે કે તેમનો સંદેશો હિંદુસ્તાનમાં, અને હિંદી રાજ-કારણની પરિભાષામાં, અપાયેલો છે ખરો; પણ તેની ઉપયોગિતા આખા જગતને સારુ છે. પણ માનવજનિને સદાચાર અને ધર્મરનિકાની આજ્ઞા કરતાં જિંદી પાયરીએ ચઢાવવાની આખરી નેમ જે પુરુષે રાખી છે તેના જીવનમાં રાજકારણ ઓછામાં ઓછો ભાગ ભજવે છે.

આપણે આપણા પોતાના જમાનામાં હવાઈ વિમાનોના પિતૃગૌ જ્ઞેશ મહત્વની છે; અને જગતના ભાગે પર સંકટો વરસ લગી તેની અસર ધણી વધારે મહત્વની નીવડશે. કેમકે તેમનો સત્યાગ્રહ એ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં વિમાનો ચલાવવાનું શાસ્ત્ર જ છે; બીજું કંઈ નથી. તે જ્યારે મધ્યાર્ધ રૂપમાં

રાષ્ટ્રીય ને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો પરત્વે કરેલો એ આહિંસાનો જ પ્રયોગ છે આ મહાસિદ્ધાન્ત મનુષ્યમા રહેવા દૈવી અશને પ્રિયુક્તિ અપાવવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે એ સિદ્ધાન્તના વિસ્તાર અને અમનને માટે જે ધાર્મિક પૂર્વપીઠિંગા જોઈએ તે જગતમાં હિંદુસ્તાન સિવાય ખીન મઘ પશુ દેશની પાસે નથી તેમના કહેવા પ્રમાણે સ્વરાજ આહિંસા વડે મેળવવાનું છે, અને એ સ્વરાજમાં સર્વ ધર્મો પ્રત્યે સમાન વર્તન થશે, ને સર્વ કોમોને સરખા હકો ને અધિકારો મળશે,—એવી સ્વરાજ વિધેની એમની કલ્પના છે ‘એક સદ્ વિપ્રા બહુષા વદન્તિ’ (સત્ એક છે, તેને વિપ્રો બહુ રીતે વર્ણવે છે) એ હિંદુ ધર્મનો જે સિદ્ધાન્ત છે તે જ ગાંધીજીની સ્વરાજ વિધેની આ કલ્પનામાં રાજકીય રૂપમાં પ્રગટ થાય છે અસ્પૃશ્યતાનિવારણની અને અર્વાચીન જાતિવ્યવસ્થાની અસમાનતાઓ દૂર કરવા માટેની જે હિંન્નયાન તેમણે ઉપાડી છે તેનો ઉદ્દેશ એ જ છે કે વર્ણવ્યવસ્થાની મૂળની વિશુદ્ધિ પાછી સ્થાપવી કેમકે ગાંધીજી માને છે કે વર્ણવ્યવસ્થા એ જગતની મોટામાં મોટી સામ્યવાદી વ્યવસ્થા છે હિંદના ગામડાંમાં રિંટિયા અને હાથસાળની પુનઃસ્થાપના માટે તેઓ ધગશબેર જે વિનતી કરે છે અને આ દેશમાંથી દારૂનો સદંતર બહિષ્કાર કરવા વિધેની તેમની જે દલીલ છે, તે આપણને યાદ દેવડાવે છે કે ભારતીય સંસ્કૃતિનું ખરું સ્વરૂપ કેવું છે, અને એ સ્વરૂપને ગમે તે બોલે સાચવી રાખવાનો આપણો ધર્મ છે વળી, એ બધા ઉપરાંત, તેઓ સર્વ રાજકીય તેમજ સામાજિક પ્રશ્નોને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ વિચારવા ને ઉકેલવા માગે છે, જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં સત્ય અને અહિંસાનો આગ્રહ રાખે છે, અને રોજરોજના જીવનની વીગતોમાં પણ મનુષ્યમાત્રનું આધ્યાત્મિક ઐક્ય સ્વીકારીને વર્તે છે, એ બધાં હિંદુ ધર્મના ઉત્તમોત્તમ અંગો છે આધુનિક જગતમાં પ્રત્યેક છદ્વિયને અતિશય બ્રષ્ટ કરનારી ધણી વસ્તુઓ પડી છે એવા જગતમાં ગાંધીજીએ, તેમના તપોમય જીવન વડે તેમના ઉપવાસો ને વ્રતો વડે, અલ્પચર્ચ તપસ્થાને વૈરાગ્યના પ્રાચીન હિંદુ આદર્શો ટકાવી રાખ્યા છે આમ ગાંધીજી ઉપદેશ અને આચરણ બંને વડે હિંદુ ધર્મનું એવું ભારિ રચનાનો રસ્તો બતાવી રહ્યા છે જે એના ખૂતકાળની ખરેખરી બરોમરી કરે એવું હોય બેશક તેઓ આ ધર્મની મોટામાં મોટી સર્જનશીલ વ્યક્તિઓમાંના એક છે, એ ધર્મના એક પરમ જ્યોતિર્ધર છે, અને તેમના ભાષણો ને વખાણો હિંદુઓના ધર્મમંથોમાં સ્થાન પામ્યા વિના નહીં રહે

૪૫. નાનકડા પણ મહાન

કલેર શેરીડન

આ નાનકડા પણ મહાન એવા મહાત્માને મળ્યા વિના કોઈ પણ માણસને એમના સાચા વ્યક્તિત્વનો ખ્યાલ આવવો અશક્યવત્ છે.

વિલાયતમાં છાંપાંઓ બાણીબૂજીને એમને વિષે ગેરસમજ ફેલાવે છે. એ છાંપાં તેમને જો ખરેખરો ન્યાય કરે, તો હિટલર, મુસોલિની ને સ્ટેલીનના જેટલી મોટી તેમની બહેરાત થાય. મને ઘણીવાર એવો વિચાર આવ્યો છે કે અમુક દિવસે ને અમુક ઘડીએ રેડિયો ચાલતો કરીને આપણે દરિયાપારથી આવતું ધમકીઓ ને ડરામણાંથી ભરેલું ભાષણ સાંભળીએ છીએ, તેને બદલે જગત મહાત્મા ગાંધીનો અવાજ સાંભળી શકું હોત, અને એમના મુખમાંથી કેટલાંક અવિચળ, સનાતન સચો કાને પડવા દેતું હોત, તો કેટલું સારું યાત ! એ ભાષણો કેટલાં જ્ઞાનવર્ધક, કેટલાં સ્ફૂર્તિદાયક નીવડત ! કેમકે એમાં સ્પષ્ટ વિવેચનો હોય છે, આદર્શવાદી વિચારો હોય છે; પણ નથી હોતો દ્વેષ, ને નથી હોતી હિંસાની ધમકીઓ.

લોર્ડ લંડનડરીએ મને પૂછેલું : ‘ગાંધી આપણા લોકો વિષે મનમાં બહુ દ્વેષ રાખે છે?’ એ પ્રશ્ન સાંભળીને મને નવાઈ લાગેલી એ મને યાદ છે.

ગાંધીજી કોઈ પણ વ્યક્તિ કે વર્ગને વિષે દ્વેષ રાખી શકે એવો વિચાર ધરાવવો, એ ગાંધીજીના સ્વભાવ વિષેનું ઘોર અજ્ઞાન સૂચવે છે.

ગોળમેજી પરિષદના દિવસોમાં બહુ નજીકથી એમનું નિરીક્ષણ કરવાનું સહભાગ્ય મને મળ્યું હતું. મારાં બહેનપણી શ્રીમતી સરોજિની નાયડુની મારફતે હું તેમનું પૂતળું બનાવવાની પરવાનગી મેળવી શકી હતી.

એ કામ સહેલું નહોતું. તેઓ પૂતળું કરાવવાને જ ખાસ જેસે એમ તો હતું નહીં. એનું કારણ કાં તો નમ્રતા, કાં તો કામનો અનિશ્ચય બોળે, અથવા તો કલાને વિષે રસનો અભાવ હશે ! કદાચ ત્રણેય કારણ પામુ હોય.

એ પરથી મને લોકનાયક લેનીન યાદ આવ્યા. ૧૯૨૦ માં મોસ્કોમાં કેમલીનમાં તેમના કાર્યાલયમાં મને પ્રવેશ અપાયો ત્યારે તેમણે એવી જ સરતો કરી હતી. આ બે લોકનેનાઓ વચ્ચે અગત્યથી પમાડે એવું સામ્ય છે.

બેની વચ્ચે હિસા અહિસા પરત્વે મતભેદ છે ખરો, છતાં બંને ભારે ધમશવાળા આદર્શવાદીઓ છે.

હું મહાત્માજી સમક્ષ પહેલીવાર ગઈ ત્યારે તેમણે મને કહ્યું (જેમ લેનીને પણ કહેલું) : ‘ખાસ તમને પૂછાવું કરવા દેવા માટે હું તમારી સામે બેસી નહીં શકું. હું મારું કામ કર્યે જઈશ. એવી સ્થિતિમાં તમારથી જે કંઈ કરી શકાય તે કરજો.’

ગાંધીજીએ લોંબા પર બેઠાં બેઠાં રેંટિયો ચલાવવા માંડ્યો. લેનીને એમની ઓફીસની ખુરસીમાં બેઠા બેઠા વાંચવાનું આહુ રાખ્યું હતું.

બન્ને પ્રસંગે મને એ પ્રસિદ્ધ પુરુષોમાં મૂક રોપ ભરેલો લાગ્યો હતો; પણ બન્ને પ્રસંગમાં છેવટે અમારી બન્નેની વચ્ચે પરસ્પર મિત્રતા બંધાઈ હતી એક દિવસ ગાંધીજીએ, લેનીનના જેવા શબ્દોમાં ને તેમના જેવા જ કટાક્ષવાળા સિમત સાથે, કહ્યું :

‘ત્યારે તમે મિ. વિન્સ્ટન ચર્ચીલનાં મસિયાઈ બહેન છો, એમ?’

એ જ જૂની ગમત : વિન્સ્ટનની એક સગી તેમના કટામાં કટા શત્રુની સાથે મિત્રતા બાંધે! ગાંધીજીએ આગળ ચલાવ્યું :

‘તમે જાણો છો કે તમારા ભાઈ મને મળવાની ના પાડે છે? પણ તમને મળતાં મને કેટલો આનંદ થયો છે એ તમે એમને કહેશો કે નહીં?’

લેનીને પણ લગભગ એ જ રીતે કહેલું : ‘તમે તમારા ભાઈને કહેજો...વગેરે.’

બન્ને પુરુષોનાં માથાં જ્યારે ઘડાઈ રહ્યાં ત્યારે મેં દરેકને પૂછેલું : ‘આપને આને વિષે શું લાગે છે? બન્નેએ એક જ જવાબ આપેલો : ‘હું શું જાણું! મારો ચહેરો બરાબર બીતર્યો છે કે નહીં એ હું તો ન જ કહી શકું. ને મને કલાત્મી કશી ગમ નથી. પણ તમે કામ સારું કર્યું લાગે છે!’

આ બેમાંથી કયા પુરુષની છાપ જગત પર વધારે રહી જશે? એ વિચાર મને ઘણીવાર આવે છે.

રશિયાનો વિચાર કરતાં, લેનીને તેના પર કશી છાપ મૂકી હોય એમ દેખાતું નથી, સિવાય કે એક કાચની પેટીમાં સાચી રાખેલો એમનો મૃત દેહ

GANDHI FILM COMMITTEE

Room 305 Top Floor,

૨૦૧

20, Haines Road Mahalakshmi

BOMBAY 11

કલેર શેરીડન

તેઓ મૂકી ગયા છે પણ એ વિષે મત બાધનાનો સમય હજુ આવ્યો ન
કહેવાય ખ્રિસ્તી ધર્મને પ્રચાર પામતા બસો વરસ લાગ્યા દતા
ગાંધીજીનું કામ હજુ ચાલી રહ્યું છે તેમના કામના ફળ આનંદની
શરૂઆત થઈ ચૂકી છે

હું મારું છું કે આ બંને પુરુષોએ જગતને અમર સંદેશો આપેલો છે.
એ સંદેશો એવા છે જે દીન દુખી ને દનિતોને આશા ને ઉત્સાહ આપે છે
એ સંદેશોએ રાક માણસોને તેમના માથા જીયકતા, ને જગતમા પોતાનું
સ્થાન શું છે તે સમજતા, શીખવ્યું છે

ગાંધીજીના સંદેશામાં જે આધ્યાત્મિકતાનો અંશ છે તે એને લવ્યતાની
ઝાંઝીએ પહેાયાડે છે

જેમણે લેનીનની લડતમા પ્રાણ ગુમાવ્યા છે તેઓ વીર લાગે, પણ
જેમણે ગાંધીજીને નામે પ્રાણ પાથર્યા છે તેઓ તો વીર અને રાહીદ બને લાગે છે

અમેરિકાના શિલ્પકાર જો ડેવીડસને પણ ગાંધીજીના માથાની પ્રતિમા
ધડી હતી તેમની સાથે વાત શ્રવાનો પ્રસંગ મને મન્યો હતો જો
ડેવીડસને આપણા જમાનાના ઘણાખરા અગ્રેસર પુરુષોના પૂતળા ધણા છે
બમે એક વાતમા સમન થયા કે એ લોકોને મળતાં અમને નિરાશા બપજ
હતી એ બધાની સાથે પહેરેગીરોની હારો ન હોય, ને તેમણે જૂટવી
પાડેના મહેનોમા તેમને બેઠાડેના ન હોય તો એમાના એ પણ
માણસની હાથ આપણા મન પર ન પડે પણ ગાંધીજી એ સદૃશી
નોખા તરી આવે છે નાનકડા, ઉઘાળ પગવાળા, ને ખાદીથી ઢંઢાયેના
શરીરવાળા આ પુરુષની લવ્ય સાદાઈ મન પર ગડી હાથ પાડે છે તેમના
બલિનવની હાથ એની જાડી પડે છે, તેમને રિરે આપણા મામા એવો
બધો આદર બપજે છે, કે અગે છેનીપર છૂં પગા ત્વાર ને પૂન્યબાવ
પૂરક એમના નાથને સુખન કયું તેમણે મને ખતરી આપી કે તેમને
ધારેધારે મારે રિરે પ્રેમ (પશુ ખિન્નની દમનો) બપજો છે, ને તેઓ
તેમના મિત્રોને શી બધી જતા નથી

રેટિયા તરફ જોઈ રહ્યા છે પણ મને તો એ જાણે જોડા ધ્યાનમાં ઊતરી ગયેના બુદ્ધ હોય એના લાગે છે એમની અવિચળ શાન્તિમાંથી જે મહત્ત્વ વિચારોનો પ્રસાદ નીકળે છે તે જાણે મને દેખાતો હોય, એવું જ્ઞાન મારા મનમાં જાગે છે

એ દિવસોમાં એમની આસપાસ જે દુનિયા હતી તે નાની હતી પણ તેમાં વિનિધતા ઘણી હતી

દરરોજ સવારે દસથી બાર સુધી તેઓ સલાહ લેના આવનારાઓને તથા પ્રશસકોને મળતા તેમને તેઓ હેતુથી ને સહિષ્ણુતાથી આવકાર આપતા પણ પોતાના કાતલમાં ખેન પડવા દેતા નહીં માત્ર એક જ વાર તેઓ મળવા આવનારને આવકાર આપવા ઊભા થયેના હું નથી માનતી કે કોઈ રાજા આવ્યો હોત તો તેઓ ઊભા થયા હોત પણ વિતાયનના એક ઊંચા દરજ્જાના પાદરીને આવકાર આપના તેઓ ઊભા થયા એ પાદરી એક ચોપડી લઈને એમની પાસે આવેના ને ‘અમારે સારા ખ્રિસ્તી થવા માટે શું કરવું?’ એ વિરે લખનાને ગાંધીજીને વિનતી કરેલી

જે માણસો ઘણો વખત બેસી રહેતા અથવા જેમના સનાયોમાં છદ કે આજીજી દેખાતા તેમને તેઓ જે દૃઢતાથી છતા સૌમ્ય રીતે જવાબ કહેતા તેની મારા મન પર ઊંડી છાપ પડેલી

એક ગૃહસ્થ કહેતા હતા કે પોતે દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજીના પરિચયમાં આવ્યા હતા, એ પરિચયની યાદ તે ગાંધીજીને દેવડાવવા માગતા હતા તે કહેવા લાગ્યા

‘દક્ષિણ આફ્રિકામાં આપણે વાતો કરેલી તે તમને યાદ નથી ગાંધીજી?’

‘મને દક્ષિણ આફ્રિકા તો યાદ છે—’

‘ડરબનની હોટેલનો બાજુ તમને યાદ નથી?’

‘મને યાદ છે કે મારે બાગમાં ન જવું એ શરતે મને એ હોટેલમાં પ્રવેશ આપવામાં આવેલો હિંદુ મહેમાન પોતાની ઓરડી બહાર ન કહેફરે તો જ એ લોકો તેને દાખલ કરતા પણ એ વાતમાં કંઈ રસ નથી તમને મળ્યાનો મને આનંદ થાય છે, મિ એ, પણ તમને ઉતાવળ હોય તો હું તમને રોકવા ઇચ્છતો નથી’

કલ્પેર શેરીડન

મિ એને વીવા પડેલા જોઈ મને ખેદ થયો પણ હું નથી માનતી કે ગાંધીજીએ જે પરિચયનો અભાવ બતાવ્યો તેની પાછળ કંઈ વિચાર ન હતો કદાચ એમને 'દક્ષિણ આફ્રિકામાં થયેલી કેટલીક વાતો' યાદ આવી હશે જ

મગના આનંદારાઓની હાર જામેલી હતી, ને ગાંધીજીના શિષ્ય ને મંત્રી એક પછી એક જાણુને ગાંધીજી પાસે મોકલતા હતા બીજા મુનાકાતી તે સરસ પોશાકનાળા એક અગ્રેજ હતા મહાત્માજીએ એમને અતિશય રનેહથી આવકાર આપ્યો પણ ઈંગ્લંડની આમોહના ને લીનોતરીથી વાત આગળ ન વધી એ ગૃહસ્થ ડાક્ટર હતા, અને પૂનામાં ગાંધીજી પર એપેન્ડીસાઈટીસને માટે તાકીદે, મીથુનમત્તીને દીવે, શસ્ત્રક્રિયા કરી એમણે ગાંધીજીનો જીવ બચાવ્યો હતો

ડાક્ટરની પછી એક ફ્રેંચ મહિલા વકીલ આવી ગાંધીજીએ તેને પૂછ્યું 'ફ્રાન્સે હજુ તેની લડાયક વૃત્તિ સાચી રાખી છે કે?' પેલી મહિલા એનો વિરોધ કરવા જરાક ટટાર થઈને કહે 'ગાંધીજી, લડાઈ અમે નહોતી શરૂ કરી અમે તો અમારો બચાવ કરેલો' એ સાંભળીને ગાંધીજીએ સહિષ્ણુતા પૂર્વક સહેજ સ્મિત કર્યું

પછી આવ્યા ગરમ પક્ષના એક જાપાની તત્ત્વી જે જે પ્રશ્ન પૂછવાની તાલાવેલી મારા પોતાના મનમાં થતી હતી તે દરેક પ્રશ્ન ચર્ચા માટે રજૂ થયો તત્ત્વીની પાસે બહુ ચોકસ દલીલો હતી ગાંધીજીની પાસે દરેક દલીલને માટે જવાબ હતો, તેમના જવાબ ચોકસ ને સન્તોષકારક હતા

તત્ત્વીનું કામ પતી ગયું એટલે અમેરિખન હબર્મી નેતા પૉલ રોમસનની પત્ની આની ગાંધીજીના પગ આગળ બોલ પર બેઠી, ને અમેરિકાના હબર્મી પ્રશ્ન વિષે તેમનો મત પૂછવા લાગી એ પ્રશ્નનો વિચાર મહાત્માજીને અગાઉ કરવો પડ્યો હોય એમ ન લાગ્યું પણ શ્રીમતી રોમસને તો આકાશ રજૂ કર્યા, અને પૂછ્યું 'કેક દિવસ હબર્મીઓની શક્તિ ને સત્તા ગોરાઓ કરતા વધી જશે એમ આપ માનો છો ખરા?'

- ગાંધીજીએ ના પાડી પણ પેની બહેને તો સવાયો ચાનુ રાખ્યા 'અમે ગોરાઓ જોડે લળા એકાકાર થઈ જઈશું એમ આપ માનો છો?'

‘કદાચ—’

‘પછી—?’

‘પછી હુબસીઓનો સવાય નહીં રહે’

એકાએક એક જર્મન યુવતી ખબર આપ્યા વિના જ ચાલી આવી મહાત્માજીની સાથે એનો એટલો સારો પરિચય દેખાતો હતો કે એને શિષ્ટ ચારની જરૂર ન લાગી ગાંધીજીએ રેડિયો અટકાવ્યો, અને પોતાનો પાતળો, નરમ હાથ લખાવ્યો પેલી બહેને એ હાથ પોતાના બને હાથમા લીધો, ને એ બંને કોઈ પવિત્ર અવશેષ હોય એમ એને પકડી રાખ્યો.

ગાંધીજીએ પૂછ્યું ‘તમે જર્મની પાછા જાઓ છો?’

પેલી બહેને માથું નમાવ્યું, તેના હોઠ ફરક્યા, પણ તેણે જવાબ દીધો નહીં તેની આખમા આસુ હતા.

તેણે નિદાય લેતા એક કમલ પાછળ ભર્યું તેના હાથ હજી લમાવેલા હતા તેની આખો ગાંધીજી પર હજી ઠરી રહી હતી. તે બંને ભારે હર્ષ અનુભવતી હતી પછી તેણે ડસકું ભર્યું, ને ચાલી ગઈ.

આગાખાનનો સંદેશો લઈને એક પાંચડીવાળા ગૃહસ્થ આવ્યા ‘બહુ જરૂરની વાત છે ના આગાખાન આશા રાખે છે કે આપ લનાદીની સંસના કમૂલ રાખશે.’

પછી એક હિંદુ વિદ્યાર્થી એની અમેરિકન પત્નીને લઈને આવ્યો ગાંધીજીએ એ યુવતી તરફ નજર નાખી તેને જોઈ લીધી, ને યુનાનને પૂછ્યું તમારા પત્નીને તમે હિંદુસ્તાન લઈ જવાના છો?’

પેનાએ હા તો પાડી, પણ એમા જરા ગલરાટ હોય એવો ભાસ મને થયો એની પત્ની મુઘ્ધ ને અચળ હતી, ને તેનો આત્મવિશ્વાસ દેખાઈ આવતો હતો તેણે પૂછ્યું તમે અમેરિકા ક્યારે આવો છો, મહાત્માજી?’

‘હજી હમણા નહીં—’

‘તમને જોનાને ત્યાં દરેક માણસ તનપાપડ ચર્ચિ રહ્યું છે.’

મહાત્માજીની આખો જરાક અમકી ‘મારા જોમિયા મિત્રો કહે છે કે મને ત્યાં પ્રાણીસપ્તહાન્યમા મૂકી દેવામા આનશે’ (‘ના, ના’ ના અનાજ, અને હાસ્ય.)

કલેર શેરીડન

પછી મહાત્માજીના ચરિત્રલેખક ચાર્લી એન્ડ્રુઝ આવ્યા, ને શનિ રવિના કાર્યક્રમની વીગતો ચર્ચવા લાગ્યા.

ગાંધીજીએ કહ્યું : 'હા, હા.' તેમનું ધ્યાન તો સૂતરનો તૂટેલો તાર સાંધવામાં હતું.

'અને, બાપુ, આજે સાંજે પંદર બિશોપોની મુલાકાત છે તે બૂલશો નહીં. લંડનના બિશપ સાત વાગે ખાસ તમને મળવા આવવાના છે.'

ગાંધીજીએ ઓંકીને ઊંચું જોયું : 'પણ સાત વાગ્યાની પ્રાર્થનાનું શું?'

મિ. એન્ડ્રુઝે કહ્યું કે એ કાં તો વહેલી કરી લેવી કે મોડી કરવી.

ગાંધીજીએ નિશ્ચય કરી લીધો : 'અહીં આવતાં રસ્તે મોટરમાં કરી લઈશું.'

પશ્ચિમના ધમસાણામાં પૂર્વના તપસ્વીના જીવનનો ક્રમ ટકાવી રાખવો કેટલો કઠણ હતો તે દેખાઈ આવતું હતું. સોમવારના મૌન પર તરણ વાગવાની બીક હંમેશાં રહેતી, અને ઘણા મક્કમ પ્રયત્ન વડે જ મૌનવાર જળવાઈ શકતો. ખેરાકનો વિચાર કરવામાં પણ હંમેશાં ધણો વખત જતો.

એકવાર સાંજના સાતની પ્રાર્થનામાં હાજર રહેવા દેવા માટે મેં આભાર માન્યો, એટલે ગાંધીજીએ કહ્યું : 'એમાં સહુને આવવાની છૂટ છે. પણ તમારે જો સવારની ત્રણની પ્રાર્થનામાં આવવું હોય તો તમે રાતે કિંગ્સલી હોલમાં રહી શકો એવી ગોઠવણ મારા મિત્રો સાથે હું કરીશ. પણ તમારે ઓઢવાનું સાથે લાવવું પડશે, કેમકે ત્યાં અમે અધાં ગરીબ માણસો છીએ.'

કિંગ્સલી હોલ એ મિલમજૂરોની સેવા કરનારું કેન્દ્ર છે. કુમારી મ્યુરીએલ લેસ્ટરે પોતાનું જીવન અને ધન એને સમર્પણ કર્યું છે. કુમારી લેસ્ટરના સેવાકાર્યની કદર બતાવવા માટે ગાંધીજીએ વિલાયતના નિવાસ દરમિયાન કિંગ્સલી હોલની પરોણાગત સ્વીકારવાનું કબૂલ્યું હતું.

એક ધૂમસવાળી ને કક્કડતી ટાટવાળી રાત્રે હું આવી પહોંચી. એક નાનકડી, સફેદ દીવાલોવાળી, ઓરડી મને અપાઈ. ખુદ્દી અગામી પર થઈને એમાં જવાનું હતું. ધોરા પર જન્મેલી શુભવસ્ત્રાચ્છાદિત આદૃતિ તે મીરાંબહેનની હતી. કોઈ શિશ્વીએ ઘડેલી સાંધીની ભર્તિ ન હોય એવો એમનો દેખાવ હતો. એમણે મને ત્રણ વાગ્યાને મુમારે ઊઠાડવાનું વચન આપ્યું.

એ રાત્રિ — એની અનેરી ગૂઢ સુદરતા — હું કદી ભૂલવાની નથી. અડધી ઊંઘની હોય એવી હું ફરનો ઝબ્બો ઓઢીને મીરાંમહેનની પાછળ પાછળ મહાત્માજીની ઓરડીમા ગઈ એ ઓરડી નાની, સફેદ દીરાયોવાળી, ને ઠડીગાર હતી તેઓ જમીન પર પાથરેલી એક પાતળી ગાદી પર, ખાદીથી આચ્છાદિત, બેસ હતા, ને બહુ જ ક્ષીણ અને નિર્મળ લાગતા હતા.

એમના હિંદુ મન્ત્રી આવી પહોંચ્યા દીવો હોયવાયો ખુલ્લા મારણા માધી આણુ, હંકુ, બૂરુ ધૂમસ અદર આવ્યું બે હિંદુ અને એક અંગ્રેજ સાધની સસ્કૃત શ્લોકો બોલવા લાગ્યા અને થયુંહુ જાણે સ્વપ્ન અનુભવી રહી છું.

પાય વાગના આવ્યા એટલે મીરાંમહેને મને ફરી જગાડી એ મહાત્મા જીનો ફરનાનો વખત હતો એમની વાતો સાંભળવી હોય તો તે માટે આ વખત સારામાં સારો ગણાતો.

આ પ્રકારનું જીવન કોઈ બીજી આબોહવામા કદાચ સુન્દર લાગે, અથવા તો કેંઈક ઓછા આકરા કાર્યક્રમની સાથે પણ કદાચ ભલે, એ સાવ દેખીતી વાત હતી લંડનમા એમની રાજકીય અને બીજી પ્રગતિઓમાં મહાત્માજી તેમની ધાર્મિક તપસ્વાનો કાર્યક્રમ ટકાની શકતા હતા એવું કારણ તેમની આધ્યાત્મિક તાલીમજ ગણી શકાય પણ મને તો એરી તાલીમ જરાયે ન હતી એમલે ટાલ, ધૂમસ ને ઉત્તરારથી મારા તો મન, શરીર ને આત્મા સાવ અકુશલ ગયા હતા સારે મહાત્માજી ફરવા નીકળ્યા ત્યાં તેમની પાછળ પાછળ દોડવાથી હું વામ મેળરી શકું એમ ન હતું તેમણે તો ખાદીની શાય ઓઢીને એમલા વેગથી ચાલતા માન્ય કે ધૂમસમા અમે એમનાથી નિપૂટાં ન પડી વર્ષએ એમલા માટે મારે લગભગ દોઢ મુઠ્ઠની પડી! અમારી પાછળ પેના બે અભાગી ડિટેન્ડીવો દાક્તા દાક્તા આવતા સંભળાતા હતા એમને ગાંધીજીની રસ કે તેમના પર એકી કરાની ફરજ સોંપાયેલી હતી!

ગાંધીજીને ગ્લાની ખગર હતી ગતો એક નહેંગની બાજુમા મર્ષને જતો હતો તેઓ તો આખ મીંચીને ખજ એ રરનો માધી રામ્બ રરને માંડ બે જાનુ ચાલી શકે એટલો પડોળો હતો મીરાંમહેને અને અમલ રામેરી કહું ' આ તમારે માટે તક છે ' મને જાણુ જાણુ મદ છે કે અમે ધર્મને

જનરલ સ્મરણ

વિધે વાતો કરી, અને ગાંધીજીએ કહ્યું કે જે માણસોમાં સત્યનિષ્ઠા ને હૃદય-શુદ્ધિ છે, જેમણે દ્વેષ અને ઝેરવેરનો ભાગ ક્યો છે તે માણસો ગમે તે દેશના હોય તોયે એક જ કુટુંબના છે. પણ ગાંધીજી આપણી જોડે વાણીથી બોલે એ ખરેખર જરૂરનું નથી હોતું. એમના સમાગમમાં આવવાથી જ માણસનું મન ઉચ્ચતર કોટિએ ચડે છે.

આજે એ વાતને આઠ વરસ વીતી ગયાં છે. તે વખતની લાગણી ઝાંખી થઈ ગઈ છે અને સ્મૃતિ સ્વપ્નવત્ બની ગઈ છે. છતાં આજે હું સાચેસાચ કહી શકું છું કે ગાંધીજીના પરિચયથી મારામાં કંઈક ફેરફાર થઈ ગયો હતો. જીવન સહેજ વધારે જીવવા લાયક લાગ્યું હતું. કંઈક વસ્તુ — જેને આપણે ખીમ સારા શબ્દને બલાવે પ્રેરણા કહીએ છીએ — તે જીવનમાં દાખલ થઈ હતી.

૪૬. ગાંધીજીની રાજકીય કાર્યપદ્ધતિ

જનરલ સ્મરણ

એક પેઢી પર હું ગાંધીજીનો પ્રતિપક્ષી હતો. એટલે હવે બ્યારે તેઓ બાઈબિલે બતાવેલી સિતેર વરસની આવરદાએ પહોંચે છે ત્યારે હું એ મહારથીને વંદન કરું એ ઉચિત છે. તેઓ સો વરસ જીવ્યા; અને એ વરસોમાં જગતની સેવા કરેા ને મનની શાન્તિ ભોગવેા! તેમની મદાન લોકસેવાની પ્રશંસા કરવામાં, અને તેમના જાયા વ્યક્તિગત ગુણોને વંદન કરવામાં, આ પુસ્તકના ખીમ લેખકો સાથે હું હૃદયપૂર્વક લાગુ છું. ગાંધીજીના જેવા પુરુષો આપણને સહુને સંસારની વ્યર્થતા ને નિરાશાના ભાનમાંથી ઉગારી લે છે; અને આપણે સ્વકર્મ કરતાં થાકતું નહીં એવી પ્રેરણા આપણને આપે છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાનું યુનિયન સ્થપાયું તેના આરંભકાળમાં અમારી વચ્ચે જે સંઘર્ષ થયેલો તેની કથા ગાંધીજીએ પોતે કહી છે તે પ્રસિદ્ધ છે. જે પુરુષને વિશે મને ત્યારે ખુબ ભારેમાં ભારે માન હતું તેમના પ્રતિપક્ષી થવાનું મારે નમીએ લખાયેલું હતું. દક્ષિણ આફ્રિકાના નાના તખ્તના પર એ લાગઈ થઈ તેમાં ગાંધીજીના સ્વભાવના કેટલાક ગુણો તરી આવ્યા; તે દિંદુસ્તાનની તેમની મોટી લડતોમાં વિશેષ અપજનારી દેખાઈ આવ્યા છે. એક વાન એ દેખાઈ આવી છે કે તેમણે દિવસાવ ઉપાડેલી તેને ગ્રામ ગમે તેટલી દહે જ્યા

તેઓ તયાર હતા ખરા, પણ આખરે કામ તો માણસો જોડે લેવાનું છે એ તેઓ કદી ભૂલ્યા નહીં, તેમણે કદી મિળજ ખોયો નહીં કે તેઓ દેખને વશ થયા નહીં, અને આકરીમા આકરી પરિસ્થિતિમા પણ તેમણે પોતાનો સૌમ્ય મિનોદ જાળવી રાખ્યો. સ્વામી, તેમજ સ્વારપછીની, તેમની રીતલાત ને તેમની ભાવના એ આપણા જમાનામા અચિત્ત નિદ્યતા ને પશુતાભ્યાં બળપ્રયોગોથી સાવ નોખી તરી આવે છે.

મારે સાફ કબૂલ કરવું જોઈ એ કે એમની પ્રવૃત્તિઓ તે વખતે મને અકળાવતી જૂની વસાહતોને ભેગી કરીને એક અખડ રાજ્ય સ્થાપવાના નના રાજ્યના તન્ત્રને સમર્થિત કરવાના, અને બોચર સુદ પછી જે ભાગ વશેષો રહ્યા હતા તેમાથી નવું રાષ્ટ્ર પેદા કરવાના કામમા દક્ષિણ આફ્રિકાના નેતાઓ સાથે હું રોકાયેલો હતો એ મહાભારત કામ હતું ને મારી પળેપળ એમા રોકાઈ જતી આ બધી રોકાણોની વચ્ચે એકાએક ગાંધીજીએ એક અતિશય અટપટે પ્રશ્ન ઉપાડ્યો.

દક્ષિણ આફ્રિકામા હિંદીઓનો પ્રશ્ન કેવલાયે વખતથી મૂક્યા કરતો હતો ટ્રાન્સવાલે હિંદીઓના આગમન પર અકુશ મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો નાતાને હિંદીઓ પર નાખેલો એક જૂનો કર હતો તેનો ઉદ્દેશ એ હતો કે હિંદી મજૂરોની ગિરમીટની મુદત પૂરી થયા પછી તેમને સ્વદેશ પાછા જવાનું મન થાય ગાંધીજીએ આ પ્રશ્ન હાથમા લીધો, અને તેમ કરતા તેમણે એક નવી જ કાર્યપદ્ધતિ સ્વીકારી પાછળથી તેમણે હિંદુસ્તાનમા થનાવેલી લડતોમા એ પદ્ધતિને તેમણે જગપ્રસિદ્ધ બનાવી એ પદ્ધતિ એ હતી કે જાણીમૂજને કાયદાનો ભગ કરવો, અને જે કાયદાની સામે વાધો હોય તે તોડનાનો સામુદાયિક સલામત પોતાના અનુયાયીઓ પાસે કરાવો ટ્રાન્સવાલ અને નાતાલ એ બન્ને પ્રાન્તમા મહાઉપાત મચી રહ્યો હિંદીઓની મોટી સખ્યાને ગેરકાયદેસર વર્તન માટે કેદમા પૂરવી પડી ગાંધીજીને પોતાને — બેઠા એમણે ધમ્જેવી તે વસ્તુ — જેવમા થોડોક વખત વિશ્રાન્તિ ને શાન્તિ મળી એમને સારુ તો બધું કામ ધારી યોજના પ્રમાણે પાર બાવું હું કાયદા ને સુયેદશાન્તિનો રક્ષક રહ્યો, એટલે મારે માટે તો કપરી રિયલિ આરી પડી જે કાયદાને લોકોનો સમગ્ર ટેકા ન હતો તે કાયદાનો અમન કરાવું અમર કામ મારે કરવું પણ એ કાયદો ન્યારે રદ કરવો પડ્યો ત્યારે મારે ખીમ

પક્ષનો રોષ વહોરવો પણો ગાંધીજીની તો ધારી મુરાદ પર આવી આ લડતમાં પણ અગત સમન્ધનો અશ નહોતો એમ નહીં, કેમકે ગાંધીજી તેમના કામમાં અગત સ્નેહનો અશ ઉમેર્યા વિના રહેતા જ નથી જેલમાં તેમણે મારે માટે બહુ ઉપયોગી ચપનની જોડ બનાવેલી, તે જેલમાંથી છૂટતા તેમણે મને બેઠા આપી! સારપત્રી મેં ઘણા વરસ એ ચપન પહેર્યો છે, જોકે મને લાગ્યું તો છે જ કે હું આના મહાપુરુષના જોડમાં જોભો રહેવાને લાયક નથી ગમે તેમ પણ અમે દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવો સ્નેહસમન્ધ ટકાવીને રહેના એમાં દ્રેષ કે અગત વૈમનમ્બનો ભાવ ન હતો માણસાઈની લાગણીનો અભાવ ન હતો અને જ્યારે લડાઈ પૂરી થઈ ત્યારે વાતાવરણ એવું થઈ રહ્યું જેમાં સારી સુનેહ થઈ રાખી ગાંધીજીએ ને મેં જે કરાર કેર્યો તેને પાનમિન્ટે મનુર ગણ્યો, અને તેને લીધે બે ડામોની વચ્ચે ઘણા વરસ લગી શન્તિ ટકી રહી તેમણે દક્ષિણ આફ્રિકા છોડ્યું પોતાનું લગીરથ કામ ઉપાડના, અને વર્તમાન યુગના હિંદી ઇતિહાસમાં જેનો જ્ઞેદો નથી એટલે અતો એ મહાન દેશની પ્રજા પર પોતાની ભાવના ને પોતાના વ્યક્તિત્વની નાપ પાડના, તેઓ હિંદુસ્તાન ગયા ત્યાં તેમણે જે લડતો ચલાવી તેમાં મોટે ભાગે એમણે એજ કાર્યપદ્ધતિનો પ્રયોગ કર્યો જે તેઓ દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદી સવાનને અગેની અમારી લાઈમાં શીખ્યા હતા દક્ષિણ આફ્રિકા તેમને મોટે ખરેખર વિદ્યાનય સમાન નીવડ્યું.

નેતા સરકારને તેના કામોની અયોગ્યતા બતાવી આપવાને સારુ લાઘણ કરીને જીવ આપે, એવી કલ્પના હું કરી શકતો નથી પણ અહીં તો આપણે એક વિચિત્ર પ્રદેશમાં છીએ, જે લોકસાસનની રીતોથી તેમજ પશ્ચિમના સુધારાની રીતરસમથી બહુ દૂર પડેલો છે હું માનું છું કે ગાંધીજીના આ સાધનનો કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરવા જેવો છે હું અહીં તો એની સહેજસાજ ચર્ચા જ કરી શકું એમ છું

આ વસ્તુ હિંદી આચારવિચારના ક્ષેત્રમાં સાચ નવી નથી હિંદુસ્તાનમાં એવો રિવાજ પ્રચલિત જણાય છે કે દેણુદાર પૈસા આપવામાં ઢીન કરતો હોય તો લેણુદાર, દેણુદારને હું ખ દઈને નહીં પણ પોતે હું ખ વેડીને, દેણુદાર પર દબાણ લાવે છે દેણુદારને કેદમાં મોકલીને પૈસા કઢાવવાની રીત આપણે લા પશ્ચિમમાં છે, હિંદુસ્તાનમાં નથી લા તો લેણુદાર પોતે દેણુદારને લા જઈને લાઘણ કરશે — એટલા માટે કે તેનું હૈયું પીગળે, અને તેની કે તેના મિત્રોની કાયમીનું મો જીવડે ગાંધીજીએ આ હિંદી રીતનો જ પ્રયોગ કર્યો છે, માત્ર તેનું ક્ષેત્ર ને તેનું પ્રમાણ બદલ્યા છે તેઓ સરકારને અથવા તો સમાજના કેઈ જાકી સમૂહને સમગ્રવધા માગતા હોય, અથવા તો તેના પર દબાણ લાવી તેને સન્માર્ગે ચડાવવા ઈચ્છતા હોય, તો તેની સામે ધરણુ ધરીને અનશન — જરૂર પડે તો મરણુ પર્યંતનું — આદરે છે અને પેના લેણુદારની પેટે તેમને સફળતા મળે છે એ સફળતા દલીલ કે સમગ્રવટથી નથી મળતી, પણ માણસના મનમાં, સજ્ઞાન વિચારથી પણ જીડે જીડે, લય, શરમ, પશ્ચાત્તાપ, સહૃદયતા, માનવપ્રેમ આદિ જે લાગણીઓ પડેલી છે, અને જેની સામુદાયિક અસર દલીલ કે સમગ્રવટના કરતા વધારે પ્રબળ નીરડે છે, તે લાગણીઓને જાગૃત કરીને તેઓ આ સફળતા મેળવે છે દેણુદાર — વિરોધી સરકાર કે સમાજ — નૈતિક દૃષ્ટિએ ચિત થઈ જાય છે, અને છેવટે આ લાગણીની સામુદાયિક અસરના ધોધથી દબાઈ જાય છે

કેટલીક રીતે અનશનની આ કાર્યપદ્ધતિ આપણા જન્માતંત્ર મોટા પાયાના પ્રચારકાર્યમાં આવતી રીતોથી બહુ નિરાળી નથી એનાથી પણ પ્રજાનાં મન ઘેરાઈને વિનશ બની જાય છે એ પ્રચારકાર્યની અસર તેમની શુદ્ધિ પર નહીં પણ તેમની લાગણી પર થાય છે એમાની ઘણી લાગણીઓ તો શુદ્ધિને વશ હોતી પણ નથી આ પરથી એમ કહેવું અયોગ્ય નથી કે આ

કાર્યપદ્ધતિ ભયાનક છે ને તેનો દુરુપયોગ થવાનો સંભવ રહે છે; જેમ આજે પાશ્વત્ય જગતમાં પ્રચારકાર્યનો દુરુપયોગ લોકમાનસને શ્રષ્ટ કરવામાં ને તેમાં શ્રેય રેડવામાં થાય છે. સાધ્ય ભલે યોગ્ય હોય કે અયોગ્ય, પણ આ સાધન તો ભયાનક જ છે; કેમકે તે બુદ્ધિ અને વ્યક્તિગત જવાબદારીનો હાસ કરે છે, અને મનુષ્યના આત્મા પર હુમલો કરે છે.

પણ પશ્ચિમની પ્રચારપદ્ધતિ અને ગાંધીજીની અનશનપદ્ધતિ વચ્ચે એક મોટો ભેદ છે. અનશન કરનાર, સમાજને પોતાના દુઃખનું દર્શન કરાવી તેને વિષે વિચાર કરતો કરી મૂકે છે, અને તેને ખરી પરિસ્થિતિનો સામનો કરવા પ્રેરે છે. માણસે જાતે કંઈ વેઠવું જોઈએ, તથા એકનું કંઈ જોઈને બીજા-ઓનાં મન પર અસર થાય છે, એ સિદ્ધાન્ત પર આ પદ્ધતિની રચના થયેલી છે. એરિસ્ટોટલની વ્યાખ્યા અનુસાર અતિશય કરણુ રસવાળું નાટક માણસના મનને જેમ શુદ્ધ ને ઉજાત બનાવે છે, તેવીજ અસર આ અનશનની પણ થાય છે.

ઐચ્છિક કંઈસહનના આ પ્રભાવશાળી સિદ્ધાન્ત પર ગાંધીજીએ પોતાની સુધારો કરવાની નવી કાર્યપદ્ધતિ રચેલી છે. જે કાર્ય તેમણે હાથમાં લીધું હોય તેને માટે બીજાઓનો સમભાવ ને ટેકો મેળવવા માટે તેઓ પોતે કંઈ વેડે છે. બધાં દલીલ અને સમજાવટની સામાન્ય રાજકીય રીતો નિષ્ફળ નીવડે છે ત્યાં તેઓ આ નવું શસ્ત્ર યોજે છે. એ શસ્ત્ર ભારતવર્ષના તેમજ તરફ, મેં કહ્યું છે તેમ, રાજકીય વિચારકોએ ધ્યાન આપવા જેવું છે. એ રાજકારણના શાસ્ત્રમાં ગાંધીજીએ આપેલો ખાસ ફાળો છે.

છેવટમાં એક બીજો વિચાર આપી દઉં. ઘણા લોકો, કેટલાક હૃદય-પૂર્વક એમની સ્તુતિ કરનારા પણ, એમના કેટલાક વિચારોથી ને એમની કેટલીક કાર્યપદ્ધતિથી જુદા પડે. એમની કામ કરવાની રીત એમની પોતાની અનેરી છે. બીજા મહાપુરુષોની રીત પ્રમાણે તે પણ અસાધારણ કોટિની છે. પણ આપણો એમની સાથે ગમે તેટલો મનભેદ કે સ્વભાવભેદ હોય, છતાં એમની સત્યનિષ્ઠા, નિઃસ્વાર્થતા, અને એ બધા ઉપરાન્ત એમનો વિશ્વજનીન માનવપ્રેમ, એનું જ્ઞાન આપણને નિરંતર રહે જ છે. તેઓ દંમેશાં મહાન મનુષ્યની જેમ વર્તે છે; અને તેમને સર્વ વર્ષના ને સર્વ કામના લોકો

પ્રત્યે—ખાસ કરીને દીનદનિતો પ્રત્યે—ઉડી સમજાવ હોય છે એમની દૃષ્ટિમા વર્ગ પ્રાન્ત કે દેશની સંકુચિતતા નથી, પણ તેમની સહૃદયતા ને અનુકમ્પા સર્વ દેશકાળના માણસો પ્રત્યે હોય છે આત્માની સાચી મહત્તાની એ જ નિશાની છે

આજે યુરોપ જ્યારે સભ્રમ અને અવનતિને માર્ગે ચલુ છે ત્યારે એશિયા દહ પગલે મોખરે આવી રહ્યું છે એ આશ્ચર્યકારક વસ્તુ છે જગતના જાહેર તખ્તના પર આજે જે મહાપુરુષો છે તેમના જે એશિયાનાસી છે— ગાંધીજી અને ચામ કાર્પ શેક બન્ને કરોડોના જનસમુદાયને સન્માર્ગે ચલાવીને એક એવે મુકામે લઈ જવા મથી રહ્યા છે જે મુકામ અને ઉચ્ચતમ ખ્રિસ્તી આદર્શ તત્વત એક જ છે એ ઉચ્ચતમ ખ્રિસ્તી આદર્શ પશ્ચિમને મળ્યો છે ખરો, પણ તેને તે હવે ખરા જિગરથી અનુસરતું નથી

૪૭ કવિવરની વાણી

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

રાજકારણના ક્ષેત્રમા અચારનનાર કેનાક એના ઇતિહાસરિધાયકો દેખા દે છે જેમના મનનુ ઉંચાણ સામાન્ય માણસો ન પહોંચી શકે એવું હોય છે કેટલીકવાર તેમના હાથમા સત્તાનું એવું સાધન હોય છે જેનો પ્રયોગ અને જેની વશીકરણશક્તિ માણુમોના શરીરને તોમે કરી લે છે, અને ધર્મીનાર એ સાધન, દનાડીન બનીને મનુષ્યસ્વભાવમા રહેલી નમ્રતાને— તેના ચોલ લય અથવા ગુમાનનો—ગેરનાલ ઉઘાડે છે મહાત્મા ગાંધીએ જ્યારે આવીને હિંદની આઝાદીનો માર્ગ મોકળો કર્યો ત્યારે તેમના હાથમા સત્તાનું કશું દેખીતું સાધન ન હતું લોકો પર બળજબરી કરવાની કશી પ્રવ્રત્તા ન હતી તેમના વ્યક્તિત્વમાથી જે પ્રભાવ નીપજતો હતો તે, સગીન જેવો, સૌન્દર્ય જેવો પદી ન બૂસાય એવો હતો માણુમોના દિન પર તે ભરે અસર પાડી શક્યો કેમકે તેણે પોતે સગ અને આ મસમર્થણી ભવના પ્રગટ કરી એજ કારણસર, એમીનના રિદેખી તત્વોને દેખણે રાખવાની ગાંધીજીની સ્વભાવસિદ્ધ કુશળતા પર આપણા લોકોએ ભાગ્યે જ કરી જરૂર દીધો છે તેમના ચારિત્ર દ્વારા જે સત્ય રક્ષિકાસમી સાદાઈમા પ્રગટ થય છે

શહેરના શહેરને તારાજ કરવું હોત ને કેદીઓને ગોળીએ ઉડાડવું હોત, તો ત્યાં અહિંસા ચાલત ખરી કે ?

હસ વરસ પર જ્યારે એમની ખ્યાતિ સર્વોચ્ચ સિખરે પહોંચી હતી ત્યારે એક જોનાલાયક વ્યક્તિ તરીકે તેમના તરફ લોકોનું ધ્યાન ધણુ વધારે ગયું હતું એથી લોકોએ એમના કાર્યો તરફ પૂરતું ધ્યાન ન આપ્યું છતાં એને લીધે ગાંધીજીનું પ્રેમજાળુ ને તેમનું સ્વાભાવિક વર્તન વધારે દેખાઈ આવ્યા ખરા એ અધી પ્રસિદ્ધિ જોઈને એમને તો રમૂજ જ પડી હશે એમના મોઢક ગુણોમાં એક છે એમનું આજકના જેવું તોફાનીપણુ એમની વિનોદવૃત્તિ એમને નિરતર સુખમાં રાખે છે તમે જો તમારું સ્વમાન સાચવીને ચાલો તો એમની સાથે તમારું ગાકુ સરસ ચાલે છે તમે હળવા વિષયો વિષે વાતો કરો તો તેઓ ચિડાતા નથી તેમનામાં આત્મગૌરવ તો ધણુ છે, ડતા તેઓ ભારેખમ બનીને બેસતા નથી તેઓ ક્યારેક તમારી મજાક ઉડાવે છે, ને તમને એમની સામી મજાક પણ કરવા દે છે

‘તેઓ ચીડ પણ ઉપજવી શકે છે !’ આપણામાના જોને જોને એમની જોડે કામ પણ છે તેણે આ શબ્દો ક્યારેક તો — અને છતાં પ્રેમ પૂર્વક — ઉચ્ચાર્યા જ હશે તેઓ તાર કરીને હજાર માઈન દૂરથી કાઈ મિત્ર કે સાથીને અગત્યના કામસર બોલાવે અને પછી તેની સાથેની ચર્ચા વચ્ચેથી જ અધૂરી મૂકીને પોતાના દર્દીઓને એનીમા આપવાનો વખત થયો હોય એટલા માટે ચાલ્યા જાય ! આ તો મેં કઈક હળવો દાખલો આપ્યો છે ૧૯૩૧ માં વિવાદાત્મક એકવાર એક સભામાં વિદ્વાન શ્રોતાઓએ ત્રણ કલાક સુધી તેમની પરીક્ષા લીધી, ને તેમના પર પ્રશ્નોનો વરસાદ વરસાડ્યો એ શ્રોતાઓમાં બેલિયન કોલેજના આચાર્ય, ગિરમર્ટ મરે, માર્કિય સેંડનર, પી સી લાયન વગેરે ધુરધર વિદ્વાનો હતા એ સરાદ એ સખત અસિપરીક્ષા હતી પણ ગાંધીજી એક ક્ષણવાર પણ ન તો હાર્યા, ને ન મૂંઝાયા મારા મનની ખાતરી થઈ કે સોક્રેટિસ પછી જગતે સપૂર્ણ આત્મસંયમ અને ચિત્તની અવિચળ શાન્તિવાળો પુરુષ ગાંધીજી જેવો ખીજો કાઈ જોયો નથી એકબેનાર તો મેં ક’પના કરી કે આ અડગ શાન્તિ ને સ્વસ્થતાનો સામનો કરી રહેલા વિદ્વાનોની જગ્યાએ જાણે ! પોતે બેસે છુ તેમ કરતાં મને સમજાયુ કે આથેન્સવાસીઓએ સોક્રેટિસને ઝેરનો પ્યાનો શા માટે પાયો હશે

કામ કરવાની ઈચ્છા બતાવી. મારશલ લોની રૂએ મારેલા ફટકાના સોળવાળા
 છુતુઓની શુશ્રૂષા કરવાનું કામ તેમને સોંપાયું ! કેવી બેવકૂફી ! સરકારે બપોરે
 ફફડી ઊઠે ત્યારે શું કરી શકે છે એનું દર્શન હિન્દીઓને કરાવી તેમનાં હૈમાં
 કહ્યું બતાવવાનો ઈરાદો રખાયો હોય, તો તેમને માટે આ સારી તાલીમ
 હતી ખરી. એ રીતે એમનાં હૈમાં કહ્યું થયાં ખરાં, પણ બીજી રીતે ન બધા
 અંગ્રેજો પર દલીલ અને સમજાવટની અસર થાય છે, ને તેમની ન્યાયચિત્તને
 જાગૃત કરી શકાય છે, એ પોતાની માન્યતા ગાંધીજીએ છોડી નહીં. ૧૯૧૬ના
 એપ્રિલમાં જનરલ ડાયરે ગોળી ચલાવીને અમૃતસરમાં જલિયાંવાલા બાગમાં
 લગભગ બે હજાર માણસોને ધાયલ કર્યાં. ધાયલો આખી રાત પેટે ચાલતાં
 ને રોતાં કકળતાં પડી રહ્યાં. પછી વિલાયતમાં પાર્લામેન્ટની બંને સભામાં
 જે ભૂંડી ચર્ચાઓ થઈ તે હિન્દીઓને રોષ ઉપજાવે એવી હતી. તે ઉપરાંત
 વિલાયતમાં જે હલકી ચળવળ ચાલી તેને અગે ડાયરને માટે રફ હજાર
 પાઉંડનું ઉધરાણું થયું પંજાબનાં રમખાણો વિષે સ્વતંત્ર તપાસ કરી રિપોર્ટ
 કરવાને રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ જે સમિતિ નીમી તેમાં ગાંધીજી અને જયકર
 પણ હતા. જનરલ ડાયરે ટોળાની કતલ કરી શકાય એટલા માટે લોકોને
 લલચાવીને એ બાગની નીચાણવાળી જગામાં ભેગા કર્યા હતા, એમ બતાવ
 નારો વીગતવાર પુરાવો એ સમિતિ આગળ રજૂ કરવામાં આવેલો એ
 વેળાની દુઃખ ને અપમાનની લાગણીને લીધે એ પુરાવાને લોકો સામે પણ
 માનતા. પુરાવાની પાછળ રોષ, આવેશ અને કષ્ટસહનની અદમ્ય લાગણી
 રહેલી હતી. પણ ગાંધીજીએ એ પુરાવાને ન સ્વીકાર્યો. તેમણે કહ્યું : 'હું એ
 વાત માનતો નથી, ને એ આપણા રિપોર્ટમાં નહીં જ લખાય.' (આ વાત
 શ્રી. જયકરે પોતે મને કહી છે.) એમની શાન્તિ ને સ્વસ્થતા આથી
 વધારે વિજયી કદી નીરડી નહોતી. આવા સન્નેગોમાં શાન્તિ ને સ્વસ્થતા
 જળજી રાખવી એ એક મોટો નૈતિક વિજય છે. તમે જો ગઈ લગાઈ જોઈ
 હોય તો તમને ખબર હશે કે રોષ અને દેશદ્વેષથી હૈયું ઊકળી ઊઠતું હોય તેવે
 વખતે ન્યાયચિત્ત સાચવવાનું કેટલું મુશ્કેલ હોય છે ગાંધીજીએ એ વસ્તુ કરી
 બતાવી; અને તે એવા અપમાન ને ભોંડપના સન્નેગોમાં કરી બતાવી જેવા
 સન્નેગો અંગ્રેજોને કદી અનુભવવા પડ્યા નથી. કેમકે પરાધીન ને પીડિત
 પ્રજાને શું સહેવું પડે છે તેનો અનુભવ અંગ્રેજોને નથી ગાંધીજીની આ

એડવર્ડ હૉમસન

સિદ્ધિ એ 'સત્યનો સર્વોચ્ચ પ્રકાર' છે. એમાં કેવળ વાણીનું નહીં, વર્તનનું સત્ય પણ છે.

ખીજા માણસો કેટલા પાણીમાં છે તે કળા જ્ઞાની, અને તેમના અલ્પદાય સમજવાની, ગાંધીજીની શક્તિ અદ્ભુત છે. તેમના માનવપ્રેમનો એટલે જગતે વિરલ દૃષ્ટાંતોમાં જ જોયો હશે. તેમનામાં પ્રત્યેક પ્રગ્નને માટે — અને સૌથી વધારે દીનદલિતોને માટે — દયા અને પ્રેમ છે. તેઓ ખરેખરા નિષ્કામ છે. આખું હિંદુસ્તાન જાણે છે કે તેમને સર્વ સ્ત્રીપુરુષ પ્રત્યે સમાન ભાવ છે. પોતાના દીકરા ને કોઈ લંગીના દીકરા વચ્ચે તેમના મનમાં બેદલાવ નથી. તેમને નથી ભય કે નથી પોતાને વિષે કશી ચિન્તા. તેઓ વિનાદી, ધ્યાનુ, આગ્રહી ને શરવીર છે. જગતની કોઈ પ્રગ્નની દશા જેવી નહોતી તેવી હિંદુસ્તાનની હતી. હિંદુસ્તાન છિન્નલિન્ન હતું. જીવનના સમય પછી પહેલી જ વાર દેશમાં એવી જાગૃતિ આવી જે દેશના દુરદુરના ખૂણામાં પહોંચી ગઈ; એક અવાજ એવો નીકળ્યો જે સર્વત્ર સંભળાયો; તેના શબ્દોનો અર્થ સહુને પૂરો સમજાયો નહોતો. હિંદની રાષ્ટ્રીય હિલચાલમાં ગાંધીજીના કરતાં વધારે વફાવવાળા, વધારે વિદ્વાતાવાળા માણસો થઈ ગયેલા. પણ એવા પુરુષ તો એક જ થયા છે જેમણે હિંદનાં સ્ત્રીપુરુષોનાં મનમાં એવી લાગણી ઉપજાવી કે આ આપણા સહોદર છે; આપણા જેવાં જ હાડમાંસ ને રુધિરવાળા છે. તેમણે અસ્પૃશ્ય ગણાતા વર્ગોનાં મનમાં આશાનો સંચાર કર્યો છે. પોતે મનુષ્યની હારમાં બેસી શકે છે એવું સ્વપ્ન એ લોકોનાં મનમાં પેદા કર્યું છે. તેમણે જે લાગણીઓ ને આશાઓના પ્રવાહ વહેતા કર્યા છે તે માત્ર રાજકીય ક્ષેત્ર પૂરતા નથી રહ્યા, પણ જીવનનાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં ફરી વળ્યા છે. તેમણે પ્રગ્નો ભાવિ જીવનપ્રવાહ ખરેખર બદલાવ્યો છે.

એથી વધારે પણ કેટલુંક એમણે કર્યું છે. રાજકીય મુસદ્દા તરીકે એ એમની દીક્રા ફરી છે. પણ એ ખીજો કંઈ છે તેમ, “જે મૂંઝીલર માણસો કોઈ યુગ પર એક વિચાર કે કલ્પનાની છાપ મારે છે તે માણસોમાંના એક તરીકે ગાંધીજીનું નામ યાદ રહી જશે. એ કલ્પના છે અહિંસાની. એક વાત કોઈની નજરે ચડી જતી નથી, કે એ અહિંસાની પ્રિટિશ સરકારની દમનનીતિ ઉપર પણ અસર થવા પામી છે. હિંદની સજામાં ખુનામરુદ્દી ને જંગલીપાણું ધણું થયું છે ખરું. જ્યાં ને રીને એ લાગે ચાલી છે તે પડ્યા

એમ માનવાને કારણ મને છે કે એને પરિણામે આ બે દેશ વચ્ચે શાણા ને સુધરેના માણસોને જાગે એવો રમેલસખધ બધારો ” એમ ખનશે, અને આજે જે ગાંડપણ દુનિયાને તારાજ કરી રહ્યું છે તે શમી જશે, ત્યારે મારો સ્વદેશ, તેમજ હિંદુસ્તાન, આ પુરુષને પોતાના એક સૌથી મહાન અને સૌથી સમર્થ એવા સેવક અને પુત્ર ગણશે. ઈશ્વર અને હિંદુ વચ્ચેની લડાઈ ખરેખર એક કૌટુંબિક લડાઈ છે. ને ગાંધીજીએ એને કૌટુંબિક લડાઈ જ રાખી છે, એથી આગળ વધવા દીધી નથી. કુટુંબીજનો ઘણીવાર બહુ ખરાબ રીતે લડેવડે છે, પણ તેમના કંઠિયા ક્યારેક ને ક્યારેક પસા વિના રહેતા નથી.

૪૯. સત્યાગ્રહનો માર્ગ

સોફિયા વાડિયા

ગાંધીજી જગતને વધારેમા વધારે જાણીતા છે તે હિંદના રાજકીય નેતા તરીકે ભોકે એમને ઈશ્વરભક્ત અને ધર્મપરાયણ પુરુષ કહે છે ખરા. પણ ઘણીવાર એમ મનાય છે કે ધર્મ એમના જીવનમા ગૌણ સ્થાન ભોગવે છે અગ્રેજો અને તેમના પોતાના ધણા દેશભાઈઓ તેમના વચનો સમજવામા ગાંધા ખાય છે, કેમકે એ કોઈ દેશદામવાળા મુસ્લિમના વચન હોય એમ ગણીને તેઓ તે સાબળે ને વાપરે છે. ‘નીતિ વિનાનું રાજકારણ એ સાબળ વસ્તુ છે,’ એ ગાંધીજીનું વચન તેઓ ભૂલી ગય છે. દેશભક્તિ અને રાષ્ટ્રીયતા, જે આજના જગતની અધાધૂંધીના મૂળ કારણ છે, તેને તેઓ નવું રૂપ આપી રહ્યા છે તેઓ કહે છે કે ‘મારી દેશભક્તિ મારા ધર્મને વશ વર્તીને ચાલે છે.’ તેઓ હિંદના શત્રુ પ્રત્યે પણ હિંસા નહીં કરે, કેમકે હિંસા એ અધર્મ છે.

તેથી આપણે ગાંધીજીના આ આન્તર ધર્મનું સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ તેઓ પોતાને હિંદુ કહેવાવા છે. પણ તેઓ હિંદુ એ જ અર્થમા છે કે હિંદુ ધર્મે શીખવેના સનાતન ને સર્વદેશી સિદ્ધાંતો એમને સૌથી વધારે રુચે છે. ઈશ્વરની વ્યાખ્યા આપતા ગાંધીજી કહે છે કે ‘એ એક સર્વવ્યાપી ને ગૂઢ શક્તિ છે જેની વ્યાખ્યા આપી અશક્ય છે.’ એ ઈશ્વર તે સત-ચિત્-આનંદ રૂપ છે તે ‘મનુષ્યમાનનો અતર્યામી છે,’ અને ‘દરેક માણસ ઈશ્વરની પ્રતિમારૂપ છે.’ તેથી એ સચ્ચિદાનંદ આપણા દરેકની અંદર વસે છે. પણ તે અધૂરો જ પ્રગટ થાય છે, કેમકે તે ભ્રમ અને અજ્ઞાનથી ઢકાઈ ગયેનો હોય છે. મનુષ્યો

સોફિયા વાહિયા

એ અનર્થાંગીએ બતાવેને રસ્તે ચાલવું ઘટે છે ગાંધીજી કહે છે 'મનુષ્ય પશુ કરતા ઊંચી ક્રાંતિનો છે તેને ધૃશ્વરનિર્મિત કાર્ય કરવાનું પડેલું છે' 'આપણે પૃથ્વીને જાણીએ છીએ, પણ આપણા અંતરમાં વસતા સ્વર્ગને જાણતા નથી'

આપણી અપૂર્ણતાઓ દૂર કરી, અંતરમાં વસતી પૂર્ણતાનો સાક્ષાત્કાર કરાનો ઉપાય બતાવતા તેઓ કહે છે 'આપણા દરેક જાણના અંતરમાં જે અહિંસા સૂતેલી પડી હોય છે તેને ખીનવો

ગાંધીજીએ જૂનો કરી છે ખરી? જૂનો તો સડું કરે છે, પણ પોતાની જૂનો જોવાની શક્તિ કેટલામાં હોય છે? ને એ કબૂલ કરવાની હિંમત કેનામાં હોય છે? ગાંધીજી નિખાનસપણે પોતાની જૂનો કબૂલ કરે છે એ બતાવે છે કે ગાંધીજી યોગયુક્ત પુરુષ છે એ યોગનું ખીજું ચિહ્ન એ છે કે તેઓ પોતાના અનુયાયીઓની નમઝાઈઓ, કુટુંબીજનોની જૂનો, અથવા પોતાના રાજકીય પક્ષની જાણપો નિર્ભયપણે ઉઘાડી પાડે છે સ્વધર્મીઓને તેમની ધાર્મિક અનનતિનું ભાન કરાવતા તેઓ કરતા નથી કોઈ માણસ પોતાના હાડમાં રહેતી શેતાની શક્તિઓને ખિરે જાહેર રીતે લખીને પોતાની જાતને ઉઘાડી પાડતા ન અચકાય — જેમ ગાંધીજીએ 'આત્મકથા'માં કર્યું છે — તો તે સામ્રાજ્યવાદી સરકારને 'શેતાની' કહેતા શા સારુ કરે?

ગાંધીજીની કંપના પ્રમાણે જે માણસ પોતાના જીવનનો સ્વામી છે તે શ્રેષ્ઠ પ્રકારનો સુધારક છે આ કંપના એ ગાંધીજીની દ્વિનસહીનો પાયો છે આર્થિક સુધારો, રાજકીય સુધારો, સામાજિક સુધારો, ધાર્મિક સુધારો, એ બધા વ્યક્તિગત સુધારાના જ વિસ્તારમાન છે

આપણા આધુનિક યુગની સરકૃતિને અહિંસા કે સલામત સ્થિતિ નથી કેમ રહે? પણ આધુનિક સુધારાની નિષ્ફળતા દીસા જેવી દેખાઈ રહી છે વિચારશીલ સુધારકો કહે છે કે આપણી સરકૃતિને પિનાશ પામતી ઉગારવી હોય, તો તેની જૂની રીનખાત ને જૂની રહેણી છોડી દેવી જોઈએ

આના માણસો શ કરે? સલામતના શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા માટે, અને મનમાં એની સ્પષ્ટ કંપના બધાય કે પછી પોતાનું જીવન એ દમે ધડવા માટે કામ કાંઈ લોભ પગ અંકુશ મેળવવા માટે આ શનુઓ બધા મુઠી મનમાં કાયમ રહે, ને મનની શાન્તિનો નાશ કરી મનને ચગડોગે ચગાવે,

મનને ખીજાં ધણાંખરાં મનુષ્યો પ્રત્યે નિર્દય બનાવે, ત્યાં સુધી માણસ જગતની સાથે શાન્તિથી રહી શકે નહીં. સાચા સત્યાગ્રહીને જે મુખ્ય ગુણની આવશ્યકતા છે તે હિંમત છે. ‘સતનો મારગ છે શરનો, નહીં કાયરનું કામ ભેને.’ એ વિશે ગાંધીજીએ તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે “હિંદુસ્તાન નામદં બનીતે લાચારીથી પોતાની લાજ લૂંટાતી જોઈ રહે, એના કરતાં તો તે શસ્ત્ર ધારણ કરીને પોતાની લાજઆખરની રક્ષા કરે એમ હું ઇચ્છું. આપણી પોતાની, આપણી સ્ત્રીઓની, ને આપણાં મંદિરોની રક્ષા જાતે કષ્ટ વેડીને, એટલે કે અહિંસા વડે, કરતાં આપણને ન આવડતું હોય, અને જો આપણે મદં હોઈએ, તો આપણને એ સર્વની રક્ષા લડીને કરતાં તો આવડતું જ જોઈએ.”

૫૦. હિંદુ-મુસ્લીમ ઐક્ય માટે ગાંધીજીનો ઉપવાસ

રેવરંડ ફ્રાંસ વેસ્ટકોટ

૧૯૨૪ ના ઉનાળામાં હિંદુસ્તાનમાં હિંદુ-મુસ્લીમ વિખવાદ બહુ તીવ્ર બન્યો હતો. ગાંધીજીને એ અતિશય દુઃખનો વિષય થઈ પડેલો. તેઓ તે વેળા કહેતા કે હિંદુ-મુસ્લીમ ઐક્યને તેમણે ત્રીસ વરસ લગી જીવનનો મુખ્ય વિષય બનાવેલો છે. કોમી રમખાણો વધતાં ગયાં તેમ તેમ તેમનું દુઃખ વધતું ગયું. છેવટે સપ્ટેમ્બરની ૧૭ મીએ તેમને લાગ્યું કે એકવીસ દિવસનો ઉપવાસ કરવો જ જોઈએ. એ વિશે લખતાં તેમણે કહેયું: “મારી તપસ્યા એ અનિચ્છાએ થયેલાં પાપની ક્ષમા માટે લોહીની ગળતા હૃદયે કરેલી પ્રાર્થના છે.....એકખીજાના ધર્મની નિંદા કરવી, અવિચારી વચનો લખવાં કે ઉચ્ચારવાં, મંદિરો કે મસજિદોને અલગવવાં, એમાં ઇશ્વરનો ઇનકાર રહેલો છે.” ઉપવાસ ન કરવા તેમને સમજાવવાના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા. ૧૮ મી સપ્ટેમ્બરે ઉપવાસ શરૂ થયો. ઉપવાસ દરમ્યાન દિલ્લીમાં જે પરિવદ લરાઈ તેમાં લગભગ ત્રણસો માણસો આવ્યા હતા. તેમાં બન્ને કોમોના ધણા-ખરા નેતાઓ તેમજ ખીજા કોમોના અગ્રેસરો પણ હતા. ૨૬ મીએ સગમ થિયેટરમાં પરિવદ શરૂ થઈ. રંગભૂમિ સામેની ખુલ્લી જગ્યામાં સભા બેઠી હતી. રંગભૂમિ પર એક ચિત્ર વધસ્તંભે ચણવેલા ઇસ્ત્રિનું હતું, ને બાજુમાં ગાંધીજીની તસવીર હતી. મૌલાના મહમદઅલીએ સ્વાગત પ્રમુખ તરીકે સભ્યોને આવકાર આપ્યો. પંડિત મોતીલાલ નેહરુને સર્વાનુમતે પ્રમુખ ચૂંટવામાં આવ્યા.

રેવરંડ જૅક વિન્સલો

પરિપક્વ કામકાજ શરૂ થતા પહેલા ગાંધીજીએ એક સંદેશો મોકલ્યેનો, તેની મતનગ એ હતી કે “ ખરી જરૂર તો હૃદયના ઐક્યની છે દરેક માણસ જે સત્ય માનતો હોય તે જ જોતી બતાવે એમા બીજાના પૂજના ધામોને બ્રષ્ટ કરવાનું આનશ્યક ગણાતું હોય તો તે પણ કહે હું એમની સત્યનિષ્ઠા માટે એમને માન આપીશ, જોકે હું એમ જાણીશ કે એવું હોય તો આ અભાગી દેશમા કદી શાન્તિ સ્થપાનાની નથી ”

ઉપરાસને અગિયારમે દિનમે ગાંધીજીની સ્થિતિ ચિન્તાજનક લાગી પરિપક્વની ચર્ચા ચાલતી હતી ત્યાં મને ચાર્લી ઝેંકુઝની ચિઠ્ઠી મળી કે ‘ તરત જ આવો ’ સાજની પ્રાર્થનામા ગાંધીજીએ એમનું પ્રિય લગન ‘ પ્રેમજાળ્યોતિ ’ (Lead Kindly Light) ગાનાનું ઝેંકુઝને અને મને કહ્યું એ હૃદયસ્પર્શી અનુભવ હતો ગાંધીજીની ક્ષીણ આકૃતિ એ આરડાના આજ અજવાળામા ખાટના પર સૂતેલી હતી, તેની સમક્ષ અમે એ લગન ગાય

તે પછી ડાક્ટરોનો રિપોર્ટ આવ્યો, તે આશ્વાસનદાયક હતો ચિન્તાજનક ચિહ્નો એજા થયા હતા ગભરાવાનું કારણ નહોતું રહ્યું

પરિપક્વના પરિણામને એમેરથી સહર્ષ વધારી લેવામા આવ્યા, જોકે હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્ય પાકુ થતા વખત લાગશે એમ સહુ સમજી શક્યા હતા સ્ટેન્સમેન પત્રે કહ્યું તેમ, ‘ કરોડો માણસો પાસે સહિષ્ણુતા પગાવવાનું વધારે અવરુ કામ હજૂ બાકી હતું ’ તે પછીના રાજકીય બનાવોથી એ કામ સંભળુ નથી થયું રાજકીય ને આર્થિક વૈમનસ્ય વધ્યા છે સર્વ મનુષ્યોના હૃદયરૂપી સિંહાસન પર ઇશ્વરની સ્થાપના કરનાના જે ઉદ્દેશથી ગાંધીજીએ ઉપવાસ આદરેલો તે ઉદ્દેશ ફળીભૂત થવો જોઈએ તો જ દેશમા શાન્તિ સ્થપાય, કેમકે એ રીતે જ માણસોની માહોમાહે લડનારી ઇચ્છાઓ ઇશ્વરની એક જ ઇચ્છાના પૂરેપૂરા અડુશમા આવે

૫૧. મહાત્મા ગાંધી અને ઉગ્ર શાન્તિવાદ

રેવરંડ જૅક વિન્સલો

આ નાનકડા લેખમા હું એક જ વાત પર ભાર દેવા ઇચ્છુ છું ગાંધીજીએ જગતને એવા પ્રકારનો શાંતિવાદ શીખવ્યો છે જે ખરેખર શબ્દ યુદ્ધનું સ્થાન લઈ શકે એમ છે

પશ્ચિમમાં જે શાન્તિનાદ જોવામાં આવે છે તે શસ્ત્રયુદ્ધની અવેજમાં ચાલી શકે એટલું જોમ એનામાં દેખાતું નથી શસ્ત્રયુદ્ધ એ સાંન્ય વસ્તુ છે, અને તેથી જીતનાર ને જિતાયેના બંને પર આક્રમ આવી પડે છે, એમ શાન્તિવાદીઓ માને છે એ સાચું છે અહિંસા એ હિંસા કરતાં શ્રેષ્ઠ વસ્તુ છે એમ તેઓ કહે છે એ પણ સાચું છે પણ 'દુષ્કર્મ' અને અન્યાયની સામે સંજ્ઞા રીતે બેખડાય અને આથડે એવું કશું તત્ત્વ પશ્ચિમના એ શાન્તિવાદી પાસે નથી હોતું તે સહેજે નિષ્ક્રિય બનીને બેસી જાય છે જે માણસોનું લોહી અન્યાયની સામે ઊકળતું હોય, અને જેઓ અન્યાય કે આક્રમણને રોકવાનો કંઈક ઉપાય યોજવા તલસી રહ્યા હોય, તેમને લાગે છે કે શાન્તિ વાદીઓ એના અન્યાય કે હુમલા સામે લાચાર બનીને બેસી જાય છે આ લાગણી સાવ અકારણ નથી હોતી ઇટલીનું એપીસીનિયા પરનું આક્રમણ, અથવા જર્મનીના યહૂદીઓ પર ગુજરતા ગુલમો, જેવા અન્યાયોની સામે થવાનો ઇનાજ શાન્તિવાદીઓ પાસેથી મળે એવી આશા આ લોકોને બેખડતી નથી તેથી પશ્ચિમના શાન્તિવાદને, સાચા ખ્રિસ્તીઓમાં પણ બહોળા પ્રમાણમાં ટેકા મળતો નથી ધણા ખ્રિસ્તીઓને લાગે છે કે શાન્તિવાદીઓ અન્યાયની સામે આખ આગ કાન કરીને બેસી જાય છે

આ બાબતમાં ગાંધીજીનો ઉગ્ર શાન્તિવાદ, અથવા તો સત્યાગ્રહ, પશ્ચિમના સામાન્ય શાન્તિવાદને ટપી જાય છે ગાંધીજીના સત્યાગ્રહમાં, પશ્ચિમનો શાન્તિવાદી માગે છે તે અહિંસા તો છે જ, પણ તે ઉપરાંત આ જે તત્ત્વ પેલા શાન્તિવાદમાં નથી તે પણ સત્યાગ્રહમાં મોજૂદ છે, એટલું જ નહીં પણ તે ઊંચામાં ઊંચા ને અતિશય જલદ રૂપમાં છે ગાંધીજી લખે છે "અહિંસાનો ખરો અર્થ છે પ્રેમ ..અહિંસાનું લાવાત્મક રૂપ તે વિશાળમાં વિશાળ પ્રેમ છે મારે માટે ધ્વજરતે જાણવાનું એકમાત્ર સાધન તે અહિંસા — પ્રેમ — છે " વિરોધીને મારપીગ ન કરવી, એટલું જ નહીં પણ તેનું બૂરું ન ધવજનું ને તેને વિષે મનમાં પણ કડવાશ ન રાખવી, અને પ્રેમથી ત્યાજી દેવું સહીને તેને જીતી લેવાનો સતત પ્રયત્ન કરવો, એ સત્યાગ્રહનો સાર છે જતા સત્યાગ્રહમાં અતિશય ઉગ્ર ને અદમ્ય એવું તત્ત્વ પણ રહેલું છે એમાં બૂરાઈ અને અન્યાય સામે આત્મનગ્નો પ્રયોગ મોટામાં મોટા પ્રમાણમાં થાય છે એ બૂરાઈ અને અન્યાય પર નિમજ ન મળે ત્યાં લગી સત્યાગ્રહી

રેવરંડ જેક વિન્સલો

જપતો નથી, અને તેમ કરતા, જરૂર પડે, મોતની ભેટ કરના સુધીતુ કંઈ વેઠના તૈયાર થાય છે

હિંદ ઉપરનો બ્રિટિશ અમલ ખૂરી વસ્તુ છે, અને હિંદ તેમજ બ્રિટન બંનેને હાનિકર્તા છે, એમ માનીને ગાંધીજીએ આત્મમગ્નતુ બધું જેમ ભેગું કરીને બ્રિટિશ ધૂસરીનો અંત આણનાની લડત આદરી એ પરદેશીઓ પ્રત્યે તેમના મનમા જરાયે દ્વેષ ન હતો, શુદ્ધ પ્રેમ અને સદ્ભાવ જ હતા છતાં ગાંધીજીના સિદ્ધાંત જ એના હતા કે તેમને પરદેશી ધૂસરી સામે સખત લડાઈ કર્યા વિના છૂટકો ન હતો. પશ્ચિમની જોડુકમીની નૈતિક ખૂરાઈઓની સામે વિરોધ કર્યા વિના ચૂપચાપ બેસી રહેવું, એવી સનાહ તેમણે તેમના દેશભાઈઓને ન આપી તેમણે તો એવી ગુનામીની મનોદશા ફગાવી દેનાનો ઉપદેશ પ્રજાને કર્યો કેમકે એવી ગુનામીની સામે શાંત બેસી રહેનારી મનોદશાને તો તેઓ નૈતિક દૃષ્ટિએ સશસ્ત્ર પ્રતિકારના કરતાયે હલકી ગણતા હતા. અહિંસાત્મક અસહકાર દ્વારા તેમણે હિંદુસ્તાનને આઝાદી લેનાનો એવો માર્ગ બતાવ્યો જેમા ખૂરાઈનો પ્રતિકાર હતો તેની સાથેસાથે દ્વેષનો સર્વથા અભાવ પણ હતો. તેમા પરદેશી અમલ સામે જે હુમલો કરવાનો હતો તેની ઉગ્રતા તો હિંસક યુદ્ધના જેટલી જ હતી, છતાં તેમા ભાગ લેનારાઓમા ભારેમા ભારે સમ, આપભોગ અને પ્રેમની જરૂર હતી.

મારી તો ખાતરી છે કે આજે જે અકથ્ય દુઝો આવી પડવાનો ભય ઝૂઝૂમી રહ્યો છે તેની સામે યુરોપને અને જગતને આવા સત્યાગ્રહની—શાંત નહિ પણ ઉગ્ર, નિષ્ક્રિય નહીં પણ સક્રિય, શાંતિપ્રાદની—જરૂર છે.

સત્યાગ્રહનો સિદ્ધાંત અત્યારે લોકોને પૂરો કે ૨૫૪ સમજાતો નથી, અને એનો પ્રયોગ કરવાનું કામ સહેલું નથી, એ સાચું છતાં એ સિદ્ધાંતની યથાર્થતા વિશે શંકા નથી અને હું તો માનું છું કે જે જગતને માથે આજે આક્રમનો ભય ઝૂઝૂમી રહ્યો છે તેને જો પાગનખાના માથી નીકળી શાણપણુ ને શાંતિના સૂર્યપ્રકાશમા આવવું હોય, તો એ પાગનખાનાના દરવાજા ઉઘાડવા માટે આ એક જ ચાવી કામ લાગી રાકે એવી છે.

૫૨. ગાંધીજીની આગેવાની

એચ. જી. વૂડ

જગતમાં મનુષ્યની મહત્તા બે પ્રકારે મપાય છે. એક પ્રકારમાં, માણસ કેટલા વધારે લોકો પર ને કેટલા લાંબા કાળ લગી પોતાનો પ્રભાવ ટકાવે છે એ મહત્ત્વનું ગણાય છે. ગુણુ અને ચારિત્રને એટલું મહત્ત્વ અપાતું નથી. આવા ગજથી માપતાં હિટલર, સ્ટેલીન, મુસોલિની, સિકંદર, જુલિયસ સીઝર અને નેપોલિયન જગતના મહાપુરુષો ગણાય. બીજા પ્રકારની મહત્તાનો દાખલો ઈસુએ આપ્યો છે. એ મહત્તા જુદા ગજથી મપાય છે. એ પ્રકારમાં જેને મોટા થવું હોય તેણે લોકોના સેવક બનવું પડે છે. એ પ્રકારના મહાપુરુષો લોકોના સ્વામી નથી બનતા, પણ દીનદલિતોની સેવાને જીવન સમર્પે છે પતિયાંની સેવા કરનાર કાધર દમિયાં, આફ્રિકામાં ને ત્યાંની પ્રજાને કાળે જીવ આપનાર ડૉર્કિસ લિવિંગસ્ટન, તથા લાઝારોસા ટ્રેનકેલ, જપાનના કામચા અને પશ્ચિમ આફ્રિકામાં કામ કરનાર આલબર્ટ સ્વીટ્ઝર આ વર્ગમાં આવે છે.

ગાંધીજીની વિશેષતા એ છે કે તેઓ આ બંને વર્ગમાં સ્થાન ધરાવે છે. રાજકીય દૃષ્ટિએ મહાપુરુષ ગણાતા લોકો, તેમજ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ મહાપુરુષ ગણાતા લોકો, બંનેની યાદીમાં તેમનું નામ મુકાય એવું છે. આ બે પ્રકારની મહત્તાનો સંયોગ બહુ વિરલ છે. ગાંધીજીએ રાજકારણ પર, તેમજ હિંદ અને બ્રિટન વચ્ચેના સંબંધ પર, જે અસર પાડી છે તેને લીધે તેમને આપણા જમાનાના રાજકીય ઇતિહાસમાં અનેક સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે. હિંદુસ્તાનની પ્રજાને પણ એ વસ્તુ ભારે ધરા આપનારી છે. તેણે એક સાચા નેતાને ઓળખ્યા છે ને અનુસર્યા છે. ગાંધીજીની આગેવાનીને લીધે હિન્દની રાષ્ટ્રીય હિલચાલ આજના જમાનાના બીજા રાષ્ટ્રવાદો કરતાં ઘણી ઊંચી કોટિની બની છે. જે રાજકીય અનીતિ પશ્ચિમના સુધારાને ભરખી જવા તકની રહી છે તેના કરતાં હિન્દની રાષ્ટ્રીય લડન એક જુદી જ ભાત પાડે છે, અને કંઈક અનેરી ટ્રેસણા આપે છે.

આદિસાત્મક અસહકારની રીત માટે ગમે તેટલી દીકા કરીએ, પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે એ રીત સશ્વસુદ્ધના સામુદાયિક અભ્યાસારોના કરતાં અનંતગણી શુદ્ધ અને પવિત્ર છે. આપણી દુનિયાને ગાંધીજીનો પાકાર છે તે

હતા અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં રૂઝમતમાં મળેલા તે પત્રોનાં ૪૭ વરસોમાં એ ગુણો પ્રમાણમાં ને તીવ્રતામાં ધણા વધ્યા છે એટલું જ તે વેળા નાતાનમાં હિંદીઓના આગમન અને વસવાટનો પ્રશ્ન મહુ તીન રૂપમાં ઊઠ્યો હતો એ પ્રશ્નની પનારત થઈ શકે એમ હતું પણ હિંદીઓને ભારે રોડ થયેયો તે તો તેમના પ્રત્યે થતા અપમાનજનક નર્નનથી હિંદીઓ ધનિક હોય કે ગરીબ સુશિક્ષિત હોય કે નિઃશક્ત, સહુને 'કૂચી' કહીને એક જ વર્ગમાં મૂકવામાં આવતા ગાંધીજી પણ 'કૂચી' શ્રીમત વેપારીઓ પણ 'કૂચી' હિંદીમાત્રને 'કૂચી' નામે સમેધમાં આવના

ગાંધીજી તે વેળા જુવાન હતા ખરા, યા હિંદીઓના હકો માટે લડતે ચનાવડામાં તેઓ હિંદીઓના નેતા થઈ પડ્યા હતા રૂઝમતના એક નિબંધથી હમના, સાગ ફત્તીચરનાળા, બગનામાં મહેતા દુ રડનના 'ટાઈમ્સ' પત્રનો ખમરપત્રી હતો એટલે એકવાર તેમણે મને જમના બોલાવેયો અને તે 'નિર્દેશ સુદિશાળી ને સુશિક્ષિત માણુમ' લાગેના પણ તેમણે પાઞ્ચથી જે કામો કર્યા તેને માટે કેળણ શુદ્ધિ અને કેળણથી કરતા ઘણી વધારે વસ્તુની જરૂર હતી તે વેળા દક્ષિણ આફ્રિકામાં જાતિ જાતિ વચ્ચે ભીષણ વિરોધ અને ઝેરવેર ચાલતા હતા — બોઅરો અને અગ્રેજો વચ્ચે, ગોરાઓ અને હમસીઓ વચ્ચે તથા અગ્રેજો અને હિંદીઓ વચ્ચે એની સામે એક જુવાન હિંદી વકીલ ઊભો રહી શકેયો એમાં એણે જે હિંમત અને ચારિત્ર બતાવ્યા તે ગમે તેટલા મૌલિક શિક્ષણ કરતા ધણા વધારે કામના હતા

તેમણે વકીલાતની મોગી કમાણી જતી કરી, અને હિંદીઓના હકોને માટે લડતા જારાનામ ને અપમાનો વેદનાની નતપરતા બતાવી એને લીધે તેમના હિંદી દેશભાઈઓ તેમને નખાણતા ને અન્ને પૂજતા થયા

પણ એમનું મોટામાં મોટું કામ તો હિંદમાં થતા નિમયિય હતું દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમણે હિંદીઓને માટે જે કામ કર્યું તે પરથી એટલું તો દેખાઈ આવેતું કે તેઓ એક નેતા ને લ વૈયા છે દક્ષિણ આફ્રિકા છોડીને તેઓ હિંદુસ્તાન આયા ત્યાં તેમની પ્રવૃત્તિઓને માટે ધણુ મોટું ક્ષેત્ર મળી ગયું એમના દેશ પર પરદેશી પ્રભુનો અમન ચાલતો હતો તેમની ધમ્મજ એ હતી કે હિંદીઓ જ હિંદ પર રાજ્ય ચલાવે હિંદીઓની એ મોગી કામો હતી — હિંદુ અને મુસ્લીમ તેમની વચ્ચે તેમને ઐક્ય સ્થાપવું હતું તેમની પોતાની

હિંદુ કેમમા મોટા મોટા સામાજિક દુરિસાને હતા — અગૃહ્યતા, સ્ત્રીઓની અનૃતા, ગામડાની ગરીબાઈ એ બધામા તેમને મુધારો કરવો હતો પણ તે મુધારો અદરથી કરવો હતો

તેમણે હામ લીડીને સરકારને પડકાર આપ્યો, ને તેના કાયદા તોડ્યાને સારુ કારાવાસ ભોગવ્યો મળ્યું હાથેતમા દેખાયુ એટની હદ લગી તેમણે ઉપરામો કર્યા આખા દેશમા અને-વાર પ્રામો કર્યા દુગ્ધમા દુરતા જિલ્લામા ફરી આવ્યા લોકોની ટમે પોતાની રહેણી રાખી — હરિજનોમા, ને લગભગ તેમના જેવા જ ગણાઈને પણ રજા અસાગલગી દેશને માટે તેમણે કરેના સાગ અને સ્વાર્પણુરાગા જીવનનો વિજયવત પ્રભાવ પડતો આવ્યો છે તેમનું વ્યક્તિત્વ, તેમની દેશલક્ષિતા તેમનો માનવપ્રેમ એ બધાની અસર પડી છે હિંદીઓ તેમને સતરૂપ પૂજે છે પશુનગ ન વાપરતા નૈતિક બગ વાપરી સમજાવગથી કામ લેનાનો તેમનો સિદ્ધાન્ત વિજયી નીવડ્યો છે તેમણે તેમના દેશને જગતમા માન પામતો કર્યો છે

આપો અગ્રેને તો હમેશા ઈન્ડીય ટ્રે હિંદ સામ્રાજ્યની અદર ગે પચુ પોતે એની આશા મેનુ છુ ટે તે સ્વેચ્છાએ રહે તે ને આદરને પાન બન્યુ છે તે આદરથી આપણે તેની સાથે વર્નનુ જોઈએ

૫૪. ગાંધીજીનો આભાર

ત્યાં તો પશુખળો વિરોધ કરનારો એકેએક જાણુ હિંસક રીતે મોત પામીને કબરમાં સૂઈ ગયો છે. કેક દાખલામાં ખૂનીની ગોળીનું સ્થાન ક્ષયે લીધું છે. એ ખૂનીઓ પોતે તો માનપાન ને યશ ભોગવે છે.

પશુખળના પૂજકોના સિદ્ધાન્તો ખોટા છે, અને કુદરતનાં દૃશ્યોમાંથી તેઓ જે અર્થ તારવે છે તે ભૂલભરેલો છે, એમ બતાવવાને અહીં આધુનિક આણ્વીશાસ્ત્રની મદદ લેવાની જરૂર નથી. આજે તો આપણે માત્ર ગાંધીજીને એક હકીકતને માટે અભિનંદન આપીએ કે તેઓ હિંદમાં જન્મ્યા છે ને રહે છે, અને તેમને મધ્ય યુરોપના લોકો જેડે નહીં પણ અંગ્રેજો જેડે પનારો પડ્યો છે. કેમકે મધ્ય યુરોપમાં જે હેવાનો અમલ ચલાવે છે તેમની પાસેથી તો ગાંધીજીની માનવતાને જરાયે માન મળી જ ન શકત. પણ આપણે ગાંધીજીની સામે જોઈને આભાર માનીએ છીએ તેની સાથે મનમાં શોક અને વિપાદ પણ થાય છે. વીસ વરસ પર એમના મુખની આસપાસનું તેજોમંડળ જોઈને આપણને લાગેયું કે એ આપણા નવા યુગની ઉષા પ્રગટી છે. આજે આપણને વિમાસણ થાય છે કે એ ગયા યુદ્ધ સાથે અસ્ત પામેલા જૂના યુગની સંધ્યા તો નહીં હોય? એની પછી તો આજે લયાનકમાં લયાનક નંગલી-પણાનો એવો યુગ આવ્યો છે જેની કદપના પણ કોઈએ કદી કરી નહીં હોય. નિઃશસ્ત્ર અને નિર્જળનાં લોહી રેગઈ રહ્યાં છે, અને પશુતાને એક રાજકીય સાધન તરીકે પૂજ્યામાં આવે છે. રૂપેન અને ચીનમાં ચાલી રહી છે એવી શાંતિમય પ્રજાની કતલનો યુગ ભૂમધ્ય સમુદ્રના દેશોને માટે કદાચ એસવાનો હશે. કદાચ એશીસિનિયા પર બૉબ વરસાવતાં ઇટાલિયન વિમાનોઓને જે અપાર હર્ષ થતો તેવો હર્ષ યુરોપની આખી સંસ્કૃતિને ઘેરી વળવાનો દરો. કોણ જાણે? પણ આપણે, જેઓ પોતાનું બળ વાણી દ્વારા પ્રગટ કરીએ છીએ, અને જેમનાં જીવન પશુખળ વાપર્યા વિના વીતી રહ્યાં છે, તેમણે દરિયાપાર જાહેસા મહાત્મા ગાંધીને અભિનંદન આપવા જાએ સાદે પોકાર કરવા ધટે છે. ગાંધીજીને આજે સિતેર વરસે માનવજાતિએ ઉપગ્રવેલી સર્વોત્તમ શક્તિઓનાં ટેકા અને હાંક મળવાની ખાતરી છે. તેમણે જીવનના આરંભકાળથી જે કામ શરૂ કરેલું તે તેઓ વગરથાકયે કર્યે જાય છે. આપણે એમના શિષ્યો છીએ એવી એમની પાકી ખાતરી છે.

૫૫. તત્ત્વજ્ઞાનનું આચરણ

જે. એચ. મ્યૂરહેડ

જે પુરુષે ખીજા કોઈના ડરતા અધિક અથે અર્થાચીન ઇતિહાસને તેજની મનાયો છે, જે પુરુષે, રોમે રોનાના શમ્દોમા કહીએ તો, પોતાના ત્રીસ કરોડ દેશભાઈઓને જગાવ્યા છે, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને હચમચાવ્યું છે, ને જમતે ગયા એ હજાર વરસમા ન જોયેની એની અતિ પ્રચલ હિલચાલ માનવી રાજકારણમા પ્રવર્તાની છે, તે પુરુષને સમર્પણ થનારા અભિનંદન-ગ્રન્થમા લેને થોડીક વીગીઓ પણ લખવાની તક મળે એ મહદ્ભાગ્ય છે જે સમયે ખીજા દેશોમા નેતાઓ માનની ન્યાય અથવા જગતમા નીતિનિયમના અમન જેવી ઈર્ષ વસ્તુની હસ્તીને માનના તૈયાર ન હતા, અથવા તો એક વર્ગ પર જુલમ કરીને ખીજા વર્ગને ન્યાય કરના મથતા હતા, તેવે વખતે ગાંધીજી એક એના ધર્મયુદ્ધમા રોકાયેના હતા જે ધર્મયુદ્ધ હિંદને પરબ્રજની તામેદારીમાથી છોડના માટે હતું, હિંદના એક વર્ગને ખીજા વર્ગોની જોડકામાથી છોડવા માટે હતું, માનવજાતિના એક્યને કાળે અને ઇહલોકના નહીં એના રાજ્યની સ્થાપનાને માટે હતું એ બધા ઉપરાંત એક ખીજા વસ્તુ છે જે ભવિષ્યની સદીઓમા, એકલા હિંદુસ્તાનમા જ નહીં પણ જગતભરમા, અધિક મહત્વની ગણાવાનો સભવ છે તે એ કે જે અતિમ અને પરમ ધ્યેય પ્રત્યે ધર્મમાત્રની કૂચ ચાલી રહી છે તે ઇશ્વરરૂપી ધ્યેયને વિષે, તથા એ ઇશ્વર મનુષ્ય આત્માને પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરવાની જે હાકલ કરે છે ને જોનો પડેો એ આત્મામા ઊઠે છે તેને વિષે, તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથોમા જે ઈર્ષ કહ્યું છે તે ગાંધીજીએ પોતાના જીવનમા આચરી બતાવ્યું છે

૫૬. સંપાદક પર આવેલા પત્રોમાંથી અવતરણો

(૧)

ગાંધીજીને વિષે જે ગ્રન્થ તમે નૈયાર કરી રહ્યા છો, અને આધુનિક હિંદને વિષે ઈર્ષક નધારે માહિતી મેળવના ઇચ્છનાર સહુ જે ગ્રન્થ આતુરતાપૂર્વક વાચશે, તેને માટે લેખ લખવાના તમાગ નિમન્ત્રણનો સ્વીકાર હું કરી શક્યો હોત તો મને આનંદ થાત પણ મને લાગે છે કામના દમાણને લીધે મારે સારું એવો લેખ લખવો અશક્ય છે

હિંદુસ્તાનની રાષ્ટ્રીય હિંદુઆત્મનું બળ ને તેનું સ્વરૂપ ગાંધીજીના દેહમાં જેવી રીતે ને જેટલે અંશે મૂર્તિમત્ થયા છે તેવી રીતે ને તેટલે અંશે અગાઉ કદી નહીં થયા હોય ગાંધીજીની તેમના આદર્શો વિષેની નિમ્ન, અને જેટલાં લાગ ને સ્વાર્પણ જરૂરનાં લાગે તેટલાં કરવાની તેમની તૈયારીને લીધે તેમણે તેમના દેશભાઈઓના હૃદયમાં અનેક સ્થાન મેળવ્યું છે.

સમાધાનનો રસ્તો શોધવાના સંયુક્ત પ્રયત્નમાં મે એમની સાથે ગાદ સમાગમમાં રહીને કામ કરેલું એ દિવસો મને હમેશાં યાદ રહેશે એમના ને મારા વિચારની વચ્ચે કાંઈ પણ વખતે ગમે તેટલા બેદ હશે તોપણ, તેઓ જે ઉંડા આત્મમગ્નથી પ્રેરાઈને જીવનમાં વર્તે છે, અને જે આત્મમગ્ન તેમને પોતાને પ્રિય એવી હિંદુઆત્મા માટે ગમે તેટલા આપભોગ આપવાની શક્તિ આપી છે તે આત્મમગ્નનું તેમનામાં દર્શન કરવાનું હું કદી ચૂક્યો નથી

ફોરેન ઓફીસ, લંડન -

હુલીફ્ફસ

(૨)

ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વ અને કાર્યને વિષે મારા મનમાં જે ભારે પ્રશંસાનો લાવ છે તે પ્રગટ કરવામાં તમારી ને બીજાઓની સાથે જોડાતા મને ખરેખર બહુ આનન્દ થાય છે તેમના બધા વિચારોમાં હું સમત નથી અને એવી આશા પણ લાગ્યે જ રાખી શકાય કેમકે અમે ધરતીને જે સામસામે છેડે રહીએ છીએ, પણ એમની ઉદાર ભાવના અને મનુષ્યમાન વિશેના તેમના પ્રેમને લીધે તેઓ જગતભરમાં સર્વ માનવપ્રેમીઓ ને લોકસેવકોને પ્રિય થઈ પડ્યા છે

અપરન સિક્કેર

પાસાદેના, કેલીફોર્નિયા

(૩)

ગાંધીજીનું જીવન જગતને માટે કેટલું ઉપયોગી ને અર્થપૂર્ણ થઈ પડ્યું છે તેને વિષે મારો અત્યંત આદરભાવ ગાંધીજીને જાણવાનો પ્રસંગ તમને મળે તો તમે જરૂર જણાવશો અતિ અગત્યના માનવી પ્રશ્નોને શાન્તિને માર્ગે ઉકેલવાનો રસ્તો આપણે ગાંધી કાઠીએ એની, અગાઉ કદી નહોતી એટલી તાકીદની, જરૂર અભારે બીલી થઈ છે. એવા યુગમાં ગાંધીજીએ હિંદની પ્રગતને તેનો આત્મા યોગવામાં મદદ કરી છે. એ શાન્તિમય ઉપાયો કેવી રીતે કામ લાગે એ બતાવવામાં ગાંધીજીએ પહેલ કરી છે.

ફોરેન

હિંદુ ધર્મ

વેબ્બ રાધાકૃષ્ણન

અનુવાદક ચંદ્રશંકર શુક્લ

હિંદુ ધર્મના જન, જગત ને ઈશ્વર વિષેના દાર્શનિક સિદ્ધાન્તો, ઉપાસનાના વિવિધ માર્ગો, વર્ણ, આશ્રમ અને પુરુષાર્થની વ્યવસ્થા, અહિંસા, ધર્તર ધર્મો સાથેના સમન્વેષ, સામાજિક પ્રણાલિકા, શાસ્ત્રપ્રામાણ્ય, સમ્પ્રદાયો વગેરે હિંદુ ધર્મના અનેક ગમગોતુ, શ્રી રાધાકૃષ્ણનની લાક્ષણિક સીધી, સરળ, વિશદ, ગતિક શૈલીમા નિરૂપણુ આ નિમ્વેષમા થયેયુ છે અનુવાદકે ઠેકઠેકાણે મૂળ ગ્રંથાણુનુ સમર્થન કરે એના અસ્કૃત વચનો આપણા જુદા જુદા સારેક ધર્મ ગ્રંથોમાથી ઢઢીને ફટનોટમા આપ્યા છે, ને માથે તેના ગુજરાતી અનુવાદો પણ આપ્યા છે એને લીધે આ પુસ્તક હિંદુ ધર્મ વિષેના એક અતોડ પાઠ્ય પુસ્તક જેવુ થયુ છે

વેદની વિચારધારા

વેબ્બ રાધાકૃષ્ણન

અનુવાદક ચંદ્રશંકર શુક્લ

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન વિષેના રાધાકૃષ્ણનના પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થ 'Indian Philosophy' માથી વેદ અને બ્રાહ્મણુ વિષેના બે પ્રકરણોનો આ અનુવાદ છે વેદની રચના, તેમાની દેવસૃષ્ટિ, સૃષ્ટિવિજ્ઞાન તથા નીતિનિયમ વિષેના વિચારો, અને તેમા રહેલા તત્ત્વચિન્તનના બીજો, તથા તેનો વિકાસ ધીમેધીમે કેવી રીતે થતો ગયો તેનો દત્તિકાગ્ર આમા આપેનો છે વેદ પત્રીના ને ઉપનિષદો પહેલાના બ્રાહ્મણુ ગ્રન્થોમા વર્ણવેના ધર્મની વિશેષતાઓ પણ વિસ્તારથી સમજાવી છે લેખકે વેદ તથા બ્રાહ્મણોના જે જે સ્થળોનો માર આકાશથી નિર્દેશ કર્યો છે તે બવા જ અનુગણો અનુવાદકે આમા આપ્યા છે, ને માથે સાથે તેના ગુજરાતી અનુવાદ પણ આપ્યા છે, તેને લીધે મૂળ ગ્રંથોમા ને બ્રાહ્મણુ ગ્રન્થોનો મારો ખ્યાન આવે છે આપણા શ્રુતિ-આદિત્યના અભ્યાસ માટે આ પુસ્તક બહુ ઉપયોગી નીવડશે

વોરા એન્ડ કંપની, પબ્લિશર્સ લિમિટેડ,

૩, રાઉડ બીલ્ડિંગ મુર્મી ૨

ભગવાન બુદ્ધ

લેખક : રાધાકૃષ્ણન

અનુવાદક : ચંદ્રશંકર મુક્ત

ભગવાન બુદ્ધના જીવનની રૂપરેખા, તેમનું વ્યક્તિત્વ, તત્ત્વચિન્તનનાં મુખ્ય અંગો, અને ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં તેમણે દાખો અને ખૌદ્ધ દર્શનની વિચારશ્રેણી વિશે સરળ ને વિશદ નિરૂપણ પુસ્તકમાં છે.

ધર્મોનું મિલન

લેખક : રાધાકૃષ્ણન

અનુવાદક : ચંદ્રશંકર

જગતમાં ધર્મ ધર્મ વચ્ચેનો સંબંધ કેવો હોવો જોઈએ એ નિ. સંસ્કૃતિના આરંભી કાળથી ચર્ચામાં આવ્યો છે. તેના અનેક ઉકેલ છે તે તેને અંગે અનેક મહાયુદ્ધો પણ થયાં છે. આવા વિષય ને અટપટા પ્ર વિશે હિંદુ ધર્મે સૂચવેલો ઉકેલ, ઇતર ધર્મો સાથેના તેના સંબંધો, પિ વિચારપ્રવાહ પર હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાને કરેલી અસર, જીવનના પરમ પુરુષાર્થ વિષેની હિંદુ કલ્પના ધમેરે વિષયોનું તુલનાત્મક ને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ નિરૂપણ આ પુસ્તકમાં કરેલું છે. સર્વધર્મસમભાવનું સચોટ સમર્થન આ લેખોમાં થાય છે. અનુવાદકે અનેક નોંધો જોડીને પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં ઉમેરો કર્યો છે. પડિત મુખલાલજીએ વિદ્વાતભરી પ્રસ્તાવના લખી છે. કિંમત પાંચ રૂપિયા:

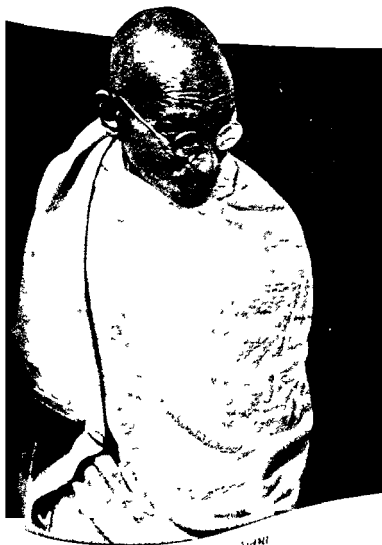
વોરા એન્ડ કંપની, પબ્લિશર્સ લિમિટેડ,

૩, રાઉડ બીરડીંગ મુખર્ષી ર.

મુદ્રક : આર. આર. બખ્તે, મુંબઈ વૈભવ પ્રેસ, સેન્ટ્રલર્ડ રોડ, ત્રિશ્વમ, મુંબઈ ૪

પ્રકાશક : એમ. કે. વોરા, વોરા એન્ડ કંપની, પબ્લિશર્સ લિમિટેડ,

૩, રાઉડ બીરડીંગ, કાલમ્પાદેની રોડ, મુંબઈ ૨.

ગાંધીજી—ગોળમેજી પરિષદ વખતે સોનમા

“ગાંધીજીએ પોતાનું નામ જમનના ઋણીઓ
ને સાધુસંતોની હારમાં લખાવ્યું છે; અને તેમની
મૂર્તિનું તેજ પૃથ્વીના સર્વ પ્રદેશોમાં વ્યાપી વળ્યું છે.”
રે.મ. રે.સાં

“આપણો એમની સાથે ગમે તેટલો મનભેદ કે
સ્વભાવભેદ હોય, છતાં એમની સત્યનિષ્ઠા,
નિઃસ્વાર્થતા, અને એ બધા ઉપરાંત એમનો
વિશ્વજનીન માનવપ્રેમ, એનું જ્ઞાન આપણને
નિરંતર રહે જ છે.. એમની દૃષ્ટિમાં વર્ગ, પ્રાંત કે
દેશની સંકુચિતતા નથી, પણ તેમની સહૃદયતા ને
અનુકંપા સર્વ દેશકાળના માણસો પ્રત્યે હોય છે.
આત્માની સ્વચ્છ મદત્તાતી એ જ નિસાની છે.”
જનરેલ રમરેલ

“ગાંધીજીના જીવનની પરિક્રમામાં આવશે
ત્યારે સદુ કબૂલ કરશે કે તેમણે કરેલા પ્રયત્નોને
પ્રતાપે તેઓ દુનિયાને દત્તી તેના કરતાં સારી
મળી ગયા.”

સાંડે સોડી

“મદાનમાં ગાંધીજી ત્યારે દિદગી આજ રીતે
માર્ગ મોકલ્યો કર્યો ત્યારે તેમના દાયમાં મળાનું
કશું દેખીનું માપન ન હતું, લોકો પર જગજગરી
કરવાની હતી પ્રજા મતા ન હતી, તેમના
વ્યક્તિત્વમાંથી જે પ્રજા નીકળ્યો હતો તે
મંચીન જેવો, મોંઝવે જેવો, કડી ન બંધાય
એવો હતો.”